

казан

утлары

12
ДЕКАБРЬ 1973

Казан утлары

АЙЛЫК ӘДӘБИ ҺӘМ ИҖТИМАГИЙ-ПОЛИТИК ЖУРНАЛ
ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАРЫ СОЮЗЫ ОРГАНЫ
1922 елның май аеннан башлап чыга

12

ДЕКАБРЬ
1973

Бу санда

Ә. МАЛИКОВ. Яшьлек утравым. Повесть-истәлек.	3
Р. ХАРИС. Бизәк. Шигырьләр.	77
Ш. МАННУР. Агымсуларга карап. Повесть.	81
М. ӘГЪЛӘМОВ. Мәңгелек ут. Шигырьләр.	133
Ф. ЯРУЛЛИН. Тугры дус. Шигырьләр.	138
Х. ӘЮПОВ. Шелтә. Шигырьләр.	140

Т. ПЕТЕРККИГӘ 70 ЯШЬ

В. ЮДИН. Халыктан алган — халыкка.	141
Т. ПЕТЕРККИ. Күшке маләе. Романнан өзек.	143

ОЧЕРКЛАР

КамАЗ елъязмасы	157
Р. МАКСУДОВ. Бүгенге авыл кешеләре	159

СӘНГАТЬ

Х. ЯКУПОВ. Зур һәм җаваплы күргәзмә	165
-------------------------------------	-----

ХАЛЫК ИҖАТЫ

Р. МӨХӘММӘТҖАНОВ. Башкортстан татарлары- ның йола җырлары	169
Л. АРСЛАНОВ. Ставрополь татарлары бәетләре.	172

ӘДӘБИЯТ БЕЛЕМЕ

М. МӨҖДИЕВ. XX йөз башы татар әдәбиятында псевдонимнар	175
---	-----

ӘДӘБИ ТӘНКИЯТЬ

Бәхәснәң кайбер йомгаклары	183
1973 елда журнал битләрендә басылган өскәрләр	187

ИПССның
ТАТАРСТАН
ӨЛКӘ
КОМИТЕТЫНЫҢ
ГАЗЕТА ҺӘМ
ЖУРНАЛЛАР
УРЯТЫ

Ахыры Н

Хатлар өчен: Казань, почтамт, почтовый ящик 63. Редакция «Казан ытлары».
Редакциянең адресы: Казань, ул. Баумана, 19. Дом печати, 2 этаж.
Телефоннар. Баш редактор — 2-68-21, җаваплы секретарь — 2-39-52,
бүлекләр — 2-39-52.

Баш редактор: Гариф Ахунов.

Редколлегия: Хәй Вахит, Шәүкәт Галиев, Әмирхан Еники, Ләбибә Ихсанова
(җаваплы секретарь), Шәйхи Маннур, Рафаэль Мостафин, Рәфыйк Нәфиков, Атилла
Расих, Гали Халит, Сибгат Хәким, Нил Юзиев, Мирсәй Әмир.

Техник редакторы Р. Нәбиуллина.
Корректорлары Р. Сөләйманова, К. Корбангалиева

Производствого бирелде 5/IX-1973 ел. Басарга кул куелды 12/XI-1973 ел. ПФ 09083.
Кәгазь форматы 70×108¹/₁₆. Учетн.-изд. табак 14.2. Басма табак 12(16.8). Тираж 8324Р.
Заказ Я-434. Бөесе 50 тиен.

ТАССР Министрлар Советының нәшрият, полиграфия һәм китап сәүдәсе өнп
сеңең Камил Якуб исемеңдөгө матбугат комбинаты, Казан, Бауман урамы.

Әдип Маликов

ЯШЬЛЕК УТРАВЫМ

ПОВЕСТЬ-ИСТӘЛЕК

Гарнизонга кайту белән үзөбөз яшәгән казарма бусагасыннан атлап керергә туры килмәде, мине туптуры санчастька озаттылар. Петлицасына бер «шпал» таккан өлкән врач авызымны ачтырып, тамагымны карады, үпкәмне тыңлады.

— «Ангина. Плюс воспаление легких»,— дип башын чайкап куйды.

Мин ай ярым буге санчасть койкасында аунаган арада, безнен взвод разведчиклары «дошман» окопларына чын гранаталар ыргытырга, наганнан, дөресрәге, пистолеттан атарга өйрәнгәннәр. Болар

турында миңа хәлемне белергә килеп йөргән Миннулла сөйли:

— Бөергә таянып кына атып жибәрүгә, уң кулың наган белән бергә өскә күтәрелә. Шул вакыт күзне йоммаска кирәк, якташ,— ди.

Ә мин монда үз-үземә, язмышыма үпкәләп ятам. Ил чигеннән ике йөз метр гына ераклыкта, самурай туплары прицелы астында... төрле дарулар кабул итәм...

Төнлә тревога булган саен безне, носилкаларга салып, урыннан-урынга күчәрәләр, юри мыскыл иткән сыман, салкын коридорга чыгаралар...

Штык сугышы өчен карачкылар үрөп жыйган Миннулла. Старшинага бер чемодан да үрөп биргән. Якташым миңа Мәйсәрәнең хатын укып күрсәтте. Оекбаш белән йон бияләй бәйләп салдым, тиздән алырсың, дигән. Ферма мәдире абзар түбәсеннән егылып, аягын илгәткәч, аның урынында вакытлыча Мәйсәрә эшли икән. Сыерларын да сава, фермага да баш. Хатның ахыры жыр белән тәмамлана:

Тал бөгелә, тал бөгелә,
Әллә тамырсыз микән?
Аккош булып очып барсам,
Каршы алырсыз микән?

Ахыры. Башы 11 санда.

— Полк оркестрын уйнатып каршы алырбыз, килүен генә кил,— ди Миннулла, ихлас күнелдән елмаеп.

Отделение командиры да бер-ике тапкыр хәлемне белеп китте. Беренче килүендә ул үзен ничектер сәер тотты, рәтләп сөйләшмәдә дә, гел читкә карап утырды. Әйткән сүзә шул булды: «Тизрәк терел...» Минем тизрәк терелүем отделеенине койрыкка сөйрәмәс өчен генә кирәктер инде аңа.

Икенче килүендә дә шул ук сүзләргә кабатлады, ләкин аларга башка мәгънә биреп: «Тизрәк терел, якташ, Амурда боз кузгалыр чак житә»,— диде.

Отделение командиры чираттан тыш нарядны кире алды. Миңа жинел булып китте, хәтта хисләрем ташый башлады. Караштырып ятсын дигәндер инде, Батраков миңа хәрби уставлар алып килгән, шулар анына «Хуш, мылтыгым»ны да кыстырган.

— Укып чыктым,— диде ул, китапны тумбочка өстенә куеп,— мәхәббәт бик матур бирелгән. Мәхәббәтнең кайчан ямьсез булганы бар инде аның...

Батраков бер ноктага текәлеп, тынып калды. Күрәсен, роман аның күнелен кузгаткан, уйланырга мәжбүр иткән.

— Лейтенант Генри Кэтринне ничек кенә яратмасын, аны барыбер бәхетле итә алмады шул,— дип авыр сулап куйды командирым,— читлектәге кош бәхетле булмый инде ул.

Ул гимнастерка кесәсеннән фотокарточка алып, миңа сузды. Биш-алты яшьләр тирәсендәге малай белән кыз урындыкка утырып, рәсемгә төшкәннәр. Янларында гади генә киёмнән, бик мөлаем бер хатын басып тора. Малайның йөзә, Батраковныкы шикелле, түгәрәк. Кызы очлы иякле, күрәсен, әнисенә охшаган.

— Походта йөргәндә дә, ату кырына барсам да, шуларны уйлыйм, йөрәккә төшәрдәй салкыннарда шулар жылысы белән жылынам,— диде Батраков, күзләрен монсуландырып. Берәз тынып торганның соң, миннән кинәт сорап куйды:

— Синең яраткан кызың юк, ахры, кызлардан бер дә хат алмыйсың шикелле!..

Батраков киткәч, мин бик озак уйланып, үземчә ләззәтле тойгылар кичереп яттым. Жылы сүз — жан азыгы дип, юкка гына әйтмәгәннәр, мөгаен. Дөньяң бер кешегә киңәйгәндәй булды.

Һәркемнең изгеләрдән изге әтисе, әнисе бар. Ләкин кеше тормыш юлына аяк басканда өченчә берәүне сайлый. Йөрәгемә ут салырлык, хисләремне янартып торырлык кемем бар минем? Сабый чактан күнеләмдә йөрткән бер кыз бар барын. Тик аның исемең кемгәдер белдерергә, кычкырып әйтергә куркам. Иллюзияләрем челпәрәмә килер, аннары дөнъяның кызыгы бетәр төсле.

Жиденче класста укып йөргәндә, Аксәет авылы клубында бәйрәм саен спектакльләр куя торган идек. «Йолдыз» дигән пьесада ул пионерка кыз Йолдыз ролен башкарды. Мин — Марат. Без аның белән сәхнәдә гел бергә булдык, соңгы пәрдәдә колхоз амбарына ут салырга килгән кулак малаен карагында сагалап тордык. Йолдыз куркуыннанмы, дулкынлануыннанмы, дер-дер калтырап, минем кулыма тотынды. Аннары, бер-беребездән ераклашкан, кулак малае кызының галстугыннан буып алды, ә мин көтмөгән дошманның жылкәсенә сикердем. Шунда ук чатан каравылчы килеп чыгып, вакыйганы безнең файдага хәл итте. Тагын ниләр булды соң? Без, залдагылар ишетерлек итеп, киләчәк турында хыялландык, мәктәпне тәмамлауга, вузга китәрбез, дидек. Мин боларны күнелемнән чыңга юрадым...

Йолдыз миннән берничә яшькә кече иде. Ләкин миңа караганда кыюрак та, чаярак та. Концерт вакытында Тимеркәй абый баянын сыздырып жибәрсә, Йолдыз (мин аны киләчәктә дә сәхнәдәгә исеме белән йөрттер-

мен), дөнъясын онытып, күбэләк шикелле талпына башлый. Аннары атылып, бөтерелеп сәхнәгә чыга. Шундый житез, шундый да жинел бии, залда ана сокланмаган кеше калмый. Мин мәктәпкә Йолдыз йөри торган сукмактан барырга тырыша идем. Капка төбенә чыгып басам да, аның сельпо тавыннан күтәрелүен көтеп алам. Зәңгәргә ал бизәк төшкән яулыгын бөйләгән, зәңгәр пальто кигән ул килә. Бер кулында сумка, икенчесендә кара савыты. Аскы иренен аз ғына турсайткан да, шундый горур, шундый омтылышлы итеп атлый, э мин аңардан да горуррак булып, аны күрмәмешкә салышып узып китәм...

Йолдызга хәзер ничә яшь икән инде?..

Яз биредә иртә һәм бик кинәт килә. Бездәге шикелле, төрләвекләр ташып акмый. Барлы-юклы кар берничә көн эчендә эреп, комга сенеп бөтә. Март урталарында инде гимнастеркадан йөрергә мөмкин. Көнъяк океанинар аша, Бөек Кытай стеналары өстеннән очып, үз илләренә ашыкынып кайткан елтыр канатлы сыерчыклар өздәреп-өздәреп язны мактыйлар, рәхәтләнеп кояш нурында коеналар. Безнең горнизонда сыерчыклар да, күгәрченнәр дә күп. Күгәрченнәр строй барган чакта аяк астында чуалалар. Алар штыклы мылтыктан да, жырдан да курыкмыйлар. Сыерчыклар тынычрак урынны ярата. Чөнки шау-шу эчендә моңалары югалып кала. Сыерчыклар оя сайлаганда гарнизонда тыныл оркестр тавышы ишетелмәде. Май парадына хәзерлек башланыр алдыннан музыкантларга ял бирделәрме, әллә канатлы дуслар турында шулай кайгыртканнармы? Кызылармеецлар, командирлар кушканны көтмичә, полигоннан табып алып кайткан калдык-постык мишень фанерларын файдаланып, алдан ук сыерчык оялары хәзерләп куйганнар. Мин санчастьтан терелеп чыгуга, Миңнулла да ике сыерчык оясы ясап элгән.

— Берсен сиңа атадым,— диде якташым, казарма түбәсендәге янәшә торган ояларга күрсәтеп, — жаның теләгәннен сайла.

Старшина Громов безне Амур буена алып чыкты. «Чик буенда йөрергә разведчикларга ғына рәхсәт ителә»,— диде ул. Без бу дәрәжәбез белән горурлана һәм разведка взводының батальондагы башка подразделениеләрдән кай ягы беләндер аерылып торун тели идек. Ләкин аерма шунда ғына була: походта, хәрби өйрәнүләрдә без барысынан да күбрәк йөрибез, чабабыз һәм, киресенчә, барысынан да азрак ял итәбез. «Дошман» белән, әлбәттә, беренче булып очрашабыз. Егетләр шуңа да риза.

Кулда бинокль. Бөтен взводка бер стереотрубабыз да бар. Амур аръягындагы һәр күренешне күңелгә язып, кәгазьгә төшереп барырга кушты взвод командиры.

Елганың киндәге биредә дүрт йөз метр чамасы булып. Боз кузгала башлаган чак иде. Дәһшәтле шыгырдау, ыңгырашу авазлары ишетелеп куя. Күз алдында калын бозлар чатнап, кара упкын хасил була. Куәтле язгы агым белән боз утраулары арасында үлем тартышы бара. Ике дәүләт чигендәге нейтраль бозлар шашынып үрә басалар да, кинәт су астына чумып, юк булалар. Аннары башка урыннан калкып килеп чыгалар.

Маньчжурия таулары киртләч-киртләч. Урман-мазар, агач заты күренми. Кем әйтмешли, маймылның арт ягы шикелле. Амур яры буйлап шоссе юлы сузылган. Берәм-сәрәм машиналар үтеп тора.

Калкулык өстендәге майданда ниндидер ярышлар бара. Моңа беренче булып Батраков игътибар итте:

— Иптәш старшина, ориентир номер 2, атлы белән жәяүле куыша, — дип доклад ясады ул.

Без бу тамашаны кызыксынып күзәтә башладык. Атын камчылап, бөтен куәтенә чабып барганы — офицер, күрәсен. Ул янәшәсендә барган

жэяүлегэ дэ кизэнеп ала, тегесе, хужасына няргэн акыллы эт шикелле, артка да калмый, алга да чыкмый.

— Чираттагы дрессировка,— диде взвод командиры, бераз пауздан соң,— солдатларны житезлеккэ өйрэтэлэр. Йөгөрө алмаганнарны, гадэттэ, муенына бау кидереп, ат койрыгына тагалар. Энэ, күрөсөзмө, берсен носилкага салып алып киттелэр.

Самурайлар физик көчкө ныграк исэп тоталар, элек-электөн калган дзюдо көрөшө алымнарын өйрөнөлөр, үзлөрөндө виртуозлык тэрбиялилер дип, батальон комиссары да сөйлөгөн иде.

Маньчжурия чигендэ безгэ каршы Квантун армиясе тора. Император гаскэре — Совет кешелэрен күраламу рухында тэрбиялэнгөн башкисэрлэр.

Хэйхэ горнизонында нинди частьлар урнашкан булуы да безгэ мағылүм иде: Кореяда һәм Кытайда сугыш чыныгуы үткэн укчы-тау дивизиясе, бер кавалерия бригадасы, артиллерия дивизионнары, «үлемдар»-лар батальоны, танк астына ташланырга өйрөтөлгөн сумкалы этлэр көтүе... Шулар белән йөзгэ-йөз килеп, кайчан да булса бер очрашырга туры килер микән?

Без дәүләт чиге буендагы траншеяларда ятабыз. Күнелдэ әллэ нинди шомлы уйлар кузгала. Туган ил менэ шушы тревогалы сызыктан, күнелдәге энэ шул борчулы уйлардан башланмый микән?

Амур елгасы безнен күз алдында боздан эрчелэ бара. Ат эчергән бөкелэр, яр буйлап сузылган кышкы юллар ага. Ят күз карашлары, мылтык прицельләре белән икегэ бүлөнгөн Амур, тәүге дулкыннарын тәгәрәтөп, кояш нурларында иркэләнэ. Елга өстендэ каяндыр акчарлаклар пөйдә булды.

Амур буйлары белән без жөй көнө саубуллаштык. Ул һич көтөлмөгөч булды.

Полк ул чагында Благовещенскидан йөз кырык чакрым ераклыкта оборона эшлэре белән машгуль иде. Бу ерак араны илле градуслы июнь кояшы астында, бөтөн хужалыгыбызны үз жылкыбезгэ салып, жэяүлөп үттек. Итек кунычы балтырны пешерэ, итеклэрдэн балык мае саркып чыга. Башка киеп куйган корыч каска, тимер мич шикелле, ялкын бөркөп тора. Юлда берничэ тапкыр сазлык кичэргэ туры килде. Сусаулары чигенэ житкэн кызылармеецлар, үз-үзлэрен белешмичэ, тутык төсөндөгө сасы саз суына ташланалар. Командирлар аларны кире борып жибэрэ. Бил каешындагы флягалар бушап калган. Янэшәмдэ Миңнулла атлый. Ул ялгыш кына минем флягама кагылып куйды. Су чапылдаган тавыш ишетелде. Чылтырап аккан чишмэлэр, туган якның бормалы инешлэре, сиртмэле коелары күз алдына килде. Фляга төбөндэ запаска бер йотым су калган иде. Без аны Миңнулла белән бүлөшөп, иреннөрөбезне чылаттык. Шуны һич онытмады якташым, соңыннан да телгэ алып, гел сөйли торган булды. Бу хакта Мөйсэрэгэ дэ язган. Балки шул кечкенэ, бик кечкенэ нөрсэлэрдэн, эйтик, бер йотым судан башланадыр ул солдат дуслыгы...

Юлда ике тәүлек буена рэтлөп ашау да, ял да булмады. Без аяк өстө йоклап бардык. Колонна туктаса, алдагы иптәшнөң ранецына борын белән төртөлөсөн, шунда гына уянып китәсөн. Сонгы тукталыш ясыйсы эрәмәлеккэ таң алдыннан килеп життек. Тирэ-якны сөт сыман куе томан чолгап алган. «Чыбыксыз телефон» буенча, колактан-колакка гына, полк командирының приказын житкерделэр: тавыш-тын чыгармаска, плащ-палаткаларны корырга. Ил чиге булып аккан Амур елгасы янэшөбөздэ генэ икөн. Томан күтөрөлгөнчө учаклар ягып, чэй кайнатырга өлгөрдөк. Аннэры, үлек шикелле, тэгәрөшөп йокыга киткөнбөз.

Көндөзлөрөн кояш кыздыруына, черки талавына чыдарлык кына түгөл, «гнус» дии аталган вак черки чалбар-ыштан эченэ, итек кунычы һәм чолгаулар аша аяк йөзөнэ кадәр үтөп керэ. Куак төплөрөнэ туры китереп, отделение саен землянка казырга әмер бирелде. Без тизрэк жир куенына кереп яту турында гына хыялландык.

Оборона эшләрә төнлә башкарыла иде. Безнен батальон танкка каршы корылмалар төзедә. Амур ярлары белән янәшә, текә һәм бик тирән ясалма ярлар барлыкка килде. Кызылармеецлар белән бергә кече һәм урта командирлар да кулларына көрәк тотып, сигезәр сәгатъ жир казыдылар. Иртәнге куе томан таралуга, казылган урыннарны дошман күзәтчеләреннән яшереп, ягъни яшел кәс, чыбык-чабык белән каплап, ялга туктыйбыз. Ярканатлар шикелле ышыграк урынга, окоп төплөрөнә, үзөбөз казыган базларга кереп сыенабыз. Без бер ай буена колактан-колакка гына сөйләшөп яшәргә мәжбүр булдык, жир, музыка тавышы ишетмәдек. Громовның, инбашларын калтыратып, «һир-раа!» дии команда бирүләрен, гарнизон ашханәсенә дөнья шулатып жырлап баруларны сагына башладык.

Безнен бер юанычыбыз бар иде: кыр кәжәләре. Алар Амур уртасындагы яшел утрауда, нейтраль зонада яшиләр. Шуннан беркая да чыга алмыйлар. Көндөз кәжәләренң тавыш-тыннары ишетелми. Кич булдымы, хор белән кычкырырга тотыналар. Иң әүвәл арадан берсе нечкә, монсу аваз чыгарып суза башлай:

— Мэ-э-э-э...

Аннары һәммәсә күтәрөп ала. Төрлө тавышлар: «тенор»ы да, «сопрано»сы да, «баритон»ы да бар.

— Монысы, мөгаен, карт кәжә тәкәсе,— ди Миңнулла, башкаларынан аерылып торган калын «бас»ка игътибар итеп,— э тәүгесә — былгы бәрән...

Якташымның авылда көтүчә булып йөргән чаклары исенә төшә, ахры, ул уйга, хыялга бирелә. Кайвакыт яр буена барып, бер ялгызы, без «серле утрау» дии атаган жир кисәгенә карап утыра.

Кыр кәжәләре таң алдынан кояшны каршыларга ялан урынга чыгалар. Күп булып, көтүләре белән ярга тезелешөп басалар, «шылт»та итмичә, бик озак хәрәкәтсөз тора беләләр.

Кәжәләр хорыннан тыш, бер мәртәбә кытайчамы, япончамы жырлаганны да ишеттек без. Амур уртасыннан дулкын ярып, ике катлы сары пароход узды. Ниндидер уен коралына кушылып, гажәп матур итеп жырладылар. Без аны, пароход күздән югалганчы, тын да алмыйча тыңладык. Ләкин, ни өчендер, кәжәләр хоры хәтергә ныграк сөенеп калган.

Соңгы кич, полк сәфәргә, кайтыр юлга кузгалган кич, аеруча тәэсирле булды. Без жыенганны сизепме, утраудагы бөтен кәжәләр берьюлы хәрәкәткә килде. Башта алар, гадәттәгечә, яр буена чыгып бастылар. Аннары төрлө тавышка, үзөк өзгөч, жан тетрәткөч авазлар чыгарып, бердәм кычкырырга тотындылар:

— Мэ-э-э-э...

— Мэ-э-э-э-э...

— Ма-а-а-а-а...

Кәжәләр «жыры», полк инде берничә чакрымнар узгач та, һаман ишетелөп торды. Барысыннан да бигрэк Миңнулла дулкынланды. Артына борыла да карый, борыла да карый.

Белмим, ул кәжәләр кайсы илнеке булгандыр, ләкин барибер кызганыч. Кап уртада калып, бер якныкы да булмыйча, шулай тилмәргә язмасын.

Безнең беренче батальонны гарнизонга кайтарып тормадылар. Тимер юл станциясенә килеп житүгә:

— Вагоннарга! — дигән команда янгырады.

Кызыл вагоннарга төялеп, мен чакрымнар узгач, кин, иркен һәм ике як яры да үзөбезнеке булган гүзәл Амур бу юлы безне колач жәеп каршы алды. Хабаровскида елга пароходына утырып, аннан Николаевск портында дингез корабына күчеп, күз күрмәгән билгесез якларга юл тоттык без.

III

Билгесез күк астында

Ерак Көнчыгышның чиксез күп елгаларын иярткән чал Амур дингезгә якынайган саен кинәя, бик күп утраулар хасил итеп, тармаклана бара. Аның ярлары ахырдан бер-берсенә күрәнмәс булды.

Татар бугазына килеп кушылгач, Амур елгасы, көзгедәге шикелле, үзенен чын йөзен күрә: солдат шинеле сыман соры төстә икән ләбаса ул! Зәңгәр кинлек соры агымны акрынлап йота, үз төсенә буйсындыра башлый.

Дингез корабына утыруга, хәрби формаларга да үзгәреш керде. Язның беренче яфрагын хәтерләткән ямь-яшел фуражкалар тараттылар. Шинель һәм гимнастерка петлицаларын да яшелгә алмаштырдык. Мин сабый чактан хыялланып йөргән пограничниклар формасы бит бу! Хезмәт итү срогы тагын бер елга артыр инде. Артса артыр...

Благовещенскины кинәт ташлап китүбезгә сөендем генә мин. Озын, ялыктыргыч походлар, ул төнге тревогалар төмам туйдырган иде инде. Амур аръягындагы Хэйхэ этләренен шомлы итеп, жан биздергеч тавыш белән улаулары әле дә колак төбөндә. Ләкин пограничник хезмәте тынычрак булыр дисеммени?

Үз тынычлыгын турында гына борчылсаң — син әле чын солдат түгел. Күрәселәр алда әле...

Яна урынга барып төшкәч, Батраковтан котылып булмасмы, дигән яшерен өметләрем дә юк түгел иде. Дөрөс, отделение командиры белән аралар соңгы вакытта шактый жайлана төште. Аның кешелекле якларын торган саен күбрәк ача бардым мин.

Без кораб палубасында кызынабыз. Июль кояшы кайнар, палуба тимеренә кул тидерерлек тә түгел. Баш очында акчарлаклар чыр-чуы. Сабан артыннан калмаган сыерчыклар шикелле, алар да пароход сөрөп барган дингез буразнасын тикшерәләр. Онытканда бер дымлы жил исеп куя, иренгә су тузаны чәчри, тоз тәме килеп кала.

Биек ярлар ара ератайган саен күмелә бара, болытларга ашкан Сихотэ-Алин таулары күксел офыкка сыена, эреп күздән жуела тора. Билгесез күк астында чайкалабыз.

Ранец, фляга, котелоклар үзөбезгә иярде. Ә винтовкалар белән Хабаровскида сабуулаштык. «Хуш, мылтыгым», — диде Батраков шул чагында, миңа күз кысып. Билгесезлек каршында без барыбыз да бер чинда идек.

Язмыш дулкыннары кайсы якларга илтөп кагар? Бил каешларын ялгап, очына котелок тагып, дингездән су алабыз. Тозлы су кулдан кулга күчә. Анардан күкерт, йод тәмнәре килә. «Бозаулар ялый торган тозны, мөгаен, дингез суыннан ясылардыр», — ди Миннулда.

Иксез-чиксез зэнгэр кинлек. Очы да, кырые да күренми. Нэкъ эки-яттәге, хыялдагы сыман. Туган яклардан ераграк киткән саен, күнелгә ямансу була бара. Йөрәкнең әллә кай жире сызлап, сулкылдап куя.

Төнгә каршы кораб палубасында калырга берәүгә дә рөхсәт ителмәде. Гарасат булачак, имеш, дулкыннар кораб аша сикереп уйнайчак. Барыбызны да түбәнгә озаттылар. Шомлы хәбәрләр безне трюмга кадәр куып төшерде.

Корабның ай шикелле түгәрәк, калын пыялалы тәрәзәләре гел су астында кала, аларга берөзлексез дулкын бәрә.

Дингез, төне буена үкереп, дулап чыкты, әллә ничә йөз пассажирны сыйдырган, танклар, туплар, армия атларын төягән ике мачталы корыч судионы йомычка урынына яктан-якка чайкады. Иртәнгә таба ул үзенен ярсуын тыеп, «үле калтырануга» күчкәч, эчәкләрне айкый-айкый күнел болганырга тотынды. Күбебез тамактан калды.

Без палубага күтәрелгәндә, дингез тынган, юашланган, кояш, алтын бишектәге бала сыман, офык читендә сәер генә тирбәлеп тора иде. Акчарлаклар тагы да күбәя, ишәя төште. Алар, базар ясап, безне озата баралар.

Кораб Сахалин ярларына якынлаша дигән хәбәр таралды. Шул дәрәс булып чыкты.

Ят жиргә аяк басу белән күнел ниндидер аермалык, экзотика эзли башлый. Элек мин мәктәптә укып йөргәндә Сахалинны житез боланнары, эт жигелгән парталары, ерткыч аюлары белән күз алдына китерә идем. Менә хәзер дә озын каекка тезелеп утырган гиләкләр ярга килеп туктарлар да учак ягып жибәрерләр төсле. Кулына шөлдерле барабан тоткан, аю тиресе бөркәнгән кәкре аяклы шаман, ят авазлар чыгарып, биергә тотыныр... Күзгә төтен сибәр, төтен жибәрер...

Сахалин туфрагына аяк баскач, кешеләрнен гореф-гадәтләрендә, киём-салымнарында әллә ни аерма күрмәдем мин. Кая барсаң да бер кояш икән. Пограничниклар шул ук без Амур буенда күтәрел алган жырны янгыратып узалар:

У высоких берегов Амура
Часовые родины стоят!

Яшел фуражкадан йөрсәк тә, безне пограничник итмәделәр. Хезмәт срогы да элеккечә кала, диделәр. Урман арасындагы яшел палаткаларга урнашып алу белән, материктан килгән команданы взводларга, роталарга тараттылар. Безне полк разведкасына китереп куштылар, Громовны каядыр рота старшинасы итеп жибәрделәр, ә Батраков безнен белән калды...

Сахалинда хезмәт итә башлауның беренче көненнән үк ничектер жан тынычлыгы, күнел иркенлеге тоя башладык. Дингез жәйге лагерьдан күренеп тора. Занятиден соң яр буена китеп йөрсәң дә командирлар сүз әйтми. Тайга шулай ук янәшә генә. Палатка тирәләрендә гөл-жимеш куаклары кызарып утыра. Алар гадәттәгедән биекләр, әрекмән яфраклары да өстәл жәймәсе кәдәр, күлгәләрендә рәхәтләнеп ял итәргә, яңгырдан ышыкланып торырга була.

Гарнизон ашханәсе урман эчендә, кечкенә инеш буена урнашкан. Биек нарат агачына озын чылбыр белән бәйләнгән аю баласы безне ят күрүп, күзләрен акайтып каршы алды: мин тайга хужасының баласы булам, ә сезне кем дин белик, янәсе. Нәни ерткыч, аннары без барып онытып, агач башына үрмәли башлады. Пограничниклар аны тайгадан алып кайтканнар, кулга ияләштергәннәр. Аю баласының табынында

әллә никадәр савыт-саба, төрле ашамлыктар тулып ята, шикәр, конфетлар...

Икмәкнен агы, карасы өстәлдә өелеп тора. Туралган итне, кыздырган дингез балыгын табак белән генә китерәләр. Биредә хезмәт итүчеләр төскә-биткә бездән таза күренәләр. Аларны, Амур буендагы шикелле, көн саен иртән унар чакрым физзарядкага кумый торганнардыр, зур походлар да, мөгаен, сирәк буладыр. Монда жәе дә ашаудан калдыра торган эссе түгел, дингездән талгын, дымлы жил исеп тора.

Безнекеләр:

— Лафа икән биредә, болай булгач, бүреләребез улый инде, — дип сөенеп бетә алмыйлар.

Башта, Такташ әйтмешли, ике кулны артка куеп, утрау белән танышып йөрдөк. Жыйнаулашып тайгага бардык, чишмәләр күзенә кардык. Чишмәләрдән күп нәрсә юк икән монда. Алар, чулпы таккан сыман, чылтырап, тау битләреннән түбәнгә йөгерәләр: «Яна хәбәр сөйлим — куып жит. Чылтыр-чылтыр...»

Чишмәләр, инешләргә берләшеп, зәңгәр кинлеккә, билгесезлеккә ашыгалар. Дингез... Без утырып килгән ике мачталы корабтан жилләр искән. Рейдта, Александровск порты каршындагы «Өч туганнар»¹ янында хәзер бүтән пароходлар гудок бира. Алар тирәсендә тыз-быз килеп «йомышчы» катерлар бөтерелә.

Аяз кичләрдә, кояш ал пәрдәсен бөркәненп, офык читенә кунаклаган минутларда Татар бугазы аша Зур жирне шәйләргә мөмкин. Ул, кызлар кашы шикелле, кыйгач һәм нәзек кенә булып күренә. Без андый чакта, Амурдагы теге «серле» утрау» кәжәләре сыман, моңаеп калабыз.

Тайга сукмагы. Аяк астына табигать келәме — яшел мүк түшәлгән. Ул баскан саен батып тора. Сахалин табигате үзенә башка. Бездәгә бөдрә каеннар, биек наратлар монда да бар. Ләкин шулар арасында күз күрмәгән ят агачлар үсеп утыра.

— Менә болары тубылгы куаклары, — ди Любимов, Сахалин егете, — исеннән исерергә мөмкин. Тубылгы кар астында чәчәк ата.

Любимов армиягә кадәр урман технигы булган, тайганың бөтен нечкәлекләрен белә. Без аны экскурсовод урынына йөртәбез.

Эрбет чикләвегә жиргә жәелеп үскән. Энәләре бармак озынлыгы. Соры күркәләрдә вак чикләвекләр өлгереп килә. Тиеннәрнең иң яраткан азыгы. Табигатьтә дә бик гыйбрәтле, кешеләр сабак алырдай хәлләр бар.

Менә лиана, көньяк үсемлеге, зифа наратларга үрмәләгән. Аңа, кем жилкәсенә тотынып булса да, биеккә омтылырга кирәк. Максатына ирешү белән, лиана үзе үрмәләп менгән тере «баскыч»ны буып үтерә, тамырларын корыта. Ят агачка ул хужа булып кала, аны үз яфраклары белән бизи.

Без Сахалин виноградыннан авыз иттек. Аны биредә «кишмиш» дип йөртәләр икән. Ул кыргый хәлдә тайгада үсә. Монда көньяк белән төньяк янәшә яши. Кәрзин үрергә яраклы сыгылмалы нечкә камышларны күргәч, Миннулланың шатлыгы йөзенә бәрәп чыкты.

— Бу утрауда бөтенләйгә калсаң да ярый, оҗмах утравы икән ич! — ди.

Без бер көнне көне бус, күз дә алмыйча, Камышлы сырт тауларына карап бардык. Хәлдән тайганчы бардык, тәки барып житә алмадык. Ә горизоннан карасаң, алар борын төбөндә генә шикелле.

¹ «Өч туганнар» — дингез эчендәгә кыяларны Сахалин халкы шулай дип йөртә.

— Камышлы сыртка кадәр тагын бер көнлек юл,— дип шаккаттырды безне Любимов.

Таулар, күнелләрне ымсындыручан сихри таулар, сез алдаучан икән бит!

Август яңгырлары башланды. Күкнең төбө тишелде. Иртән уянуга жир өстен ак томан томалап алган була. Ике-өч метрдан кешене баганадан аеруы кыен. Без яши торган палаткалар дингездәге жылкыларны хәтерлэтәләр. Баш очында гына күзгә күренмәс акчарлакларны, черкелдәшкәннәре ишетелеп куя. Алар, мөгаен, дингезне югалтканнар.

Иртәнге сигнал янгырау белән өстән одеаллар оча, палаткалар кабарып куя. Взвод командиры ярдәмчесе Батраков (ул беренче отделение командиры да) безнең ыгы-зыгыга кызулык өстәп тора:

— Пуля кебек атылыгыз, едрит-кудрит!

Бик атылып булмый әле. Итекләр урынына обмоткалы ботинкалар кия башлагач, дөньянын рәте китте. Обмотканы күз ияремәс тизлектә урау өчен кимендә манипулятор булырга кирәк. Әгәр ул кулдан ычкынып, әкияттәге йомгак шикелле, сүтелә-сүтелә тәгәри башласа — бетте аннары...

Шундый иртәләриен берсендә, күз ертып стройга тезелгән арада, палатка кырыенда торган ят лейтенантны күрүп алдык. Хәрби формасы үзенә коеп куйган шикелле. Коңгырт чәче дулкынланып, маңгаена төшкән. Күп дисән, бездән өч-дүрт яшыкә өлкән булыр. Яна взводный...

Батраков бар осталыгын жигеп, үтә турылыклы, бирелгән кыяфәт белән взводный каршысына килде, рапорт бирде. Лейтенант безнең белән исәнләште. Аннары:

— Обмоткаларны кесәдән алырга!— дип боерды.

Без, йомырка урлап тотылган малайлар шикелле, кесәләргә тыгылдык. Взводный обмотка урау өчен тагын утыз секунд өстәмә вакыт бирде. Чиксез мәңгелектән әжәткә алган кадерле секундлар... Ә хәрби устав законнары «әжәткә алуны» яратмый. Син ничек тә үз вакытыңа сыярга тиеш.

— Бегом марш!

Менә хәзер шул ырту минутны кайтарып бирергә бурычлыбыз. Батраков куян кебек алдан чаба. Любимов, без яратырга өлгергән Сахалин егете, сулышы кабынып, койрыкта калды. Болай булса, яңа взводный аңардан сабын күбеге чыгара инде...

Чулпылы чишмәләрдән жыелган йөгерек инеш буена килеп житүгә, лейтенант һәммәбезне сары ком өстенә тезеп утыртты. Ботинкаларны салырга, чолгауларны сүтәргә кушты. Үзән буйлап әчкелтем-төчкелтем ис таралды. Берничә сугышчының аяк бармаклары арасында юеш гөмбәчәкләр барлыкка килгән.

— Бу инде дезертирлыкка керә,— диде лейтенант, Батраков ягына кискәтүле караш ташлап,— моңа кадәр ничек игътибар итмәдегез?!

Яна взводный һәркайсыбызны, инә күзеннән үткәргән шикелле, тикшереп, карап чыкты. Анохин яшереп кенә чәч житкәрә башлаган. Әйтәм дә ул пилоткасын бер дә салмый. Нәкъ пилотка астында гына кара бөдрә чәч.

Һәммәбезне шаккатырганы — Белодедов булды. Кай арада диген, эчкә күлмәк астыннан түшенә тәре тагып куярга өлгергән. Христианнар чукуна торган чын тәре.

— Едрит-кудрит!— диде Батраков, кызылармеец муенындагы тәре бавын тартып өзәргә жыенып. Әмма лейтенант аны шуңа укшып туктатты:

— Кагылмагыз. Теләсә, үзе салыр.

Ябык базга пәрәвез үрә, пәри ияләшә, диләр. Безнең фикеребезчә, Белодедов шуның бер мисалы инде. Күнеленә йогынты ясаучы булмаган. Бөтен полкка «ЧП» бу.

Әйе, тәрәне ул шаярып кына такмаган. Әмма ләкин без уйлаганча да булып чыкмады. Соңыннан беленүенчә, борынғы бабасыннан күчкер килгән «бүләк» икән бу. Аның шул ничәнчедер бабасы полководер Суворов армиясендә хезмәт иткән. Альп тауларын кичкән, ят жирләрдә сугышып йөргән, кыскасы, кырык үлемнән исән калган. Без утырган дингез корабы билгесез якка юл тоткач, күнеле иләс-миләс килгән Белодедов шушы тарихи тәрәне яшергән жиренинән алып, муенына тагарга ният иткән. Бер селтәүдә генә өзеп ташла син аны, рәнжетмәм дил уйла кешене...

Взвод командиры политинформация сәгатендә безне маршал Тимшенконың яна приказлары белән таныштырды. Хәрби дисциплинаы тагы да ныграк боргычлау турында сүз бара иде. Командир күзеннән берничә сәгатькә югалып торсаң — туп-туры дисциплинар батальонга барып элэгәсен. Анысы хезмәт итү срогына исәпләнми. Рөхсәтсез гарнизоннан чыгып китү дезертирлыкка санала.

1940 елда барлыкка килгән бу кырыс тәртипләренң шаукумы, беренче чиратта, сроклы хезмәттәге старшиналарга килеп кагылды. Чөнки алар занятиеләрдән соң үз белдекләре белән йөрергәрәк гадәтләнгәннәр. Кайберләренң шәһәрдә хәтта гыйшык тотып йөргән кызлары да бар иде.

Озак та үтмәде, старшина Громовны, биләндәге каешын салдырып, дисциплинар батальонга озатканнар, дигән хәбәр таралды. Патрульләр шәһәр урамында эләктереп алганнар үзен. Барыбыз да «аһ!» иттек. Аллабыз кебек күргән старшина шундый хәлгә төшсән әле.

«Лафа» бетте, аңа нокта куелды. Взвод командиры (фамилиясе Орлов) иртәнге подъяем вакытына үзе килеп житә. Юкка-барга тавышын күтәрми, жикеренми, иллә-мәгәр әйткәне жилгә очмый. Һәр сүзе — ташка уйган кебек.

Физзарядка вакытында үзе дә йөгәрә, билгә кадәр чишенеп, безне белән бергә салкын инеш суында юына. Өйләнмәгән, диләр. Беркөнне ул минем сөлгемне алып сөртендә, киенеп беткәч, болай диде:

— Иптәш Мәүлитов, иртәгә взводта политинформация үткәрәсез. Инструктаж алырга бүген гарнизон клубына килерсез.

— Була ул! — дидем мин, аны-моны уйламастан. Әмма соңыннан, берәз аңыма килгәч, үзем дә аптырап калдым. Унбиш минут буена взводны авызыма каратып тотарга тиеш булаам. Отделение командирлары да шунда утырачак. Ә Батраков нәрсә әйтер?

Гарнизон клубында без лейтенант белән икәүдән-икәү генә очраштык.

— Шахмат уйныйсызмы? — дип сорады ул миннән.

Студент чакларым искә төште, күнелем жилкенеп куйды. Әле «шахмат» дигән нәрсә дә бар икән бит дөньяда.

Благовещенскида хезмәт иткәндә андый уеннарга һич вакыт калмый иде. Взвод командиры рядовой солдат белән көч сынашырга тели. Бу игътибарга мин ничек җавап бирергә тиеш? Жинәргәме, жиңеләргәме? Анысын, әлбәттә, уен күрсәтер...

Фигураларын тезгән арада лейтенант Орлов минем өйдәге хәлләрем турында сорашты, нинди китаплар укуым белән кызыксынды. Уен башлануга, ул кулларын уып:

— Кузгалдык! — диде.

Бер сәгать буена без тын да алмыйча утырдык. Лейтенант миңа караганда сабыррак уйнады. Ул һәр йөрешен ахыргача уйлап, бик саклык белән генә эш итте. Мин аның саен түземсезләнә бардым, ферзам белән «дошман»ның тылына һөжүм иттем, офицерымны ходка жибердем.

Взвод командирының мангаена борчак-борчак тир бәрәп чыкты, Ул ладьяны кире башы белән каплап:

— Биреләм!— диде. Жинү белән табрикләп, кулымны кысты:—
Жинелеп карамыйча, жинәргә өйрәнөп булмый.

Аннары без халыкара хәл турында сөйләшөп алдык.

— Сөз дипломлы укытучы,— диде Орлов ахырдан, дусларча күземә карап,— политинформация вакытында үзегезне класстагы шикелле кыю тотыгыз.

Гарнизон клубынан кайтканда минем аякларым жиргә тимәде. Иңемә гүя пар канат үсөп чыкты. Бер үк сүз белән кешене кимсетергә дә, үстерергә дә мөмкин. Батраков телендә «укытучы» сүзө бөтенләй башкача, ирония булып яңгырый.

Иртәнге политинформациягә лейтенант үзе дә килде. Аның катнашуы мине өркөтмәде, киресенчә, күнелемә кыюлык өстәде шикелле. Сүземне, сәхиәдән шигырь сөйләгән шикелле, пафос белән башладым:

— Европа күгендә кургаш болытлар куера. Фашизм ирекле дәүләтләрне аяк астына салып таптый. Ерткычлык агынан Япония милитаристлары да алардан ким түгел...

Ахырга таба шундыйрак «мораль» кыстырганым да хәтердә:

— Безгә, иптәшләр, билне кысыбрак буарга, бил каешында запас тишеклар ясарга кирәк булыр...

Саша Анохин мыек астынан гына елмаеп куйды. Мин бер минутка сөйләүдән тукталып калдым. Амур буендагы авыр походлар, үзем санитар бричкасына тотынып, ә чаңгыларымны Миннулладан күтәртеп кайткан чаклар искә төште. Әйтмәсәләр дә уйларлар төсле: «Нишләп хәзер генә шәбәеп киткән әле?»

Кыскасы, сүземнен очын югалттым. Шул чак мин иң арткы рәттә утырган взвод командирына күз төшереп алдым. Ул көлемсерәгәндәй итте, сүзләремне хуплап баш какты. Миңа әүвәлге көч кайтты. Унбиш минутның узганын сезми дә калганмын.

Шушы политинформациядән соң «запас тишек» термини көндәлек телебезгә күчте. Чөнки бил каешындагы тишеклар айлар, еллар узган саен гел арта, өстәлә барды. Юанаяга түгел, нечкәругә таба...

Шушы беренче житди поручение мине ныклы рельскә куйды, солдат тормышында кискен борылыш этабы башланды. Үземә ышаныч артты.

Иң кыены — солдат тормышының рухына төшенү, шуны каныңа сеңдерә алу. Хәрби дисциплина хақына син анлы рәвештә үзеңне төрле иркенлекләрдән, хәтта иректән мәхрүм итәсен. Бу жинелү билгесе түгел. Киресенчә, зур ихтияр көченә ия булганда гына шуңа ирешергә мөмкин. Мондый фәлсәфә минем башыма соңыннанрак кына килде. Беренче адымнарда мин әле нидер аңламый, яки аңларга теләмәй идем. Командирның таләпчәнлегә өчен күнелемнән ана рәнжеп йөрдем, хисләрем баш күтәрөп маташты. Мин иң мөһим бер нәрсәне истән чыгарганмын: командир устав кушканны таләп итә. Ә хәрби устав — халык өмөре.

Сентябрь ахырына Камышлы тау түбәләрендә энжәдәй ак карлар ялтырап күренә, һавада ак «күбәләкләр» талпына башлады. Дингездән салкын жыл өрә. Татар бугазы чал төскә керде. Ул бертуктаусыз айкалуын, чайкалуын белә. Хушыгыз, палаткалар! Саумы, землянка!

Саша Анохин әмәлләгән тимер миңа гөжлөтөргә дә чират житте. Коридорның бер башына турник астык. Лейтенант Орлов «өй котлап» өч партия шахмат алып килде. Менә монысы шәп! Ленин портреты куелган бүлмәдә, кичләрен миңа взвод командиры белән шахматта көч сынашырга туры килгәндә, башкалар өелешеп, безнең уйнаганны күзәтә. Лейтенант рядовой солдаттан «мат» алудан курыкмый. Оттыра калса, аз гына кызарынып, елмаеп, болай ди:

— Кыяналмыйча, жинәргә өйрәнөп булмый, иптәшләр...

Взвод командиры башкалар белән дә бик тиз уртақ тел табып өл-

герде. Чапаев әйтмешли, хезмәтендә ул сугышчан командир, ә ял сәгатендә якин иптәш, дус. Үземчә, мин шундый нәтижәгә килдем: азмы-күпме дөнья күргән, нигезле белеме, культурасы булган кадровой командирлар гадәттә буйсынучылары белән иптәшләрчә мөгамәләгә керүдән, гадиләктән тарсынмыйлар. Чөнки алар, устав биргән хөкуклардан тыш, үзләрендә укучы, кинәшчә һәм тәрбиячә ата хөкукын сизәләр. Әтиләр бит һәр вакыт гади һәм кин күнелле була.

Ә менә аң дәрәжәсә чамалы булган кайбер кече командирлар, киресенчә, үзләрен «важный» итеп тотарга яраталар, урынлы-урынсызга нәкъ күркә сыман кабаралар, кукраеп йөриләр. Монсы нидән икән тагын? Башка өстенлекләре булмагач, әллә рядовойлар белән тигезләнеп калудан куркалармы?

Уйлап карасаң, кече командир бит солдат күтәргән бер үк йөкне күтәрә, аның белән бергә ашый, бергә йоклый. Ату кырында да, походларда да гел бергә. Ул синең иң якин начальнигың. Җиңел йомыш белән җилгә чыгасың булса да, аның рөхсәте кирәк. Шулай булгач, нигә гел кинәшеп яшәмәскә, кайгы-шатлыкларны бергә уртаклашмаска?! Бу сүзләргә әйткәндә, мин Батраков турында уйланам. Ни дисәң дә, аның телендә устав терминнары хөкөм сөрә.

Взводта күнел бердәмлеге житми әле. Ягъни безне берләштерүче звено житми. Взвод — комсомол яшендә. Ә комсомол оешмасының соңгы вакытта бары-югы да сизелми. Урыннан-урынга кубып, климат алмаштырып йөрүләр дә бәлки шуңа сәбәпчә булгандыр.

Полк комсоргы Симонов дигән яшь кенә лейтенант килеп хәлебезне белмәсә, шулай күпме дәвам иткән булыр иде икән. Ул безнең күнел сандыкларыбызны кузгатып китте. Туган якларыбыз, сөйгән кызларыбыз турында, уен-көлкә арасында, ничектер җаеп табып кына сорашып чыкты. Кулына гитара алып, моң һәм талгын ғына чирттерә башлагач, ана бөтен взвод җыр белән кушылды. Ахырдан, полк комсоргының соравы буенча, лейтенант Орлов взводны тезеп, команда бирде:

— Комсомол, бер адым алга!

Взвод гөрс итеп алга атлады. Белодедов кына үз урынында торып калды. Без ана йөз белән борылдык, иллеләп күз ана текәлдә. Үзен һичкайчан ялгыз итеп сизмәгән Белодедовның пошымас йөзе кинәт монсуланып калды, егет башын аска иде.

Белодедовның комсомол сафында түгел икәнлегә шунда ғына беленде. ВЛКСМ члены исемен күтәрәп тә, берничә ай взнос түләми йөрүчеләр дә шактый табылды. Минә шул ук кичне разведка взводның комсомол оештыручысы итеп сайладылар. Башыма тагын бер уй өстәлдә: взнос жыйнау белән генә эш бетми, приказлар көченә таянмыйча, һәр солдатның йөрәгенә юл табу әмәлен уйларга кирәк. Педучилищда укыганда без бик кызыклы тематик кичәләр уздыра идек. Шуларның берсен үзезбәз яшәгән Пермь шәһәре тарихына багышладык. Завод ветераннарын, галимнәрне чакырдык. Кичә тәмамлануга шахмат буенча Пермь чемпионы берьюлы әллә ничә тактада сеанс үткәрдә. Берәүгә дә оттырмады. Ул икенче тапкыр килүгә, студентлар теш-тырнакларын кайрап, һөҗүмгә хәзерләнеп тордылар. Чемпионны өч тактада отуга ирешкәч, шатлыгыбыз аудиториягә сыймаган иде...

Сахалин, без сине яман күзләрдән саклыйбыз, ә үзеңне әле ныклап белмибездә. Без синең эчкә дөньяга кереп карамаган. Гүя серле утрауда яшибез. «Сахалин — серле утрау»... Шундый темага комсомол кичәсә үткәрәсе иде.

Бу фикерне взводный хуплап каршы алды. Ул аны Александровск шәһәрәндәгә дәүләт музей бинасында уздырырга кинәш итте.

Лейтенант полк штабыннан миңа увольнительный кәгазь алып кайтты. Батраков старшина Громов истәлегә итеп саклаган запас хром

итеген бирде. Өч размерга зур, ләкин иптәшләрнең чолгауларын жыеп урагач, ул таман булды.

Мин үз гомеремда беренче тапкыр кырынып (моңа кадәр эскәк белән йолка идем), бала йоннарыннан арынып, дәүләт музейна юнәлдем. Рыжиков белән беренче мәртәбә шунда очраштым. Әйе, исеме жисемәнә бик туры килгән иде. Чәчләре жирән, бите жирән кешеләрдә очрый торган вак сипкелләр белән тулган. Эшләпәсе, зур кабак өстенә менеп утырган песи баласы шикелле, баш очында ғына тора.

— Я, я, — диде ул, мин эшнең нәрсәдә икәнлеген аңлатып биргәч, — эшлибез аны. Ил сакчылары өчен дигәндә...

Рыжиков киң итеп, күзләрендә нур бөркетеп бер елмайды, миңа папирос тәкдим итте. Шунда ук көнен, сәгатен дә билгеләде.

Көнә житү белән без, кунакка барырга хәзерләнгән шикелле, музейга жыена башладык. Ботинкаларны гадәттә кулланыла торган балык мае урынына кара крем белән ялтыраттык. Гимнастерка төймәләрен, алтын төсенә кәргәнче, теш порошогы һәм сукно кисәге белән ышкып утырдык. Көязләнеп йөрергә яраткан Саша Анохин кырынганнан соң битләребезгә одеколонун сибеп чыкты, хәтта ул үзенә кашларын да без аз нечкәртеп алган.

Музей шәһәр үзегендә, калку урында, яшеллек арасына урнашкан. Дингез порты ягына сузылган барлык урамнар уч төбәндәге шикелле күренеп тора. Машиналар хәрәкәтә аз, аның урынына атлы арбалар шактый еш очрый.

Рыжиков разведчикларны музей заллары буйлап йөртте. Башта ул тарихка экскурсия ясады:

— Гомерен, сәләтен яна жирләр ачуга багышлаган каһарманнар Россиядә аз булмаган, — диде Рыжиков, безнең белән очрашуга куанган сыман дәртләнеп, — алар, үзләрен корбан итә-итә, хыяллары артынан барганнар. Себер кинлекләрен арбаларда, чаналарда узганнар. Атлардан боланнарга, этләр жигелгән нарталарга күчеп утырганнар. 1643—45 елларда Василий Поярков житәкчелегендәге казаклар отряды Амур буйлап йөзә торгач, дингезгә чыга, билгесез атау ярларына тап була...

Рыжиков безне Сахалин картасы янына алып килде, лекциясен дәвам итте:

— Утрауның төп хужалары булып тиләкләр, эвенклар саналган. Эвенкларның күбесе чит кабиләләргә каршы яуда кырылып бетә. Алар бик сугышчан халык була. Әгәр дошманы калмаса, звенк, тауга менеп, болытлар белән сугыша, диелә бер язгада. Ә тиләкләр, ягъни хәзерге нивхлар, исә гомер-гомергә тыныч халык. Алар кан коюны гөнаһка саныйлар. Нивх үзе атып үтергән ерткыч каршында тезләнеп гафу үтенә...

Экскурсовод матур итеп сөйли белә. Политинформация үткәергә менә кемнән өйрәнәсе бар. Без авызларыбызны ачып тыңлыйбыз:

— Мәнсез патша хөкүмәте Сахалинны фәйдәсыз утрау, фәкать сөрген өчен генә яраклы урын дип исәпләгән. Бирегә эләккән каторжаннарын бик азы ғына туган илләренә кире әйләнеп кайта алган. Алар, ачлыкка, зәңгелә авыруына, кыйналуларга чыдый алмыйча, палачлар йодрыгы астында жан биргәннәр. Дәһшәтле Александровск төрмәсе менәрләгән тере кешеләрне черетеп, кыялар астына яшергән, дингезгә ыргыткан...

Октябрь революциясенә кадәр бу утрауның кайгы-хәсрәт символы булып яшәгәнлеген тарихтан укып белә идем мин. Аның турында халык мондый мәкаль чыгарган: «Кругом море, в середине — горе...»

Антон Павлович Чехов, 1890 елда Сахалиннан сәяхәт итеп кайтканнан соң, коточкыч төшләр күрү, айлар буена йоклый алмыйча газлап-лануы турында яза...

Беренче зал Сахалин тарихына багышланган. Каторжаннарның эш кораллары, төрмә тапчаннары... Игътибарыбыз почмакта сөялп торган чылбырлы, йозаклы тачкага — кул арбасына юналде. Ул сөяк шикелле шома, кара-кучкыл төстө. Патша заманында политика өчен сөрелгән каторжаннарның кулларын гомерлеккә шул арбага йозаклап куя торган булганнар. Адәм баласы богаулы килеш кулына көрәк тотып, жир казыган, биргәннен ашаган, шул хәлдә, тачкадан аерылмыйча, йокларга яткан. Нинди коточкыч кыргыйлык! Бөтен Россия буенча, язгы ерга-наклар шикелле, тоташ агымга эйләнә барган революция ташкыны залим патша шулай тоткарлап калмакчы, йозакка бикләп куймакчы булган.

Бер як стенада — Антон Павлович Чехов портреты. Сахалинга ул ярты гасыр элек, хокуксызларны яклау өчен дип килә. Бөек язучы авыру хәлдә аттан атка күчеп, айлар буена куна-төнә бара. Жәйне дә, көзне дә юлда каршылый. Иксез-чиксез Себер киллекләрен тәгәрмәчләр өстендә уза. Сахалин утравын жәяүләп диярлек урап чыга, өйдән өйгә кереп, авыруларны дөвалый. Язучының тормыштагы урынын, халык улы булуның чын мәгънәсен менә шулай аңлый Чехов.

1905 елгы рус-япон сугышында, Порт-Артурда рус флагы хурлыклы төстә жинелгәннен соң, Сахалинның көньяк өлеше Япония кулына күчә. Илбасарлар дингез уртасындагы бу майлы калжаны бөтенләе белән йотып жибәрү турында хыяллана алар. 1920 елда алар моңа ирешәләр. Төньяк Сахалинда яшә совет власте канга батырыла. Талауга, жөзалауга корылган оккупация чоры биш ел буена дәвам итә. Японнар төньяк Сахалиннан үкчә күтәргәндә, тайгага ут төртеп, большевикларны, партизаннарны һәм аларның гайлә членнарын юл буендагы наратларга аякларыннан асып кителәр. Яшел утрау кара көеп, кара кыялар төсенә кереп кала.

Рыжиков безгә Сахалинның коры жир һәм дингез байлыклары, тайга жанлекләре, ерткычлары турында сөйләде. Бүре карачкысына күрсәтеп, ул болай диде:

— Татар бугазы аша боз өстеннән утрауга күчеп килгән беренче һәм соңгы бүре. Озак яши алмаган ерткыч, музейга килеп элэккән. Ә аюлар күп очрый биредә...

Александровск дәүләт музеенда башланган бу кызыклы кичә икенче көнне землянкада дәвам итте. Лейтенант Орлов та килгән иде. Ул безгә японнарның чик буе ныгымалары турында сөйләде. Аннары сораулар китте. Миннулла шунда эле монархчы беребезнең дә башына килмәгән четерекле ике сорау бирде:

— Иптәш лейтенант, — диде ул, дулкынлануынан каушап, — ни өчен «Татар бугазы» диләр? Аннары килеп, «Сахалин» нинди сүздән алынган?

Взвод тынып калды. Лейтенант ике кулын артка куеп йөрөнәргә тотынды. Батраков түзмәде, өлкән командирны авыр хәлдән коткару нияте белән, кискәтү ясап өлгерде:

— Музейда йоклап йөрмәсләр, әнә, музей директорыннан барып сора!

Взводный, фикерен туплап, куелган сорауларга ашыкмыйча гына жавап бирде:

— Бөек Кытай стөнасынан төньяк-көнчыгышта яткан жирләрне элек Татария дип йөрткәннәр, — диде ул. — 1211 елда татар-монгол гаскәрләре шул жирләрдән Кытайга һөжүм ясаганнар. 1787 елда Лаперуз командалыгындагы француз фрегатлары Япон дингезенә, хәзерге Приморье ярларына килеп чыга. «Бу нинди жирләр?» — дигән сорауга, Маньчжур миссионерлары: «Татария ярлары», — дип жавап биреләр. Менә шуннан, башта Татар култыгы, ә йөз ел үткәч, рус адмиралы Невельский Сахалинның утрау икәннен исбатлаганнан соң, «Татар бугазы» дигән исем картага төшерелә.

Икенче сорауның жавабы кыска булды:

— Сахалин — Сагалиян сүзеннән алынган. Ягъни маньчжурча «ка-ра кыялар» дигән сүз.

Безнең бу утрауга килүбез тикмәгә генә түгел икән бит. Сахалинның ярты гәүдәсе самурайлар итеге астында ыңгыраша. Илбасарлар Карафутоны елмайган өчен генә кире бирергә жыенмыйлар. Хәзер анда, взводныйның әйтүенә караганда, иң сугышчан, теше-тырнагы белән коралланган император дивизиясе урнашкан. Чик сызыгы буенда японнар Харамитогэ ныгытмалары дип аталган куәтле оборона линиясе тор-гызалар...

— Харамитогэ ныгытмаларын «тапка-бента» мәктәбен үткән баш-кисәрләр саклый,— диде взвод командиры. Ул «тапка-бента»ның нәрсә икәнен дә сөйләп бирде.

...Менә йөздән бер эпизод: яшь солдатларны тантаналы төстә гарни-зон майданына тезәләр. Япон офицеры строй алдында ораторлык итә башлый. Унтер-офицерлар бу минутта, шыпырт кына арттан килеп, сол-датларга резин таяк белән тоңдыралар. Әгәр кыйналучы кычкырса яки егылса, «без синнән чын самурай ясыйбыз, кыюлыкка, сизгерлеккә өйрәтәбез, эттән туган!» дип, аны канга батырганчы типкәлиләр. Алар-га инде үлем дә, берни дә куркыныч булмый башлый. Бу газәпләрдән тизрәк котылу көнен генә көтәргә кала... Сугыш чукмарлары шулай тәрбияләнә, зәһәрлек шуннан башлана.

Шул кичәдән соң лейтенант Орловка карата ихтирамым тагы да арта төште. Тарихны, политиканы яхшы белә. Армиягә кадәр юкка гына укытучы булып эшләмәгән икән. Солдат шинеле астында педагог йөрәге тибеп тора.

Күпмедер вакыт узуга, взвод командиры каршына тагын бер үте-неч белән килдем: Сахалин дәүләт драмтеатрына культпоход оештырып булмасмы? Лейтенант бу теләгебезне дә кире какмады.

...Тамаша залына кереп утыру белән, сәхнә пәрдәсендәге акчарлак рәсеменә күзәбез төште. Канатларын ул зәңгәр пәрдәнен ичәнен-иче-нә кадәр жәеп жибәргән. Электр яктысында вак кына дулкыннар йөгө-решкәнә күренә сыман. Театр безгә Антон Павлович Чеховның «Акчар-лак» дигән пьесасын күрсәтергә жыена икән. Бөек язучының ирекле ко-шы менә кайларда дөнья гизеп йөри. Спектакльне бүген Александровски-дагы япон консулы белән аның хатыны да караячак, дип, безне кисәтеп куйдылар. Уң яктагы түгәрәк ложадан без аларны бик тиз эзләп таптык.

Консул чем-кара костюмнан, күзлектән. Ачык мангай, чәчләре кыска итеп алынган. Ә хатынының күлмәге козгын канаты шикелле елкылдап тора. Яшь, чибәр күренә хатыны. Кулына бизәклә жилпәзә тоткан. Шулай япон хатыныннан күзәбезне алмыйбыз.

— Икесе дә шпанадыр әле,— ди Миңнулла, минем колагыма пышыл-дап. Мин төзәтмә кертәм:

— Шпион диген...

Пәрдә ачылганын абайламый да калганбыз. Күз алдыбызда яшел парк пәйда булды. Ерактагы күл читенә киң аллея барып тоташа. Сәх-нәдә дә акчарлак рәсеме. Томирылып максатка омтылу символы. Хәте-рем ялгышмаса, Чехов бу әсәрне Сахалинга сәяхәт итеп кайтканын соң язган. Сәхнәдә Нина Заречная белән яшь язучы Треплев күренүгә, тамашачы кул чабарга тотынды. Консул да, аның хатыны да кул чаба.

...Треплев — хыял кешесе. Ләкин жирдән аерылган уйлар томанга әйләнә. Хыяллары аның төссез нәрсәгә әверелә баралар.

Нина сәнгатькә гашыйк. Тормыш ана башта авыр жәза кебек булып тоелса да, унышсызлыктар булачак артистканы юлыннан алып ташлый алмыйлар. Чөнки Нина Заречнаяның язмышы халык язмышына тоташа. Ул барысына да түзә. Нина ап-ак киёмнән, йөрешләре, акчарлак очы-шы сыман, талгын да, омтылышлы да. Треплев, алга куйган зур максат-

ты булмау аркасында, үзенчә талантын харап итә. Анын өлгермәгән хисләре һавада эленеп кала. Ә Нина исә кайгысын да җиңүгә әйләндерә: акчарлак һаман ерагая, биеккә омтыла.

«Акчарлак» спектаклен мин дулкынланып карадым. Ыбыр-чыбыр вакыйгалар колына әверелмәскә, юк-барны уйлап, күккә дә ашмаска, ә тормышка текәлебрак, аеграк карарга кирәк икән. Нинди моладең, нинди түзем Нина Заречная! Олы максатына ирешү өчен, ул үзен корбан итәргә әзер. Юл барганда еракта-еракта якты маягың булсын икән. Ул солдат хезмәтендә дә шулай. Маягыңны югалттыңмы, син өч-дүрт нарат арасында адашып, бутала башлыйсың.

Батраковка бик ачуым килде ул чагында. Юк, киресенчә, кызгандым мин аны. Спектакльнен башыннан азагына кадәр диярлек йоклап утырды. Ахырдан, Треплев үз-үзен атып үтергәндә, мылтык тавышына гына уянып китте...

Ала кәжә вакыйгасы

Утрау жиренә без аяк терәп бастык. Взвод яна пистолет-пулеметлар, билгә тагып йөри торган кынылы хәнжәрләр белән коралланды. Солдат өчен бу да зур вакыйга. Штык сугышлары белән бергә, кул һәм хәнжәр сугышы, самбо көрәше алымнарын өйрәнәбез. Полк штабыннан взвод командирына кул куйдырып, яна коралның белешмәсен бирделәр.

Полк Татар бугазы ярлары буйлап, уннарча километрларга траншея юллары һәм ут нокталары төзәргә приказ алды. Безнен взвод участогында, дүрт кеше дүрт почмагынан күтәреп китәрлек кечкенә йортны исәпләмәгәндә, авыл-мазар күренми. Ул йортта кытайга да, корейләгә дә тартым бер карт япа-ялгыз яши икән. Ишегалдында улак башына бәйләнгән ала кәжәсә һәм берәм-сәрәм тавыклары күренә. Сирәк сакаллы, какча йөзле бу карт тиз аралашучан, сөйләшәргә бик әвәс кеше булып чыкты. Ул барыбызга да «капитан» ди. Килгән саен безне үзе үстергән хуш исле манжур тәмәкесе белән сыйлый. Кипкән сары яфракларын төреп бер суырсаң, кодрәте бавырга төшә, күңелне илс-милс китерә башлый, хәтта ач карыңга исертә дә.

Ялгызакның исеме Син-Дян. Кәжәсенә ул дулкыннар ярга чыгарып ташлаган дингез кәбестәсен жыеп ашта. Шуны үзә дә пешереп ашып икән. Хужа ала кәжәсен сава башласа, без жир казу эшеннән туктап, карашларыбызны шул якка юнәлтәбез. Чөнки Син-Дяның үз-үзен тогышы кызык. Ул ике аягын кәжәнең корсак асты турысынан сузып жибәрә дә, жиргә утырган килеш, хайванның имчәкләренә озаклап массаж ясый. Аннары чиләк төбен дыңлатып, үзенчә нидер көйли-көйли, саварга тотына.

Ала кәжә бәйдән ычкынган арада безнен янда тамак уздыра башлады, траншея стеналарын ныгытырга дип тайгадан алып кайткан яшь агач кайрыларын кимереп йөри. Әрсез хайван яна казыган пулемет, миномет ояларына да сикереп төшә. Әйдә, йөрсен, диләр солдатлар, койрык астында фотоаппараты юктыр әле...

Фотоаппараты булмаган булуын, ләкин кәжә бар жирдә каза бар, диләр. Бу вакыйганы кай жиреннән тотып сөйләвә дә кыен...

Көннәр салкынга авышкан иде инде. Жир өстә тоташ бозлавыкка әйләнде. Биек сопкаларга сарыла-сарыла, һавада кар болытлары агыла. Без, көндәлек занятиеләрдән, оборона эшләреннән бушанып, атнага бер тапкыр каравылга, хәрби складларны сакларга йөри башладык. Тайга чиксез, тайга барысын да яшерә ала... Әйләнәдәгә һәр куак күзгә шайтан оясы булып күренә. Без саклый торган полк складлары бигрәк тә шомлы жиргә урнашканнар. Бер якта — тоташ урман, икенче

якта — коры елга яры. Яр башында жиргә канатларын жәйгән эрбет чикләвеге ағачлары үсеп утыра.

Каравыл начальнигы булып Батраков үзе йөри. Бу юлы мине разводящий итеп алды. Батраков, гадәттәгечә, төгәллекне ярата. Постка озатыр алдынан пистолет-пулеметның һәр күзәнәгенә кадәр тикшереп чыга. Кесәларне әйләндереп селкергә куша. Постка тәмәке, шырпы алырга ярамый. Часовой үзенен бурычларын, шигыр сөйләгәндәге шикелле, күнелдән белергә тиеш.

Анохин белән Миннулла ул танда өсләренә жылы тун, аякларына киез итеклар киеп, «секрет»ка постылар. Ә Белодедов коры елга яры каршындагы тимер ишекке озын склад янына каравылга басты. Без бу складларга элгерәк пистолет-пулеметлар алырга килгән идек. Сәндәрәләр тулы патрон әржәләре, йокымсырап, төш күреп яткан миналар, кеше бие снарядлар... Нинди дәншәтле шартлау көче яшеренгән бу таулар арасында. Ул яман көчкә ирек куйсан, бөтен гарнизонның, хәтта Александровск шәһәренен көле күккә очар иде. Уйлап карасан, үз солдатына нинди зур ышаныч баглый туган ил.

Постлар алмашынганчы, миңа ике сәгать черем итеп алырга мөмкин. Ләкин уйлар йокы бирми. Отделение командиры ярдәмчесе вазифасын үти башлаганнан бирле, борчуларым бермә-бер артты. Батраков взвод командиры ярдәмчесе булгач, отделениесен ул еш кына миңа тапшыра. Үзе көннәр буена хужалык эшләре белән шөгыльләнә, каптеркасында казына, складтан патроннар ала, атылган гильзаларын илтөп тапшыра.

Мине отделение командиры ярдәмчесе итүләренә Миннулла сөенде генә:

— Шәп булды, якташ,— диде ул, ял көнне мине урман арасына барырга әйдәп,— әйдә, команда бирергә өйрәнәрсен...

Миңлекәевне, отделение урынына, берүзен «сафка» тезеп, төрлечә боргалыйм, йөгертәм. Миңнулла шунда үзенчә кинәш-табыш итеп тә ала:

— «Смирно» дисәң, тавыш нечкә чыга, кәжә бәтиенеке кебек кенә,— диде ул, шаяру катыш,— син, Громов шикелле, «һир-ра!» дип кычкырырга өйрән.

Миңнулланың снайпер буласы килә икән. Шул теләген дә белдерде миңа, хәтта агитацияли дә башлады.

— Синәң дәрәжәң зур хәзер, Әхнәф,— дигән булды,— взводның комиссары урынына да син, үзең комсомол житәкчесе дә. Батраков сине тынламый калмас...

Солдатның кырышауга сыймаган аякларына бармак аша караулар бетте хәзер. Батраковның хаклы икәнлегенә мин торган саен инана барам. Башыңа төшсә, башмакчы ғына түгел, командир ярдәмчесе дә буласың икән...

Любимовның турникта үз гәүдәсен күтәрә алмавына элек көлеп кенә карый идем. Көчәнә, тыпырчына, мескен, кызарына, бүртенә. Аягы белән турник баганасына тибеп тә карый. Юк, бердән ары күтәрелә алмый. Мускуллары сыек. Инспекторлык тикшерүе вакытында Зур Жирдән килгән майор үзен мәсхәрә итеп тә китте: «Арыш кесәле белән бер»,— диде. «Ярдәмче» вазифасын жылкәмә алгач, Любимовның бу кыланышларын тыныч кына кичерә алмый башладым. Ул бит үзен генә түгел, бөтен отделениене түбәнгә сөйри...

Автоматны жылкәгә асып, ишегалдына чыгып утырдым. Тан атып килә. Тау итәкләренә кадәр төшкән болытлар яңадан югарыга таба үрмәлиләр. Иртәнге тынлыкта Белодедовның аяк тавышлары, борынын тартканы ишетеләп куя. Үзе күренми, аны куаклар ышыклай. Кинәт: «Тукта, кем килә?»— дигән кисәтү авазы ишетелде. Шулар арада пистолет-пулемет тырылдарга тотынды. Дискадагы патроннар чыгып беткән, күрәсен, бер заман үлем тынлыгы урнашты. Тик кайтавазлар ғына Камышлы тау буйларынанн өзек-өзек җавап бирделәр. Каравыл аякка

басты. Һәркем үзенең тревога очрагына билгеләнгән урынын алды. Мин часово́й янына киттем.

Белодедов, инде эш бетте дигән сыман, ашыкмыйча гына патрон дискаларын алыштырып тора. Шулай да йөзө агарынган, борын очына тир бәрәп чыккан.

— Нәрсә булды? — дип сорауга, ул берәз тотлыгып, хәвефле тон белән җавап бирде:

— Куаклар арасында фонарь уты елтырап күренде, ике мәртәбә тиз генә кабынып сүнде.

Курыкканга куш күренә, диләр. Бәлки шулай тоелган гынадыр. Белодедовны бу хәлэндә постта калдырырга ярамый иде.

Озак та үтмәде, бер төркем солдатлар ияртеп, гарнизон дежурные, үзбезнең взвод командиры лейтенант Орлов килеп житте. Вакыйга булган урынны ул тикшереп, «тарап» чыгарга кушты. Белодедовны каршысына бастырып, ирен чите белән генә елмаеп әйтте:

— Атып кинәндәм дисен инде, алайса?! Әйдә, трофейларыңны күрсәт.

Без ботаклары өзгәләнгән, кәүсәсә чәрдәкләнгән эрбет чикләвеге агачы янында тукталып, тынып торган арада, яр астыннан кемдер хәбәр итте:

— Әрекмән сабагыңда кан табы, иптәш лейтенант!

Әйе, Белодедов бушка гына атмаган. Биредә нидер булган. Жир туң, аяк эзе калмаган. Тирә-юньне тарап чыгарга киткән группа бер нәтижәсез кайтты. Бәлки тайга жәнлегә йөргәндер. Постта торган часово́й анына хәтта кыргый боланнар, ерткыч аюлар да килеп чыккалы.

Взводный моның белән генә канәгәтләнмәде, оператив группаны янадан жибәрде.

— Нәтижәсез кайтмагыз! — диде.

Гарнизон складаынан өч йөз метр чамасы ераклыкта кәжә үлөксәсә табылды. Ала кәжә, шул Син-Дян кәжәсә инде ул.

Өч көннән соң анын хужасы, хайван хакын сорап, полк командиры янына килде. Берни эшләмәк юк, түләтте. Ләкин аның белән генә эш бетмәде. Бу вакыйганын шаукумы зур, сүзләре күп булды.

Бәйдәге кәжә төнлә, таң алдынан анда ничек барып чыга алыр? Моның нигезендә берәр этлек ятмый микән?

— Ала кәжә сиңа гашыйк булган, сине постыңа эзләп килгән,— диде Белодедовка аңардан көләргә ярата торган Анохин,— ике мәртәбә күз кыскан. Ә син, аңгыра, «дама»на ут ачасың.

Көлкесен дә көлке иде, әмма Белодедовка моның өчен взвод командирынан каты эләкте. Разведчиклар Син-Дян кәжәсен атып үтергәннәр, дигән даныбыз таралды бит.

Белодедовны башка бер уй борчый иде. Шул уйлары белән ул минем яныма килде:

— Бабаларым белән ант итәм, иптәш комсорг,— диде,— куак арасында ялтыраган утлар кәжә күзләре түгел иде. Фотоаппарат вспышкасы булмады микән?

— Ә кәжәнең, сиңенчә, ник кирәге булган монда?

Белодедов минем сорауга бер дә икеләнмичә җавап бирде.

— Часовой сизенә калса, эзие югалту өчен, иптәш комсорг, кәжәгә сылтап калдыру өчен. Монда Син-Дяның катнашы булмыйча булмас. Бик хәйләкәр, астыртын картка охшый ул.

Тотылмаган — карак түгел, ди рус мәкале. Шулай да бу вакыйгадан соң полк гарнизоны сагаеп калды. Безнең разведка взводына корал складлары әйләнәсендә «секрет»лар булдырырга, Син-Дяның күзәтү астына алырга боерык бирелде. Аның маршруты — балык заводы, диңгез бие, тайга сукмаклары. Бер көнне ул япон концессиясә карамагындагы күмер шахтасы тирәсендә дә күзгә чалынган.

Вакыт катеры алга бара

Атау жирләре кышкы тирән йокыга талды. Акчарлаклар да юкка чыкты, пароход гудоклары да ишетелми. Аяктан егардай хәтәр жыллар искәндә Татар бугазы карлы бозлардан әрчеләп тора. Ак фонда зәңгәр дингез көзгесә пәйдә була. Күп тә үтми, сөңгә сыман боз кыялары, кабыргалары ынъчелүдән ыңгыраша-ыңгыраша, тагын берсә өстенә берсә килеп өелешәләр.

Кар тирән булып ятты. Сукмактан, юлдан читкә тайпылсаң, билгә кадәр көрткә чумасын. Ату кырына барсаң та, тактик өйрәнүләргә чыксаң та, чаңгыдан төшмибезд. Ярты гомеребез чаңгылар өстендә уза.

Без яшәгән землянканы төнлә берничә тапкыр кар күмеп китте. Берсендә бөтен гарнизон алдында хурлыкка калдык. Таң алдыннан сугышчан тревога уйнаганнар. Ә полк разведкасы юк та юк. Безнен взводны күрше рота солдатлары казып чыгарды.

Армиядә яңа званиеләр барлыкка килде. Батраков хәзер өлкән сержант. Минә ефрейтор исемә тактылар. Анекдот героена әйләндем. Занятисендән сон, землянка уртасындагы тимер мич әйләнәсендә юкны бушкә аударып, тел кашып утырган арада Сашка Анохин борыңгы анекдотны хәтергә төшерде. Патша солдаты, имеш, бер карчыктан кунарга кертүне үтенгән.

— Сөз ничәү сон, касатик? — дип сораган әби.

— Без икәү, — дип җавап биргән солдат, — ефрейтор тышта калды.

— Ярар, керерсең, — дигән карчык, ризалыгын белдереп, — ефрейторынчы абзар артына бәйләп куй, — дигән.

Шаркылдашып көлештеләр. Пөзләре тимер мич эссесендә кызарыңган төркөм янына Батраков килеп житте. Ни турында сүз барганын ишеткән икән.

— Сөз, нәрсә, нәсел айгырлары кебек кешинсез?! — дип бер жикереп алды да, хәрби чинга тел тидергәнә өчен, Анохинны үрә бастырып, аңа мораль укурга тотынды.

Командир ярдәмчесенә авторитетын алай гына күтәрәп булса икән. Солдатлар мине тыңламыйлар түгел. Гадәткә кәргән инерция буенча гел буйсынып торалар. Әмма кискен бер моментта, устав киртәләренә сыймый торган хәлләр килеп чыкканда, фәкать йөрәк кушуы белән эш итәргә туры килгәндә, минем приказым Сашка Анохин өчен закон булырмы? Ул аны Ил указы итеп кабул итәрме? Бу сорау мине бик борчы.

«Ефрейтор» башта ирония тудырса да, соңыннан күнектеләр. Инде үзәмә дә сәер булып ишетелми. Взводта мин бердәнбер ефрейтор булгач, фамилиямне әйтеп тә тормыйлар, Миннулласына кадәр «иптәш ефрейтор» гына ди.

Солдат тормышындагы сөзәк дулкыннарны кистереп, вакыт катеры алга баруын белә. Без дүрт күз белән жәй килгәнән, яшел июнь аен, зәңгәр дингез киңлеген, беренче пароходлар гудогын көтәбез. Юл уңаендагы калын кар стеналарын сулышыбыз белән эретеп бетерердәй булабыз. Хезмәт срогын тәмамлап, туган якларына кайтасы солдатларның адресларын инде июнь аенда анкетага яза башлаячаклар. Кем кая тели, үз эше. Мин Казан турында гына хыялланам. Матбугат йорты бинасының баскычлары бормалы-бормалы, имеш. Шуннан бер менеп, бер төшөп йөрүчеләр нинди бәхетледер. Мин ул бинаны календарь битендәгә рәсем буенча гына беләм. Себер егетләре Себерләре белән хыяллана. Аларның күбесе трактор йөрткән. Кырда. МТСта булган хәлләренә хәтерләренә төшереп, яшьлек юләрлекләреннән көләләр, сиз-

мәстән генә сөйгән ярларын искә алып куялар. Белодедов, сер тотмас үрдәк шикелле, берсен дә яшерми.

— Мәхәббәт кызык икән ул, малай,— дип сөйләде бер көнне,— мин башта тракторга гашыйк булдым. Чын менә. Их, дим, «ЧТЗ» дигәннен утлы фараларын яндырып, төнге басуларны айкап үтәргә бер. Хыялымда гел шул гына. Тиздән прицепщик булды абзан. Ә рульдә карлыгачтай кара кашлы Аюта исемле кыз утыра. Сабаннарым белән бергә, илаһи уптым ияртте дә алып китте шул нечкә бил...

Миңнулланың теленә дә Мәйсәрә исеме ешрак куна башлады. Хатларын бергә укыйбыз. «Авылны онытма, үз фермабызга кайт»,— дип, гел чакырып яза. Ә мине туган авылыма чакыручы юк. Әти дә, эни дә авылда калмасынны беләләр. Сине сагынып, үрсәләнеп көткән яшьлек мәхәббәтен булу нинди зур бәхеттер ул. Мәйсәрә белән шаярма, хәзер ул Жиремазда ферма мөдире. Миңнулланы күнеле төшкән кызлардан ектырып, битен тешләтергә бик ирек куймас инде. Якташым Сахалинда берәр елга эшкә калу турында хыялланып йөри. Утраудагы күмер шахталары, балык комбинатлары гражданкага чыккан солдатларны ике куллап каршы алырга әзер торалар. Житмәсә, Александровск шәһәрәндә мебель фабрикасы да бар икән. Сыгылмалы нечкә тал чыбыкларынан, тайга, тау камышларынан шыгырдавыклы урындыклар, жинелчә бала коляскалары үрергә Миңнулланың осталыгы житмәс дисеммени? Утрау балалары ул үргән коляскаларда да тирбәлеп карасын.

Яр өсләре кардан әрчелгәч, без ял көннәрен, взвод командиры рөхсәте белән, диңгез буенда үткәрә башладык. Хәл жыргага чыккан тюленьнәр шикелле, беренче кояш нурларында кабыргаларны жылытабыз. Таш кыялардан аякларны салындырып, уйга чумабыз, тәмәке көйрәтәбез. Офык читендә, зәңгәр күз өстендәге кара каш шикелле булып, Зур Жир ярлары күренә. Алар нинди моңсу, нинди ерак.

Сагынып көткән беренче пароход май урталарында килде. Биек тау башларында, үзәннәрдә әле калын кар ята иде. Ике мачталы, ак буяулы «Россия» теплоходын без ерактан ук күрөп, пилоткаларны болгый-болгый каршы алдык. Атауның хәлен белергә гүя бөөк Россия үзе килгән. Дингез эчендәге «Өч туган» янында йомышчы катерлар тыз-быз килә. Чемоданнар күтәрәп, ярга төшкән Зур Жир пассажирларын бинокльдән күзәтәбез.

— Кызлар да бар,— ди кулыннан биноклен ычкындырмаса тырышкан Анохин,— эңә, Миңнулланың Мәйсәрәсе траптан төшеп бара. Ул, мөгаен, сина яна костюм алып киләдер...

Сашканың лыгырдавын елмаеп кына тыңлаган якташым соң чиктә ышанып куя язды, бинокльгә ябышты...

Көннәр санын, каптагы шырпы бөртекләре шикелле, киметә торгач, 1941 елның жәенә дә аяк бастык. Июнь ае безгә шатлык китермәде.

Чыклы irtәләрнең берсендә гарнизонны тревога белән күтәрделәр. Әйе, шундый irtә иде. Яфрактарда күз яшәдәй чыклар жемелдәшә. Алар, кыйммәтле ахак ташлары шикелле, кояш нурында кабынып-кабынып куялар.

Әле йокыдан айнып житмәгән батальоннарны шоссе юлы чатында балта, пычкы, көрәкләр төялгән озын бричкалар көтеп тора иде. Штаб начальнигы капитан Баталов:

— Утрауның көньягында, Александровскидан житмеш-сиксән чакрым чамасы ераклыкта тайга яна,— дип белдерде.

Бөтен шәһәр халкы купкан. Балыкчылар, урман кисүчеләр кузгалды. Зәңгәр күк йөзен әкреләп соры төтен болытлары каплый, һавада көек исә анкый башлады. Без турыдан, Камышлы тау сыртлары аша, «каторжаннар сукмагы» дип йөртелгән сукмактан янгынга каршы юлга чыктык. Күптән кеше аягы басмаган борынгы сукмак, елан шикелле бормалана-бормалана, текә кыяларны әйләнеп уза. Пехота, бар көчен

жыеп, тауга үрмәли. Каршыга шыбырдаша-шыбырдаша вак ташлар тәгәри. Аягын таеп, нәрсәгәдер тотына алмыйча калсан, үзәннен дә кыялар астына очуын бик ихтимал. Запаска алган палатка баулары бик ярап куйды. Без шулар ярдәмендә отделениеләрне «бер жепкә» тездек.

Кичкә табан офыкта янгын шәүләсе күренә башлады. Ул күз күреме житкән бөтен тирә-юньне чолгап алган. Кып-кызыл булып офык яна, утлы өермә безгә каршы килә.

Янгын котырылган урынга берничә чакрым кала, менләгән солдат мәш килеп, кызу эшкә тотынды. Гасырлар буге шаулаган тайга наратларын, яна гына яфрак ярган бөдрә каеннарны берәм-берәм ега башладылар. Ут өермәсен уздырмау өчен кин коридор, бушлык киртәсе ясарга кирәк иде. Инбашларга менеп яткан чи агачлар авырлыгыннан аяклар сыгылып-сыгылып китә, күз аллары караңгылана. Янгын синен хәлеңне сорап тормый, бөтен утрауны илләп утлы теле белән тайганы ялмап килә.

Кинәт жил көчәеп китте. Утлы давил өермәсе, агач башларынан сикерә-сикерә, безгә якынайды, тайга коридорына, полк ясаган киртәгә килеп терәлде. Жәһәннәм эссесенә чыдый алмыйча, батальоннар чигенергә мәжбүр булды.

Кошлар ояларын ташлап оча, агач башларынан сикереп төшкән тиеннәр көтелмәгән афәттән котылу чарасын жирдән эзлиләр. Яныбыздан гына, выжт итеп, курукарынан кая барып бәрелергә белмәс хәлгә житкән кыргый боланнар көтүе чабып узды.

Янгын белән көрәш ике көн давам итте. Күзләрдән йокы качты, ашау онытылды. Солдатлар су белән генә яшәделәр. Потлыга-йотлыга эчкән чишмә сулары тир белән чыга барды. Бер сезон киясе гимнастеркалар, чалбарлар теткәленеп бетте. Мунча ташы артынан чыккан сыман, корымга буялган, төтеннән ысланган, тәмам хәлдән тайган солдатлар, һавада кызыл йолдызлы самолетлар күренүгә, иркен сулыш алып жибәрделәр. Янгын котырган урынга койрыклы бомбалар ява, көчле шартлау авазлары ишетелә башлады...

Илленче параллель сызыгында совет пограничниклары японнар ягына качып баручы диверсантны тотканнар, дигән хәбәр алынды, шул үзе артынан тайганы яндыра-яндыра барган.

— Диверсант, беләсезме, кем булып чыккан?— диде взводный, хәвефле тавыш белән.— Ала көжәнең хужасы — Син-Дян. Аңардан Александровск корал складлары схемасы, хәрби объектлар төшерелгән фотопленкалар табылган.

«Ала көжә вакыйгасы»ның серләренә без шунда гына ныклап төшендек. Ул көжә, димәк, алдан, оста итеп уйланылган инсценировканың бер корбаны гына. Дөрес сизенгән Белодедов. Куак арасында ялтырап киткән утлар, кайберәүләр уйлаганча, көжә күзләре түгел, ә чыннан да фотоаппарат «яшене» булган.

Икенче көнне тагын да коточкычрак хәбәр мәрхәмәтсез күсәгә белән башка китереп тондырды: фашистлар Германиясе Советлар Союзына каршы сугыш башлаган...

IV

Тайга белә, тайга барысын да ишетә

Өч көн буге утырып яуган яңгырдан соң, төтен исе жиргә сеңеп бетте. Без тагын юлда. Кара кайгыга төренгән, кулсыз, аяксыз кешеләрне хәтерләткән агач төпләре тын гына озатып калалар. Күктә дә, жирдә

дә тереклек әсәре сизелми. Хәтта чишмәләр дә корыган. Чишмәнең күз урыннары бар, аккан әзе дә күренә, ә мөлдәрәп торган суы юк.

Бер атнага чамалап алган сохари, галет һәм консервалар запасы ашалып бетте. Алар инде тамак төбеннән үтми дә башлаган иде.

Анохинның хаки төсөндәге чалбары, күмер елтыравыгы йогып, «хром»га әйләнгән. Чалбар төбә умырылып чыккан. Ул аны булавка белән генә эләктереп куйган.

Без гүя сугыш эзләре буйлап атлыйбыз. Иксез-чиксез тайганы көлгә әйләндерү өчен бер бөртек шырпы житә. Европада сугыш утын кабызып жибәрү өчен дә хыянәтчел шырпының явыз Гитлер кулына эләгүе генә кирәк булгандыр...

Привалга туктаган чагында радистлар янына якынкы булырга, рациянән «пи-би-би...» дигән сигналларыннан нидер аңларга тырышабыз. Йокусызлыктан күзләре кызарган элементче егет солдатлар ягына күтәрелеп тә карамый. Ул янгын сүндерергә жибәрелгән группаның комиссары — сары мыеклы майорга кәгазь кисәге генә суза. Майорның мыегы сары икәннен без элеккесе буенча гына күз алдына китерәбез, хәзер көеп, каралып беткән. Сугышның ничәнче көнөндәдер, комиссар яралган иреннәрен кыймылдатырга курыккан шикелле, теләр-теләмәс кенә әйтте:

— Безнен гаскәрләр Минскины калдырганнар...

Минскины, Белоруссиянең башкаласын. Бер дә акылга сыймый бу төшенчә. Безнекеләр болай гына, ниндидер бер максат белән генә чигенәләрдер. Хасан күле буендагы, Халхин-Голдагы шикелле, дошманны шып туктатырлар да шуңда ук кырып салырлар. Аннары Гитлер, тезләнеп, Советлар Союзы каршында мәрхәмәт сорар. Без гарнизонга кайтып житкәнче, бәлки сугыш беткән дә булыр...

Әмма лейтенант Орлов та, сары мыеклы майор да безне алай дип юатмадылар. Сугыш яңа башлана гына, диделәр. Совет хөкүмәтенен белдергән өзек-өзек кенә ишеттек. Сталин нәрсә әйтер? Әле ул бар дөньяда...

Без юлыбызны көньякка, дәүләт чиге буена таба дәвам иттерәбез. Бу ничек соң әле, әгәр япон ил чигеннән бәрәп керсә, без маршта, юлда торып калабызмыни? Бәлки шуңа исәп тотылгандыр да. Теге Син-Дян дигән мәкерле зат күпме ыгы-зыгы тудырды, ничаклы байлыкны харап иттерде. Янгынга каршы бөтен Сахалин күтәрелде бит. Халык — эшенән, солдат — постынан аерылды. Юк, Син-Дян дигәннен, без уйлаганча, тамәке сатып йөрүче «йолкыш» кына булмаган. Взвод командиры бик дәрәс әйтте: «Гитлер һәм Микадо шырпысы белән кабызылган янгын бу».

Походка чыкканда, гадәттә, нинди юллар кая илтәсен бер командир гына белә. Син исә, алдагы иптәшеннән фәкать жилкәсен күрәп, суык килеш атлыйсын. Лейтенант Орлов бу юлы безгә картаны тулысынча ачып салды. Берничә чакрымнарда сузылган «янгынчы»лар группасы, бер жепкә тезелеп бара торгач, дәүләт чигеннән ерак түгел урында, шоссе юлына чыгарга тиеш. Атау уртасыннан сузылган бердәнбер юл. Ул илленче параллельгә барып тоташа. Шосседа безне полк кухнясы көтәчәк. Башына ак калфак, өстенә ак халатын кигән, кулына бер котелок керешле озын саплы чүмеч тоткан полк пешекчесен күз алдына китергәч, күнелгә рәхәт булып китте. Һәркем үзенең кашыгын капшап карый. Тагын алтмыш чакрым атлыйсы...

Янгында кызарган тән, урыны-урыны белән кабарып, сулана башлады. Аны бинт белән бәйләп торырга вакыт тими. Миннулла үз әмәлен тапты. Пешкән урынга агач көле килешә, ди. Абага яфрагын ябып та куйсаң, ялап кына алачак. Тик аны каян табарга? Үләннең заты да калмаган. Ничә еллар буена шулай торыр икән? Тайга янып, кара күмергә әйләнгән урыннарны безгә моңа кадәр дә күрергә туры килде.

Японнар 1925 елда, Төнъяк Сахалиннан үкчәләрен күтәргәндә, янгын иркәнә биреп киткән жирләр һаман да кара көеп утыра.

Мен аяк таптаган сукмактан атларлык кына түгел. Сукмак сазлыкка әйләнгән. Агач тамырлары арасына ботинка башы эләгеп, кемдер ластырдап барып төшә, егылган урынына төкереп, сүгенә-сүгенә тагын алга атлый.

Дымсу, зәңгәрсу тайга, тизрәк куенына яшер безне. Солдат язмышы — синен язмышы. Дошман ут ачып керсә, без бергә яначак. Ерактагы зәңгәрсу тайга акрын гына башын чайкап куйды. Ул барысын да белә, барысын да ишетеп тора.

Яңа урында

Без хәзер яна урында. Бирегә янгын теле сузылмаган. Күккә менәр-ләгән сөңгеләрен кадаган чиксез тайганың, бу яктагы күгелжем тауларының матурлыгын күрергә әле вакыт тигәне юк. Землянкалар казу белән баш-күз әйләнгән. Агач егабыз. Кендеккә житкән тубылгы куакларын ера-ера, беренче сукмаклар салынды. Баскан жир мамыктай батып, тирбәлөп тора. Калын мүк келәмен көрәк белән уеп алсан, су чыга. Монда тубылгы-богульник оясы булганга күрә, үзебез яшәячәк гарнизон поселогының исемең «Богульград» дип атадык.

Атлар да, тыгачлар да тайгага керә алмый. Яшел келәмнәргә басып, өч-дүрт чакрым жирдән урман чыгарабыз. Аяк асты йомшак, әммә кулбаш сөягенә йомшак түгел. Чи бүрәнә бөтен авырлыгын салып баса. Жиргә тартылу көче зур анык. Ә без, жиргә аякны терәп, ул көчкә каршы торырга тиеш. Сигез сәгәт буена рәтгән. Икбаштагы бүрәнә бәлки бик авыр да булмас иде, аңа бит кара йөз — сугыш менеп атланган. Аралар ерак дип тормады ул, безгә дә беренче көннән үк утлы чукмары белән китереп тондырды. Өйгә кайту юлларын кырт кисте, дингез яры буендагы хыялларны чәлпәрәмә китерде. Гимнастеркаларга солдат кулы белән беренче ямаулар салынды, паек кысылды. Любимов, Анохин кебек таза ирләргә ашау житми башлады. Ипи валчыгы жиргә төшми, полк казанында аш калмый хәзер. «Авызлары ачылган» ботинкалар — старшиналарның беренче кайгылары. Гел юештә, гел саз эчендә йөргәч, тимер башмаклар да чыдамас. Итекчеләр кагып та, тегеп та өлгәргә алмыйлар. Саша Анохинның кырык бишенче размерлы ботинкасы саз суыннан табаны череп, таралып ук төштә. Ул аны бау белән бәйләштереп йөри. Янасын алырга әле срогы чыкмаган. Кием-салым складлары да килеп житмәгән. Батраков аптырагач, взводны сафка тезеп, Анохиннан сорады:

— Безнең размерлар сиңа ярамый, кайда үстердең бу жүләр аякларны?

— Себердә,— дип җавап бирә Анохин, башын читкә борып.— Минем өчен борчылмагыз, иптәш өлкән сержант. Миннулла чабата үрөп бирергә вәгдә итте.

Өлкән сержантның күзләре Миннуллага текәлде:

— Үрә беләсенме, иптәш Минлекәев? Үрөп бир шуна ялгаш зурлыгысын. Шайтан үзе кисә дә тузмаслык булсын!

Миннулла чабаталарның ялгашын да, ялгаш түгелен дә үрөп каранды. Аның үзенә дә бер пар кирәк иде. Ләкин аларны взвод командиры кияргә рөхсәт итмәде.

— Чабаталы разведчиклар?!—дип хәйран калды лейтенант Орлов.— Совет солдаты дигән изге исемне хурлыкка төшерергә кем рөхсәт итте сезгә?

Ботинкасызларны бүрәнә юнарга, драпка ярырга куйдылар. Тайга уртасындагы Богульград, солдат жылкәсенә басып, үсүендә давам итә.

Челтерәп аккан тау елгасы буенда зур ашханә, биш йөз кеше сыйдырышлы клуб, полк штабы биналары калкып чыкты. Сукмаклар юлга әйләнде, аларга сары ком түшәлдә. Һәр рота үзенә землянка житкерә, мылтык пирамидалары, өстәлләр, урындыклар ясый. Офицер семьялары өчен аерым бүлмәләр дә кирәк булчак. Юктан бар итә солдат.

Кичләрен учак янында әкият сатып аласың да шалаш авызына таба карый башлайсың. «Юрган-мендәр» үзәбез белән: баш астында пилотка, нарат сагызы сенгән куллар, соры шинельнең чабуыннан гына тартаса. Солдатның ятар ястыгы бөтен жирдә түшәүле.

Әле йокыга талганчы, ылыс шалашның ябылмый торган ишегеннән сина йолдызлар күз кысып маташа. Алар безне жылытмыйлар. Салкыннан үзләре дер-дер калтыраналар. Урал күгендә дә, бүген фашистлар хужа булып йөргән Донбасс күгендә дә шул ук йолдызлар яна. Совинформбюро хәбәрләрендәгә зуррак шәһәрләр исемен мин хәтеремә язып барам. Алар Ватан йөрәгенә кан белән языла. Комсомол секретарьларын, взвод агитаторларын һәр иртә саен полк штабы янына жыеп, фронт хәлләре белән таныштыралар. Барганда йөгәрәсен, күнелгә ятышлы сүз ишетергә теләп чабасың. Ә взвод янына, сине түземсезлек белән көткән дусларың каршысына өметсез күзләр белән кире әйләнеп кайтуы бик авыр. Сашка Анохин бер көнне иртәнге политинформация вакытында сүгенергә үк тотынды:

— Себереп килә, мать якасын... Мәскәүгә дә күп калмады.

Бер ягымда Анохин, икенче ягымда Миннулла ята. Алар да тиз генә йокыга китә алмыйлар. Сашка авызын зур ачып иснәгәниннән сон, пышылдап кына миннән сорый:

— Ефрейтор, монда сазда череп ятканчы, әгәр отделениебез белән фронтка сорасак, ә?

Шинель астыннан мыгырдап кына аңа Миннулла җавап кайтара:

— Киттең ди пычагым. Мин дә әтәйдән калышмас идем...

Миннулланың әтисен сугышка алганнар, «авылда ирләр гел калмады»,— дип язган Мәйсәрә хатында.

Мин нәрсә әйтм?

— Сугышырга өлгерербез,— дим,— илбасарларга капканы ачып китәргә ярамас...

Монда сугыш була калса, безгә чигенер урын юк. Ә самурайның нияте башта дингез уртасындагы шушы крепостны алу, аннан Зур Жиргә, Себер кичлекләренә ыргылу. Фронттан ун мен чакрым ераклыкта яшәсәк тә, сугыш безнең борын төбәндә генә. Японнар чик буенда көн саен провокация ясап торалар. Төннәрен ракеталар жибереп, күк йөзен, полк урнашкан позицияләргә капшыйлар. Кайдадыр «бан-зай» кычкыралар, пулеметлардан аталар. Без автоматларны кочаклап йокыга китәбез, автоматлар белән бергә сикереп урыннан торабыз.

Күк кабыгын сызып йолдыз атыла... Кемнендер бәхете кабына, кемнендер бәхете сүнә. Канлы сугыш кырында миллионнарның гомере яна... Иртән торуга, бәйрәм соңындагы шикелле, баш түнгән була. Богульник исеннән исереп, махмырга әйләнәсен. Әле ярый «баш төзәтергә» шоссе юлы бар. Шосседа үткәрелгән иртәнге физзарядкадан сон хәл аруланып китә.

Тигез шосседа биеп алырга да, жырлап әйләнергә дә була. Тик кызлар гына юк. Гражданский кешеләр күрәнми дә. Юлда ялгыш кына бер хатын-кыз заты пәйда булса, фәрештә күргән шикелле, һәммәсе тынып, гажәпләнәп кала. Дәшмиләр, чөнки фәрештәнен кинәт күккә ашуы мөмкин.

Юл, хыял кебек, озын. Бер башы аның дингез ярына барып чыга. Аннары аны пароходлар, поездлар дәвам иттерә. Кыскасы, бу юл бөтен дөнья белән тоташа. Шул юл безне жинүгә яки үлемгә илтәчәк. Тайга барысына да шаһит, тайга барысын да ишетә.

Без илленче параллель сызыгында, дэүлэт чиге буенда ныклап торып тамырландык. Кыш житүгө землянка тормышы башланды, чык буенда нарядка йөрүлөр, чаңгы чабышлары... Пулеметчылар жылы дотларга, дзотларга «оя» корды. Полк уннарча чакрымга оборона тота. Бүгөн-иртөгө самурай һөжүм башлар дип көтөбөз. Дошман оят-сиз рэвештэ шашына.

«Брусничная» сопкасына менеп, бинокльдән теге якны күзэткәндә, безгә барысы да аермачык күрәнә: Харамитогә ныгытмалары белән полиция постлары арасында япон гаскәрләрә берөзлексез маневр ясап торалар. Танклар, туплар күчәнә. Кинәт көчлө шау-шу, атыш кузгала, моторлар үкөргәнә, сиреналар чинап улаганы ишетелә. Безнең як, сабырлык күрсәтеп, бу маневрларны сак кына күзәтеп тора. Бик сикереп китә алмыйбыз, чөнки көнбатышта хәлләр авыр...

Икмәккә бай Украина жирләрә, ундырышлы Кубань далалары немецлар кулында. Ерткыч фашист ордалары бөөк Идел капкасы төбөнә килеп туктаган. «Бөтен нәрсә фронтка, бөтенесе жиңү өчен!» — шушы чакыру баш лозунг булып калды, совет дэүләтенен яшәү законына эйләнде. Без, илебезнең Ерак Көнчыгыш чикләрендә сменасыз сакта торган солдатлар, шул табигый законга, мәрхәмәтсез сугыш таләбөнә буйсынып яшәдек. Солдат өлешенә тигән карабодай, мантый ярмаларын, киптерелгән сөт консервларын тамагыбыздан өзеп, Ленинград блокадасында калган ач балаларга, хәлсез аналарга жиңбәрә идек.

Ленинградлылар, балаларым минем!—

Казакъ даласында мәшһүр акын яңгыраткан саф йөрәк жырларын Бөөк Тын океан ярлары да ишетеп торды.

Ашау ягы һаман кысыла барды, билләр нечкәрә, бил каешында яңа тишәкләр өстәлә. Сахалинның үз икмәге үзенә житми. Шулай ук Зур Жирдән яшелчә, бәрәңге, яңа суйган ит көтеп ятып та булмый. Алар төшкә генә керә. Витаминнар өчен көрәш проблемасы алга килеп басты. Ял көннәрендә, чаңгыларга басып, каршыдагы сопкаларга юнәлә торган булдык. Тау башында кар аз, бияләй белән сыпыруга, кып-кызыл нәрәт жиләкләрә килеп чыга. Котелоклап жыябыз. Бер өлешен полк кухнясына тапшырабыз. Анардан әчкелтем кесәл ясыйлар. Зәңгелә авыруыннан, теш уртлары канаудан яхшы дөвә. Ылыс төнәтмәсә күптән модага керде. Ашханә ишек төбөндә басып торган санинструктор кулыннан бер кружка ылыс суы эчмәсән, өстәл янына узармын дип уйлама да.

Бер көнне комсомол эше белән штабка барган жиремнән яңа хәбәр алып кайттым. Полк комсоргы Симонов: «Сезнең взводны болан атарга жиңбәрәләр»,— диде. Комсомол взносларын алданрак жыеп тапшырырга кушты.

Поронай үзәнәндә көтүләрә белән кыргый боланнар яшәве турында ишеткәнөбез бар иде инде. Алар моңа кадәр дэүлэт чиге аша теге якка да, бу якка да иркәнләп чыгып йөргәннәр. Сонгы вакытта японнар үзләрә ягына чыккан боланнарны бүлеп ала башлаганнар. Хәтта Сахалиндагы вак елгаларга уылдык чәчәргә үрли торган кызыл балыкларның да юлларын бикләп куйганнар. Ул комсызларга ирек бирсәң, океандагы бөтен балыкларны сөзеп алырга эзер торалар.

Шулай итеп, болан атарга, кышкы лагерьга жыена башладык. Полк казанына свежий ит булмасмы!.. Ятлар авызына барып керми торсын әле Төнъяк Сахалин боланнары.

Бөтөн кирәк-яракны жылкәбезгә төяп, карлы-буранлы ерак юлга чыктык. Безгә штаб начальнигының Нерпа исемле эте дә иярде. Күзләре аның шар кебек зур, карашы ниндидер мәгънәле, акыллы. Елкылдап торган чөм-кара эт. Ул безнең күптәнге дустаныбыз.

Нерпа бигрәк тә Миннулланы ярата. Алар, сабан туйдагы шикелле, әүмәкләшеп көрәшәләр, тайга наратлары арасында куыша-куыша уйныйлар. Сахалин қояшының юлы қысқа биредә. Ул Охот дингезе яғынан, Набил таулары артынан күтәрелә дә, Поронай үзенен кичеп, тизрәк Камышлы тау артына тәгәри. Қояш югалу белән қарангы төшәргә ашықмый. Тайга өстендә шактый озак вакыт алсу нурлар юрганы тирбәлеп тора. Ул юрганны аннары түбәләрендә мәңгелек қарлар ятқан биек сопкалар үзләренә шудыралар.

Дуамал елгасы қар астында қалған. Ни өчен Дуамал? Чөнки көчле яңғырлар артынан ул хәтәр дулап, шашынып, үзенә характерын күрсәтеп ала. Яз көннәрендә, ташуы гомәргә басылмас төслә, аеруча нык қотырына. Аннары, берәз айнығач, мыштым ғына ике яр буена төшөп сыена. Шушы елга безне Поронайга алып чығарга тиеш.

Мин чаңгыларым белән бергә кинәт қар қуышына төшөп киттем. Қар астында үзенә башка бер дөңья. Қышқы зәһәр салқыннарға қарамастан, тубылғылар ямь-яшел яфрақта. Алар ак чәчәк атып утыралар. Кешкә охшаған ниндидер бер жәнлек башын қалкытып қарады да кечкенә тәпиләре белән битен юарга тотынды. Күз ачықсыз қаты бураннарда Сахалин аучылары қар астындагы қуышларға кереп яталар.

Нерпа биек наратка қарап, күнеллә генә өрөп қуйды. Ағач башында қойрыгы үзеннән зур тиен утыра. Ботакларда ниндидер қабырчықлар. — Тиеннәр қышқа гөмбә жыеп килтергәннәр, — ди Любимов.

Тайга эченә ераграқ кәргән саен мондый запаслар күбрәк очрый башлады. Тиеннәр, күрәсен, «күмәк тормышка» өйрәнгәннәр.

— Алда — дошман, ятарга! — Шундый сигнал булу белән ак халатлы колонна қар өстендә хәрәкәтсез қалды. Лейтенант Орлов һәм Батраков кече калибрлы мылтық белән алға шуыштылар. Бездән ерак түгел урында, тармақларын қиң итеп жәйгән нарат башында, берничә божыр қунақлаган. Любимов, нәкъ божырлар сыман, нечкә генә итеп сызгыра башлауга, көтүләре белән қаяндыр башка божырлар да очып жыелды. Взводный берсен әйләндереп тә төшөрдә. Күтәргәннән аз ғына зуррақ чуар канатлы кош көрт эченә чумды. И, гамьсез дә икән Сахалин божырлары. Иптәшләре егылып төшкәч, жиргә муеннарын сузып қарыйлар да Любимовқа жавап итеп тағын сызгырышарға тотыналар. Кешедән ятсынуны, қурқуны һич белмиләр бу гөһәһсыз кошлар.

Көтелмәгән хәл аларны бөтенләй қырылып бетүдән қотқарып қалды. Бездән күрмәкчә қар өстендә тын ғына сузылып ятқан Нерпа кинәт шыңшырға, аннары қинап өрөргә тотынды. Любимов взвод командирын қисәтеп өлгерде:

— Шатун, иптәш лейтенант!

Үз вакытында өненә ята алмыйча яки өненнән өркетеп чығарылған аюны «шатун» диләр. Ул бик ачулы, мәрхәмәтсез, усал була. Ләкин үзә башлап һөжүм итми. Шатун қыш буена ары сугылып, бире сугылып, үзенә урын таба алмыйча, қаңгырып йөри. Урмандагы аучы өйләренә, авылларға да қилеп чыға.

Нерпа, күз ачып йомғанчы, елга буенадагы қуаклықка ыргылды. Шулар арада ырылдаған, қинаған қурқыныч авазлар ишетелә башлады. Батраков:

— Нерпаны күрәләтә харап итәбез, — дип қыбырсып қараса да, тиз генә қарасын күрергә жәе юк иде. Нерпа бит бездән сорап та тормады, беренчә булып үзе һөжүмгә ташланды. Қуак артында ызғыш гел көчәя генә бара. Аюның ямьсез итеп үкәргән тавышы күңәлгә шөм сала.

Ә Нерпаның әледән-әле кызганыч тавыш белән чинап куюы бәгырь-не телгәли. Гауга озак дәвам итмәде, канга баткан эт, ерткыч тырнагынан ычкынып, кинәт безнен якка ташланды. Лейтенант Орлов Нерпаны эзәрлекләп килгән тайга патшасына пистолет-пулеметтан тырылдатып атып жибәрде. Аю, артында кызыл кан эзләре калдырып, тайга эченә кереп югалды.

— Әле симез чагы каһәрнең,— диде лейтенант, эшнең уңышсыз килеп чыгуын сизенеп,— йөрәгенә тимәсә, ыжлап та бирми ул.

Любимов та аның сүзен куәтләде:

— Артыбыздан эзәрлекләп килмәгәе.

Нинди кызганыч хәлгә төшкән Нерпабыз! Аның койрыгы юкка чыккан, яхшатланып, сөнеченнән болгый торган йөнтәс койрыгы төбөннән өзәлеп калган. Авыз тирәләре, муены гел кан гына. Ике колак арасында баш тиресе ачылган.

Аю күз карашын яратмый, имеш. Әгәр кеше очраса, ул кешенең баш тиресен салдырып, йөзөнә каплый икән. Күрәсеп, Нерпа белән дә шундый ук хәл була язган.

Белодедов:

— Нерпаның койрыгын эзләп алайкмы, иптәш өлкән сержант? — дип кинәшкә кермәкче булган иде дә, Батраков:

— Кирәксә, үзенә алып так! — дип жикереп кенә куйды.

Арада ик борчылганы Миннулла иде. Мөмкин булса, күзгә-күз карашып, бер ялгызы көрәшкә чыгар иде ул тайга патшасы белән. Бик саклык белән юлыбызны дәвам иттердек. Карангы төшүгә, елга буенда ял итәргә булдык. Утын ташып, учаклар тергездек. Берничә урынга каравыл куйдык. Божыр сые искиткеч үтеме, табыныбыз мул булса да, күнелләр басынкы иде. Йокинын да рәте китте. Аз гына кыштырдаган тавышка да сикерешеп торабыз. Ченки аюларның гадәтен беләбез: ана башлап һөжүм итсән, ул үчен кайтармыйча калмый. Нерпаның күзләре сүрелде. Ул, мескен, борыла да койрык төбен аялый. Хужама ничек кайтып күренермен инде, дигән сыман, күзләрен мөлдерәтеп, безгә карый. Зәңгәр күк катында атау йолдызлары балкый. Поронай үзәнендә беренче тапкыр мылтыклы хәрбиләрне күрү, ахры, ай да уйга калган. «Бик сагынсан, айга кара», дип жырлый идек без. Урал ягында да бит шул ук ай, шул ук йолдызлар... Очраштыр син безне, ай, сөйгәннәрнең якты күз карашлары белән. Хыялларыбыз сиңең аша аларга күчсән.

...Лейтенантның сүзе дәрәскә чыкты. Кышкы лагерьда яши башлауның өченче көнөндә шатун белән янадан очраштык. Без төрле группаларга бүленеп, чаңгыларга басып, тайга кинлекләренә таралышкан идек. Миннулланы үз группама алдым. Нерпа да безгә иярде. Жәрәхәтләре төзәлеп килә, ул аларны теле белән ялап, үзе дәвалый.

Якташым, Нерпаны ияртеп, алданрак бара. Боланнар монда көтүләре белән йөргәннәр. Исәпсез күп эзләр. Ул эзләрен, китаптагы язучар шикелле, укый белергә кирәк.

Миннулла каршысындагы ак чүмәлә сыман куак кинәт селкенеп куйды, анардан күпләп кар коелды. Башыма яшен тизлегә белән «шатун» дигән уй килде. Шул үзе! Якташым аненә асқан мылтыгын кулына алып өлгерүгә, ерткыч ажгырып ана ташланды. Мылтык читкә чәчрәп китте, кар эченә чумды.

Тайга патшасы Миннулланың инбашына алгы аякларын салды, тегесе шул арада аюның корсак астына иелде. Миннулла кулында разведчик хәнжәре ялтырап китте. Мин, дустыма тидерүдән куркып, һавага аттым. Нерпа елый-елый аюның аркасына ыргылды, аның колагынан каптырып алды. Буталыш китте. Бу хәл ерткычның бик нык ачуын китерде, ахры, этне ул буа, төрлечә йолыккалай башлады. Чинаган, үкргән авазлар колакларны яра. Бу ызгыш күп булса егерме-утыз се-

кунд баргандыр. Күзлөрөн кан баскан ерткыч бер заман галәмәт ямьсез тавыш белән үкереп жибәрде. Аннары ынгырашырга тотынды. Якташым шул арада тиз генә чыткә тайпылды. Исән! Аюның корсагынын эчәкләре бүлтәеп чыккан, ерткыч аларны кире тыгып куярга маташа иде. Мин шул мизгелдә автоматымнан чират бирдем. Шатун, хәлсезләнеп, акрын ғына жиргә ауды, зур башын кар өстенә салды.

Нерпа жанын саклап кала алды. Без анын үзенә атап махсус шалаш кордык. Ә Миннуллага берни дә булмаган, анын бил каешы өзелгән һәм аркасыныннан туны ғына умырылган. Якташым күбрәк вакытын Нерпа янында үткәрде. Алдына болан, божыр итләрә пешереп куя, үлемнән коткаручы дустан төрлечә иркәләгән була. Бер атна узуга, капитан эте шалашыннан кузгалып, көн яктысына чыкты, ак кар өстенә жәеп салынган ерткыч тиресенә карата үзенң битараф түгеллеген белдереп, өрөргә тотынды. «Кеше була бу»,— диде Миннула, сөөнеченнән нишләргә белмиңә. Разведчиклар көлешеп алдылар:

— Койрык өчен сиңа элөгә инде капитаннан...

Кышкы лагерьда без бер ай чамасы яшәдек. Төтен белән ысланып, каралып, кыргыйланып беттек. Арада иң шат күнеллесе Белодедов иде. Урын-жир жыештырасы, гимнастеркаларга ак яка тегәсе юк. Ул соңгы вакытта кырынмый да, юынмый да башлады. Взводныйны да сакал баскан, партизанга охшап калган. Лейтенант салкын дип тормый, көн саен биленә кадәр кар белән юына, аннары тәнен, ут кебек булганчы, сөлге белән ышкый. Без дә анын үрнәген кабатларга тырышабыз.

Полк казанына без бер аю һәм байтак кына болан түшкәләре озаттык. Тыныч кына, үз көйләренә тамак туйдырып йөргән табигать гүзәлләренә мылтыктан, пистолет-пулеметтан аттык. Алар бик күп иде, төркем-төркем. Бәлки берәр болан совхозының көтүләредер? Алай дисәң, бу тирәдә авыллар юк. Кеше аяк баскан эзләр дә күренми.

Боланнар, гадәттә, бер түгәрәккә тупланып, тояклары белән карны актаралар, агач ботакларына үреләләр. Араларыннан берсе вакыт-вакыт башын күтәрә, хәрәкәтсез кала, тирә-юньне күзәтә. Башлыклары. Калганнары ана ышанып, гамьсезлеккә биреләләр. «Башлык» дигәнәбез биеп торган йөгәрек адымнар белән, үз дәрәжәсен белеп кенә, көтү тирәли бер әйләнеп чыга. Анын йөрешләре балериналар биюенә охшап куя. Нинди сылу жан ияләре! Ә мөгезләре ничек бизәп тора үзләрен. Боланнар, куак сыман мөгезләрен чайкалдырып, биек тауларга, болытларга карыйлар. Илаһи тынлык хөкөм сөрә бу вакытта. Шул тынлыкка, табигатьнең ышанычына ничек хыянәт итсә? Йөрәкне нидер чәнчеп-кысып ала. Үз көннәрен үзләре күрәп йөргән боланнарны пистолет-пулеметтан кырырга кем мәжбүр итә безне?! Анын жавабы бер генә: сугыш...

Совинформбюро хәбәрләре безгә минуты-сәгәте белән килеп ирешә. Без аны элементчә егет аша белеп торабыз. 1943 елның февраль башы иде. Сталинград янында совет гаскәрләре тарафыннан Паулюс армиясенең тар-мар ителүен ишеткәч, радистны болан тиресенә салып, һавага чөйдек. Көчле «ура!» тавышларын таулар күтәрәп алды. Утрау күгә әйтерсен яктырып, биегәеп киткәндәй булды.

Нерпанын гомере күп калмаган икән. Кышкы лагерьдан кайтып, бер ай чамасы узуга, ул юкка чыкты. Кемнәрдер аның башына житте. Капитанның этен суеп ашаганнар, дигән хәбәр таралды. Тайгада учак якканнар, таган асқаннар...

Полкта ашау житмәүдән йөдәшкән солдатлар күренә башлады. Алар кичке аштан соң кухня тәрәзәсенә капланалар, өстәлләр буйлап тозлы селетка калдыкларын жыеп йөриләр. Селетка башларын суыралар да күп китеп су эчәләр. Шунинч белән ашказаннарын алдыйлар. Бәлки Нерпаны «барып чыкканнар» суеп ашагандыр?!

Юк шул, башка төрлөрөк хэбэр ишетек. Нивх егетлэреннэн шиклэнэ-лэр. Нивхларда эт ите иң затлы милли ашлардан санала, имеш. Безнең полкта алар унлап. Үзлэренэ бер автономия корып йерилэр. Барысы да бик оста снайперлар.

Любимов, Нерпаны нивхлар суеп ашаган, дигән хэбэргә бик нык каршы чыкты:

— Менә башымны кисэргә бирәм, андый түгел алар, бик намуслы халык, кеше эйберенә кагылмыйлар,— диде. Нивх үзе алданса алданыр, әмма башкаларны алдамас.

Миннулла да Любимовка кушылды.

— Үтә дә беркатлы, бала сыман саф күнелле алар,— диде.

Якташым, нивх снайперлары белән бергә, атиа-ун көн чамасы стажировкага йөрде. Шунда ул алар белән дуслашып калган. Шунда ату кырына, бәхетсезлеккә каршы диикме, Нерпа да ияреп баргалаган булган...

Ничек кенә сөйләмәсеннәр, Сахалин нивхлары турында яман сүз ишеткәнәбез юк әле безнең. Бер эпизод хәтердә калган. Кышкы салкын кич иде. Поход барабыз. Нартасына жиде-сигез эт жигелгән нивх карты куып жите безне, авызыннан трубкасын алып, сәлам бирде:

— Здрасте!

Безнең привалга тукталганыбызны күргәч, ул кыяр-кыймас кына яныбызга килде, озын янчыгын чыгарып, тәмәке өлөшөп чыкты. Үз трубкасына да тутырды.

Без аңардан:

— Ныш совхозына әле еракмы? — дип сорагач, нивх карты хәйләкәр генә елмасп, болай диде:

— Этләр өлгөр булса, бер трубка, этләр мөшкөл булса — ике трубка.

Без трубка көйрәтеп карамагач, ул араның ераклыгын үз аякларыбыз белән чамаладык. Шул мөлаем картны бер күрүдә, ничектер, яратып, үз итеп өлгөрдөк. Ана солдатларча рәхмәт айттек.

— Та-та-та¹,— дигән авазлар һавада эреп беткәнче, артыннан карап калдык.

Юк, нивх егетләре капитан этенә кул салмаслар. Аю белән ызгышып, Миннулланы үлемнән коткарышкан шундый кыю, акыллы, зур күзле Нерпага бигрәк тә куллары бармас.

Бер таралган сүзне кире жыеп булмый. Ләкин шунысы да бар: ялганның бит аяклары кыска.

«Коръән»

Сандугачны тотсан иде
Талга тезелгән чакта
Жанкаенны күрсән иде
Жанын өзелгән чакта...

Миннулла хат яза. Бу юлларны ул миңа укып күрсәтә:

— Мәйсәрә борынын бик чөймәс микән, иптәш ефрейтор? — дип сорап та ала.

Жан өзелерлек тә бардыр. Илдән аерылып киткәнгә инде ничә ел.

Көнбатышта, Бөек Ватан сугышы кырларында борылыш чоры инде күптән башланды. Анда хәзер безнең стратегия дирижерлык итә. Жен-ле Гитлерның маңгае күбеп чыккан, күз төпләре күгәргән, янагы чүпрәк белән бәйләнгән карикатурасы газет битләрендә еш күренә. Совет гас-

¹ Та-та-та — нивхлар этләрне шулай куялар.

Әтинен күзләре йомылган, анын беркемдә җаме юк. Әни бу минутта аяк очына ғына басып, өй жыештырып йөри. Без уен арасында сизмичә, ялгыш тавыш күтәрсәк, ул тамагын кырып, аркабызга канат белән төртә:

— Әтиегез?!

Жыр өзелмичә кала.

Син сынасын, мин сүнәме-е-и,
Аерылабыз, ахрысы...

«Әтиегез» дигән сүзнен асылында нинди мәгънә ятканлыгын мин үсә төшкәч кенә анладым. «Әтиегез Габдулла Тукай шигырен көйли, бүлдермәгез»,— диюе булган икән әнинен.

Урал таулары, Себер кинлекләре, зәңгәр дингезләр аша ерак Сахалинга, солдат землянкасына килеп җиткән Тукай китабы әллә күпме истәлекләргә кузгатып җибәрде...

Тугыз бала атасы, ике кулы гомер буена эштән бушамаган күршебез Габдулла абзый бәйрәм арасында кечтек кенә «төшереп» алса, кеше күзенә күренер өчен урамга чыга һәм әйтә торган иде:

— Эш беткәч, уйнарга ярый. Минем адаш сүзләре бу, онытмагыз.

Белмим, әллә артык беркатлы булдым микән, табигатьтәге бөтен гүзәллек, ишел хәтфәдәй болынар, чәчкәдән чәчкәгә кунып йөргән күбәләкләр, елның дүрт фасылы: кыш, яз, җәй һәм көз айлары — һәммәсе шагыйрь Габдулла Тукай кодрәте белән тудырылган булып күз алдына килә иде минем. Йолдыз һәм анын иптәш кызының парлашып, авыл сәхнәсендә «Бала белән күбәләк»не башкарганнары хәтердә. Йолдыз — ак канатлы күбәләк, шундый матур итеп оча-куна биеде. Без ана карап, сокланып туя алмадык. Ә шигырь юлларын бөтен зал күнелдән кабатлап утырды.

Әйт әле, күбәләк,
Сөйләшик бергәләп...

Қайгыга юлыксан да, шатлыкка тарысан да, күнелгә Тукай шигырьләре килә. Анын китабын кулыма алу минем өчен бәйрәм булды. Землянка өстәлендә — бакча сые, Урал тәмәкесе. Сыйланыгыз ғына, солдат дусларым.

Тукай миңа туган телем, авылым, тәпи баскан туфрагым, әти-әнием, бөтен таныш-белешләрем, үткәнем-килчәгем сыйфатында кунакка килде. Землянка стеналары тора-бара юкка чыктылар. Гажәеп киң дөнья...

Миннулла миннән Тукай шигырьләрен кычкырып укумны сорый. Землянкада башка иптәшләрем алдында уңайсызланам. Занятиеләр бетүгә без конюшняга китәбез. Атлы разведчиклар арасында татар егетләре дә бар. Алар безне ике куллап каршы алалар. Өйдән килгән хатларны укышабыз, авыл көенә җырлап та җибәрәбез. Хәрби атлар, колакларын торгызып, татарча җыр тыңлыйлар, солы ашаган җирләреннән тукталып калалар.

Миннән Тукай шигырьләрен укыталар. Казакъ егетләре дә җыела.

Алар, «Тукай — казакъ шагыйре», дип бәхәс кузгаталар. Бигрәк тә Сөембай дигәнә бәйләнә. Габдулла Тукай Жаңкыта шагыйрь булган, имеш. Булсын да, ди...

Сөембай хөр күнелле, шаян егет үзе. Житезлеккә дә житез. Яшен угысыман ялт та йолт. Арыганда да, карыны ач чагында да гел җырлап йөри. Мине күрүгә, кылычын ул думбра сыман итеп тотса да теленә нәрсә килсә, шуны сузарга тотына:

Ак кагаз, кара сый кулгаламын
Күнелде күтәргә вай-вай.
Сөүлем-ай ан саламын ай...

Арада мондыйрак жырлары да була:

Кара таудың басыннан күч киләде,
Күч артыннан бер тайлак буш киләде;
Иленнән аерылган жаман икән,
Мөлдәрәп әке күздән жас киләде.

Юлдашлары арасында Сөембайны яратмаган кеше юктыр. Атлы разведка командиры, мәһабәт гәүдәле, киң кара кашлы лейтенант Сафин аңа гел елмаеп карый. Алар икесе дә шигыр тыңларга яраталар.

Утрау күгә астында, жылы конюшняда, хәрби атлар арасында әле дән-әле бөөк Тукай белән серләшеп алабыз.

«Туган жиремә» дигән шигыр Миннуллага аеруча ошый.

...һәм көтүчен, этләрен, үгез, сыер, сарыкларын;
Барчасы яхшы: бүре, жен, шүрәле-сарикъларын!—

дигән юлларын укыгач, ул озак кына авызын жыя алмыйча тора.

Конюшняга йөрүләр эллә ешаеп киттеме, беркөнне таныш булмаган озын гәүдәле, сары чәчле сержант яныбызга килеп, кызыксына башлады.

— Бу китапны тотып карарга мөмкинме?

Кемдер арадан әйтеп салды:

— Кулынны сабынлап юдыңмы сон, агай-эне?

Икенчесе шаяртып өстәде:

— Таһәрәт алмыйча, коръәнгә тотынырга ярамый.

Сержант берни аңламаган кыяфәт белән, тамак кырып, китеп барды.

Коммунистлар партиясе сафына керергә жыенган чагым иде. Бер рекомендацияне полк комсоргы лейтенант Симонов бирергә вәгъдә итте. Икенчесен — үзөбезнең взвод командиры. Шулай эчкә дулкынлану белән канатланып йөргәндә, мине штабка, полк комсоргына чакырып алдылар. Мөгаен, рекомендациясе әзердер дип, сөенеп бардым. Лейтенант, гадәттәгечә, бик ачык, мөлаем йөз белән каршы алды. Комсомол эшләре турында сорашты. Тик ахырдан, бик жайлап кына, сүзгә бөтенләй башка темага күчәрде.

— Ефрейтор Мәүлитов, мин сезне башка мәсьәлә унае белән чакырттым бит, шуны беләсезме?— диде, күзләремә туры карап, — конюшняда жыйнаулашып коръән укуыгыз хакмы?

Тыела алмыйча көлеп жибәрдем мин. Полк комсоргының йөзө, кире-сенчә, житдиләнә төште.

— Көлмәгез, бер дә кызык түгел, — диде лейтенант, инбашыма кулып салып. — Бу мәсьәлә белән дивизиядән кызыксыналар. Шул китабыгызны хәзер үк бирегә алып килегез әле?!

Мин:

— Була ул! — дип, приказны кабатладым да конюшняга йөгердем. Чөнки Тукай шигырләре, кавалеристларның хәрби устав китаплары белән бергә, конюшня шүрлегендә саклана иде. Землянкада бит әле аның рәтле шүрлеге дә юк.

Әйләнеп килеп житүгә иценә противогаз асқан штаб дежурные миңа полк командиры кабинетына таба ымлап күрсәтте. Коелдым да төштем.

Мин кәргәндә дүрт урындыкта, әйтергә кирәк, Миннуллага нечкә таллардан үрөп биргән арты утыргычларда дүрт кеше утыра иде. Өчесе таныш: полк командиры подполковник Жумаев, штаб начальнигы капитан Баталов һәм комсорг. Ә тегесенен званиясе күренми. Өстенә юкагына яшькелт плащ киеп куйган.

Мин полк командирыннан рәхсәт сорап, лейтенант Симоновка мөрәжәгать иттем, алып килгән китапны аңа суздым. Китапның тышлыгы яна, эти аны апара белән ябыштырып, үзе төпләгән. Китап тышында язу-мазар юк. Кайда басылган булуы билгеле түгел. Чөнки жыентыкның

титул бите юкка чыккан. Полк комсоргы Симонов кулына төшкән «коръәнне» кат-кат эйләндереп карады да аннары подполковникка сузды. Жумаев китапны ашыкмыйча гына алды, берничә урыннан ачып, нидер укыгандай итте. Бер сүз дәшмәде. Кабинетта авыр тынлык урнашты. Таныш булмаган хәрби подполковникка папирос тәкъдим иткәч, тегесе аны көлемсерәп кенә кире какты.

— Шәригать законы төмәке тартуны бозыклыкка саный. Рәхмәт, тумыштан бирле авызыма алганым булмады,— диде. Жумаевның кысыла төшкән күз кырыйларында мутлык билгесе булып, нечкә жырчыклар барлыкка килде.

Штаб начальнигы «коръәнне» хәтта ачып та карамады. Ул авыр сулап: «Да-а-а...» — гына диде. Ялгышканбыз, янәсе. Менә кемне комсомол житәкчесе итеп тотканбыз.

Плащлы хәрби мин китергән китапны инде сумкасына салам дигән-дә, житди йөзле полк командиры кинәт үзгәрәп, елмаюлы якты караш белән ана болай дип мөрәжәгать итте.

— Ефрейтор Мәүлитов коръәннен берәр сүрәсен укып бирсен әле.

Бу вакыйганың ахыры минем файдага чишеләсен күнелемнән инде сизеп тора идем. Шулай да каушый төштем, дулкынлана башладым. Китапка карамыйча диярлек, сабый чактан каныма сөнгән шигъри юлларны чатнатып укырга тотындым:

Жиктереп пар ат, Казанга туп-туры киттем ярап,
Чаптыра атларны кучер, суккалап та тарткалап.

Гажәпләнүемә каршы, подполковник Жумаев миңа кушылып, авыз эченнән нидер көйли һәм ахырга таба һәр сүземне жөпләп тора башлады. Мин пауза ясаган арада, ул казакъча акцент белән «көйләп» жибәрде.

Сау бул инде, хуш, бәхил бул, и минем торган жирем,
Миң болай, шулай итәм дип, төрле уй корган жирем.
Хуш, гомер иткән шәһәр...

Жумаев шул урында тукталып, аңлатма бирде:

— Шагырь Уральскк белән саубуллаша, ягъни казакъ каласы белән... Беләсезме, дусларым, кем турында сүз барганын?

Подполковник хәйләкәр елмаеп, Баталов ягына күз төшерде.

— Габдулла Тукай,— диде тегесе, кинәт ачылып китеп. Лейтенант Симонов та, яхшы кеше турында сүз барганын аңлап, ахры, көлөп жибәрде. Тик теге плащлы кеше генә берәз аптырауда калды. Ахырдан подполковник Жумаев:

— Бөек Токай бу! Абай, Жамбул, Шевченколар шикелле, бөек зат! — дигәч, ул да жинелде, ахырдан аның йөзүндә дә иман нуры чагыла башлады.

Бәхетле минутлар иде бу. Казагьстан, Оренбург далалары күз алдыма килде. Жигүле пар атта мәшһүр Тукай бара. Менә ул Казанга якынлаша. Шагырьнен күнелендә дәрт ташый.

И Казан! Дәртле Казан! Монлы Казан! Нурлы Казан!

Тукай шигырьләре, шулай итеп, үземә кире кайтты. Китаптан бакча төмәкесе исе аңкып тора. Битләрен ертып, төмәккә генә төрә күрмәсен-нәр... Подполковник Жумаевның гражданныр сугышыннан сон, Куйбышевмы, Ульяновскимы өлкәсендә, татар районнарының берсендә комсомол инструкторы булып эшләгәнлеген, клубларда татарча үзешчән концертлар куйдырып йөргәнлеген мин соныннан гына белдем.

Атлы разведчиклар янына йөрүне сирәгәйттем. Чөнки эш муеннан. Минне полк штабы идарәсенен комсомол оешмасы секретаре итеп сайлап куйдылар. Оешмага дүрт взвод комсомоллары керә. Шул исәптән,

дисциплинаны бар дип тә белмәгән музыкантлар, ездовойлар... Берсе— кызлар взводы. Яңа ғына килгән, зифа камыштай санитарка кызлар. Кая инде кавалеристлар янына еш йөрү!

Ә Миннуллань конюшнядан сукмагы өзелмәде. Кавалеристлар белән бөтенләй якынаеп, дуслашып китте ул. Алар ял көннәрендә шоссе юлы янына күнегүләр ясарга чыкканда, Миннекәев тә шунда юнәлә. Атлы разведчиклар, үткен кылычлары белән ялт-йолт селтәнә-селтәнә манеж буйлап чапканда, ул бер чыт тә күзәтеп тора. Ара саклап, ике якка махсус тезеп утыртылган бармак юанлыгы тал чыбыллары кылыч очы тиюгә кыелып кына төшәләр. Бигрәк тә лейтенант Сафин бер «промах» та бирми. Чаж да чож, чаж да чож...

Беркөнне Миннуллага да ияр өстенә утырырга рөхсәт иткәннәр, кулына кылыч тоттырганнар.

— Кылычы — балта-колун авырлыгы бар,— дип, бер атна кулын күтәрә алмыйча йөрдә якташым. Чыттан карап торуы ғына рәхәт икән ул. Миннуллага конюшня юлын тақырайту өчен тагын бер сәбәп табылды. Ул хәзер иртәнге физзарядка урынына, көн саен анда сыер саварга йөри. Капитан Баталовка врачлар күп итеп сөт эчәргә кушканнар. Кирәк булгач, комендант взводы старшинасы каяндыр сыер житәкләп алып кайткан. Чем-кара сыер. Баталовның Нерпа исемле эте юкка чыкканнан соң, якташыма икенче дус табылды. Ул аны да Нерпа дип йөртә башлады. Штаб начальнигында үпкә чире бар, имеш. Миннулла, үзе әйтмешли, аңа «жилен төбен, самый куесын ғына» савып илтә.

Ялгызлык

Дөнъянын астын-өскә әйләндерде, жирне кызыл кан һәм күз яше белән сугарды сугыш. Әмма кара көчләргә жиңү китермәде ул. Бер меңдә дүрт йөз көн... Уйласаң, һәр көне — бер гомергә тин булырлык.

Без, илленче параллельдә торган солдатлар, совет гаскәрләре азат иткән шәһәр, авыл исемнәрен стенааларга яза бардык. Землянка стенаалары Сталин приказлары белән тулды. «Курск дугасында жиңү»... «Днепрны киңү»... «Киев алынды»... «Варшава азат ителде»... Авыр кайгы ғына түгел, шатлык та тетрәтә кешене. Тетрәндергеч көннәр кичердек без.

Бу тарихи жиңүләргә эти үзенчә билгеләп барган. Авылда бала туса, исем сорап, ана килгәннәр. Совинформбюро хәбәрләрен почтальон каршысына барып, көтеп алган эти исемсезләргә исем өләшкән. «Гомель-Гамил», «Дунай», «Вильнүс»... 1944 елда, жиденче энем дөнъяга килгәч, эти аңа, совет гаскәрләренен Одер елгасын кичеп чыгулары хөрмәтенә, Одер дип исем кушкан.

1945 елның азын мин хәрби кыр госпиталендә каршыладым. Амур буенда үпкәгә салкын тидереп, бер авырып алганнан соң, шуның нәтижәсе еллар буге үзен сиздерә килде. Палатада егермеләп авыру, һәркемнен үз чире, үз хәсрәте. Алар инде күнелләреннән Сахалин белән күптән сабууллашканнар, беренче пароход килгәннен генә көтәләр. Хабаровск госпиталенә озаталар, имеш. Үпкә чире булган кешеләргә утрау напасы килешми. Әйтсә дә юк, юеш, авыр һава тын юлларына барып кадала. Монда диагностлары бик ачык булмаган авырулар да бар. Шулар рәтенә мин дә керәм.

Палатада пеләш башлылар байтак. Үзләренә, күп булса, егерме өч-егерме дүрт яш. Минем дә чәчләр коела бара, чигәмдә чад бөртекләре күренә. Нидән бу? Ашау байдан, үлем хоодайдан, дигәндәй, күтәрә алмаслык әллә нинди михнәтләр дә кичергән юк шикелле. Билне кысып буып, солдатча яшәдек, жирәбәгә төшкәнәнә түздек. Берәүләр чәч коелуның сәбәбен юеш жилдән — тозлы дингез жиленнән күрә. Кызлар

турында күп уйласан да шулай була диләр. Икенчеләре: солдатның чәчен ил кайгысы агарта, дип куя. Сөйгән ярларыбыз йөз чөөрмәс әле, асыл сөякләребез илгә кайтсын...

Янагы янакка ябешкән, күз төпләре тирәнәеп, эчкә баткан пеләш башлы күршем кулынан түгәрәк көзгесен төшерми, сәгәте-минуты саен көзгегә карый. Беркөнне ул сестрадан парикмахер чакыруын үтенде. Барлы-юклы чәчләрен пәке белән кырдырып алдырды. Бәлки куерып үсәр дигәндер инде. Ләкин авыру озак та тормады, кан косарга тотынды. Йөзә көл төсенә керде.

— Болай булгач, миңа «капут»,— диде, гәүдәсә бөрешеп, бәләкәйләнен калган егет,— жинү бәйрәменә барып житә алмам.

Исеме аның Анатолий иде, ахры. Безнен полктан.

Ул:

— Курыкма, ефрейтор, барыбызда да бер чир,— дип, мине үз койкасына чакырып утыртты.— Хәзер бер сер сөйлим...

Анатолий мөндәрен рәтләп, авыз читендәгә канын кулъяулыгы белән сөрткәннән соң, акрын гына болай диде:

— Күптәнге тарих. Эчәмдә төер булып китмәсен. Миндә эт каны бар, иптәш. Төшемдә капитан Баталовның теге койрыксыз эте булып уйлым...

Ул шулай диде дә кинәт ютәленә буылды, аның тыны житми башлады. Егет аннары бүленеп-бүленеп кенә сүзен дәвам итте:

— Үпкә чиренә бурсык, эт мае килешә диделәр. Ләкин Сахалинда бурсыклар юк бит... Без генә ул... бурсыклар шикелле, дүрт ел буена жир астында, землянкаларда, дотларда яшәдек...

Авыруның зураеп калган кара күзләрендә кемгәдер шелтә сизелә иде.

— Фронтка жибәрүләрен сорап, ничә тапкыр рапорт яздым, жибәрмәделәр,— диде ул, баш астына ябык кулларын куеп, уйга бирелеп...

— Ә коллектив рапортка кул куйган өчен, «мондагы авырлыктан котылырга, дошманга дәүләт чиген ачып китәргә жыенасызмыни?!» дип, ун тәүлек «строгач»¹ чәпәделәр.

Анатолий Смоленск ягынан булып чыкты. Фашистлар аның туган сәңелесен һәм сөйгән кызын, муеннарына бирка тагып, Германиягә озатканнар. Мәнә шуларны коткарышырга теләгән егет.

Көнбатышка — ил язмышы хәл ителгән якка омтылучылар бер Анатолий гына түгел иде. Алар күп булды безнен полкта. Берәүләр фронтка китеп, сугышта үлгән әтиләре, туганнары үчен кайтарырга теләде. Икенчеләре просто ил язмышы хәл ителгәндә «тыл» да ятуны хурлыкка санады. Тайга төбөндә мүкләнеп, фашистка атасы пуляны фанер мишеньга тондырып яту егетлекмени?!

Самурайларның бугазларын тотып чәйнәр хәлгә житкән, ачулары тулышып, тәмам усалланган стажлы солдатларга, көн саен, сәгәт саен Ил эмерен көткән Сахалин сугышчыларына бер генә сүз кирәк иде:

— Алга!

Ләкин Ватан безгә унай җавап бирмәде. Рапортларыбыз өчен шелтә белдерде. Сөз биредә кирәк, үз постыгызда, дингез уртасындагы кыялар шикелле, нык торыгыз, диде.

...Анатолий таң алдыннан жан бирде. Күгәрәп кысылган иреннәрендә ачу катыш үпкә бар иде аның. Яшь бер солдат, кан дошманыннан үч ала алмыйча, сугыш күрмичә, дөньядан китте. Койкасы бушап калды. Азмышы үкенечле үлемнәр.

Ул бушлыкны кем дә булса тутырырга тиеш. Ләкин госпиталь койкасында түгел. Төгәндә, окопта, ике дөнья, ике система сызыгында...

¹ Строгач — каты режимлы гауптвахта.

Ялгызлык моңайта, башны уйга сала. Күршем дөнья куйганнан соң, төннәрен күземә рәтләп йокы кермәде. Кайдадыр пароход гудогы ишетелгән сыман. Әллә безне алырга килде микән? Юк, Сахалиннан болай гына китәсе килми әле. «Монардан әле рәт чыгар», дип калдыра гына күрсеннәр. Мин яшәргә, ничә ел буге бер янчыктан тәмәке төрөп, авыр походларда бер йотым суны бүлешкән солдат дусларым белән ахырга-ча бергә булырга телім.

Без Совинформбюро хәбәрләре белән юанып һәм көенеп яшәдек. Без бу утрауда жиңу хәбәрәннән-жиңу хәбәрәнә һәм хаттан-хатка гына яшәдек. Гел бер төрлегә әйләнгән солдат тормышын шулар тугы-рып торды. Ә хатларның төрлесе була иде. Аларның кайберләрен мин иртәнге политинформация минутларында файдаландым. Старшина Громов хатын кычкырып укыдым. Бөтенләй көтелмәгән хәбәр булды ул. Дисциплинар батальонга барып капкан старшинабыз фронтта ике аягын бергә югалтырга өлгергән. «Сугыш мине арты метрга кыскартты», дип язган хатында. Самурайлардан үзе өчен дә үч алырга чакырган. Громов Казан госпиталендә даваланып чыккан, шул шәһәрдә яшәргә калган. Исән-сау урап кайтсам, мин әле анын белән очраша алам, димәк, Миннуллага атап сәлам әйткән старшина. Шуны белгәч, якташым сөөнеченнән түшәмгә сикерердәй булган иде.

Ил кайгысыннан тыш, әле һәркемнең йөрәк түрәндә йөрткән шәхси кайгысы бар. Миннуллага бик тә үкенечле хат килде. Әнисен күрә алмыйча калды ул. «Үлдә» дигән хәбәрән өч айдан соң гына ишетте. Кадерле әнисе әле өч ай буена, ягъни Мәйсәрәнән хаты килеп житкәнче, Миннулла күнелендә тере булып яшәгән. Сахалинга кышларын хатлар шулай озақ йөри...

Хатлар аша ил сулышын, анын әрнүләрен, сөөнечләрен без ныграк тоеп тордык. Мин әтидән килгән хатларты жыеп, саклап бардым. Һәр-бер сүзә үзә бер тарих. Соңгы хатында ул: «Төннәрен колхоз амбарла-рын каравылларга чыгам», дип язган. Ә көндөз мәктәптә балалар укыта. Утыз ел буена дөвам итә шул яраткан эшен. «Галия» мәдрәсә-сен тәмамлаганнан соң, ул казакъ, кыргыз далаларында хәлфәлек итеп йөргән. Аннары Кытайдагы Чүгәчәк шәһәрәнә барып чыккан, уйгурлар арасында яшәгән. 1917 елда аны «кызыл агитатор» дип Кытайдан сөрөп чыгарганнар.

Әти яшьлегендә бик күп илләр гизгән. Ә мин белә-белгәннән бирле ул туган жир кешесе. Авылда төпләнеп калган. Анын турында уйласам, сабыз чакларым искә төшә.

Башка малайлар шикелле, авылда шар сугып, елгада балык сөзөп үстем мин. Әти авылдашларын күмәк хужалыкка өндөп йөргән елларда, ул миннән колхоз кәңсәсенә, каравыл өенә, клубка эләр өчен көн саен диярлек лозунглар яздыра иде. Алар гел «Яшәсен...» белән башлана. Яңа кампания кузгалган саен яңа лозунглар барлыкка килә. Аларның кайберсен «контр»лар алып ташлый. Ә мин, бер гадәт буенча, язам да язам...

Күнелдә иң якты булып калган истәлек — Уфа каласына бару. 1933 елның жәендә булса кирәк, без әти белән жәяүләп юлга чыктык. Анын кулында фанер чемодан, минем кулларым буш, хәтәр селтәнеп барам. Чокыр эчендә утырган Кушимән авылын узуга безгә бер атлы юлчы очрады. Әти анардан «чемаданымны гына салыйм әле» дип сорады. Хужа бик авырсынып кына моңа риза булды. Ул, арбасыннан төшөп, безнең белән жәяү атлый башлады. И сөйләшөп киттеләр әти белән, сүзләре килеште. Сүз арасында әти Мәжит Гафурини якыннан белүе турында да әйтеп салды. Мин, берни ишетмәгәнгә салышып, сәхнәдән сөйли торган «Кызыл байрак» шигырен сөйли башладым:

Кара син алга,
Күрәмсең анда

Ат хужасы, башымнан сөеп, мине арбага мендереп утыртты. Ул аннары әтигә дә утырырга кушты. Үзе бик озак жәяүләп барды. Кояш баюга Дүртөйлә пристаненә килеп життек. Бер катлы ак пароход, зур тәгәрмәкләр белән суны лачтыр-лочтыр яра-яра, безне Уфа каласына алып менеп китте.

Уфада чакта биек ярдан Агыйдел өстендәге баржаларга, вак кына көймәләргә карап торуым хәтердә калган. Квартирага төшкәч, әти чемодан эчендәге пияла банкалардан табакка атланмай бушатты, май өстенә салкын су салды. Әле дә күз алдымнан китми, минем яшьләр чамасындагы хужа кызы гажәпләнен, хәтта ачуланып такылдарга тогынды:

— Вот дурак, менә дурак, майга су салалармыни?!

Әти, суны алыштыра-алыштыра, майны дүрт кисәккә йомарлады. Шуларның икесен фатир хатынына күчтәнәч итеп бирде, ә калган икесен сулы бидон эченә төшерде. Без урамга чыктык. Әтиңең кулында ак бидон. Мин чия ашап барам. Гомеремдә беренче тапкыр авыз итәм. Үзе эчкелтем, үзе татлы. Ичтә тыелып булмый ашаудан. Төшләрән кесәгә сала барам. Өйгә кайткач, янәсе, шул орлыклардан чия үстәрәм. Борылма саен чия сатып утыралар. Әти кулымдагы кәгазь төргәккә шул тыелгысыз жимешләрне гел өстәп бара... Кала капкалы¹ агач йорт янына килеп житкәч, без туктап калдык. Әти кулын күкрәгенә китерде, аннары куляулыгын алып, мангаен сөртте. Көн бик кызу булды микән, әллә әти каушавынан гына тирләде микән? Каушаса, аның мангае тирли торган иде. «Керергәме, юкмы», дип икеләнә, ахры. Капканы саклык белән генә ачты ул. Ишек алдына таба узуга, әти бик ягымлы, ачык йөзле бер апа белән күреште. «Саумысыз, Зөһрә ханым?!»— дигәнә хәтердә калган.

Зөһрә ханым исемле апа миңа билле пряник сузды.

— Мәжит абыегыз күлэгәдә ял итеп утыра, рәхим итегез, Габделмәүлит,— диде. Мин күлэгәдәге кешенә кем икәнән абайлап та бетермәгәнмен. Йөзе ябык, яңак сөякләре беленеп тора. Мыеклары юаш, үзе дә юаш күренә. Ул абый, мөгаен, өч көн кырынмаган. Чөнки өч көн кырынмаса, әтиңең дә битен, ияк тирәләрен шундый ук чал төкләре басып ала. Алар күптәнге танышлар булып чыктылар. Шунда ук берберсеннән хәл-әхвәл сораша башладылар. Кырынмаган абыйның игътибар жылысы миңа да килеп житте. Исемемне сорады, аз гына аксаклап, минем якка таба атлады, аркамнан сөйдә. Алар дөньяви сүзләр белән мавыкканда, мин бер читтә чияләремә алданып утырганмын. Бигрәк татлы, кара янып пешкәннәр. Андый сусыл, итләч чияләрне соңыннан ашаганым да булмады, ахры.

— Мәжит Гафури шул була инде,— диде әти, урамга чыккач.

Мин анардан:

— Ә ни өчен ул куляулыгын авызына куеп сөйләшә?— дип сорадым.

— Мәжит абыен авырый,— дип җавап бирде әти.

Сабый чакларымда әтигә няреп күп йөрдем мин. Уфада тагын әллә кемнәрне күргәнбездер әле. Ә менә Мәжит абый Гафури кебек, берсе дә шулай хәтер түрәндә уелып калмаган...

Без монда, ил чигендә дозор торган сыман, син, әти, анда колхоз амбарларын каравыллап йөрисең. Яз житсә, сыйфат комиссиясенә сайлап куялар үзенне: һәр орлык жиргә төшсән, шытым бирсән. Аларда — халыкның киләчәге, өмете, бодай капчыгына башын салып үлгән аналарның нәзерләре... Уйларым ерак-ераклардан урап, тайга эчендәге землянкаларга кайта. Санвзводта Люба исемле бер сары кыз бар.

¹ «Урыс капка» дигәнне Урал ягында шулай йөртәләр.

Күзләре зәңгәр, керфекләре озын. Мин аны кай ягы беләндер Йолдызга охшатам. Комсомол взносын түләргә килсә, ведомостька озаклап кул куйган була, аннары көзгегә караган шикелле, аерылмыйча, билетына карап тора. Гүя мин анда сикерле язу калдырган. Санвзводтан комсомол взносларын жыйрга Любага тапшырып киткән идем. Үтәде микән поручениемне? Ә Йолдыз бик еракта, анда хыял гына барып житә ала...

Эти бер хатында Йолдыз турында да сүз каткан. Унынчыны тәмамлап, авыл мәктәбендә укыта башлады, дигән. Житкән кыз булгандыр инде. Кош теледәй хат язасы иде үзенә. Язасы нәрсәләр күп, барысы берьюлы башта кайный.

Госпитальгә Хабаровскида рус, татар, казакъ телләрендә чыга торган Ерак Көнчыгыш фронты газеталары килә. Миңа еш кына казакъчасын китереп бирәләр. Палаталар буйлап, татарча «Тревога»ны эзләргә чыгам. Сестра күрәп калса, шелтәли, безнең ишектәге табличкага ишарә ясый. «Изолятор». Ягъни башка авырулар белән аралашырга ярамый. Татарча «Тревога»ны сестраның үзеннән таптыра башладым, редактор урынбасары Б. Корбанов диелгән булыр, дидем. Сестра: «Вот, твой Курбанов» дип, тумбочка өстенә газета китереп сала. Йөзләрем яктыра, йөрәк ешрак тибә башлый, хәтта авыру икәнәм дә онытылып тора. Мин «Тревога» битләрендә өч Кәрим: Фатих Кәрим, Хәниф Кәрим һәм Мостай Кәрим, аннары Шәрәф Мөдәррис, Гали Хужа шигырьләрен еш очратам, шуларны укыган саен үзләрен күргән сыман куана идем. Ут эченнән килгән солдат шигырьләре...

Анатолий арабыздан китеп, өч көн дә узмады, жинү көнен игълан иттеләр. Инде шулай буласы билгеле иде. Әмма күнел ышанмыйча тора. Жинү! Нинди тирән мәгънә сыя ала бер сүзгә. Сугыш бетте, дөньяда иминлек урнаша, өйгә кайтаралар дигән сүзме бу?!

Жинү салютларынын тавышы, кайтаваз булып, ничәмә гасырларга янгырар! Шул салютларнын яктысы күпме туар таннарга яна бизән яңа нур өстәр!

Жинү... Хәлсез авырулар, башларын калкытып, мөндәрләренә сөялөп утырырга жай эзиләр. Хәлләрәкләре репродуктор янына жыелды. Дәүләт тавышы белән Левитан сөйләде. Ул Сталин приказын укыды... Пыяла уймакларын подноскига тезеп, сестра кереп житте. Уймак савытка уңар грамм чамасы спирт салынган иде. Госпитальнең баш врачы, полковник чинындагы юан апа, кызлар тавышы белән «Урра!» кычкырып жибәрде. Аңа без дә кушылдык. Бу «Урра!»ны безгә монда түгел, Берлин урамында кычкырасы иде дә...

Анатолийның койкасы буш. Одеалында бер жьерчык та юк. Көзгесен тумбочка өстендә калдырып киткән... Дөнья үзе дә зур көзгә шикелле. Ярый ла шул зур көзгедә чагылып кала алсаң...

* * *

Татар бугазы боздан әрчелү белән, каты авыруларны пароходка төяп, Зур Жиргә озаттылар. Калганнын бер-бер артлы медсанбатларга, санроталарга тарата тордылар. Июнь ахырына госпиталь корпуслары бушап калды. Миңа да ак жәймәләр астыннан чыгарга насып булды.

— Үпкәгезне саклагыз, бүтән салкын тидермәгез,— диде миңа палата врачы, кулыма туклану аттестаты тоттырып,— күбрәк һавада, кояшта булыгыз, Сахалин жәеннән максималь файдаланып калыгыз.

Сахалин жәенен нинди икәнән беләбез инде. «Июнь әле жәй түгел, июль инде жәй түгел», диләр монда. Туган кай табигатенң һавасына ни житә.

Туклану аттестаты бирүләренә сөендем әле. Димәк, яшибез. Нәрсә белән авыруым турында ялынып-ялварып сорагач, яшь кенә, чибәр

генә сестра: «Үпкәндә кара таплар бар», дип әйтте әйтүен. Алай дисән, кояшта да кара таплар бар ич. Ул энә миллиард еллар буена сүнмичә, галәмне яктырта. Миңа бит миллиард ел кирәкми, тагын шуның кадәр яшәсәм дә житә. Аннары күз күрер...

Агачлар шау яфракта. Яшеллекнең дулап, котырып буйга үскән чагы. Бөдрә наратлар шундый төз, спай булып утыралар, гүя парадка жьенганнар. Боларны ничек ташлап китәсен. Мин, тайга кошларының чыр-чуларын, үзләренчә сайрауларын тыңлый-тыңлай, бер ялгызым шоссә юлыннан атлыйм. Ил чигенә кадәр йөз егерме чакрым барасы. Үзем дә күлөгәм. Сызгыра-сызгыра барам. Миңа шулай рәхәт. Тукта-лам да якты дөньяга бер күз салам. Ерактагы күксел таулар чайкалар сыман. Сахалин бу. Якорь ташлаган кораб шикелле, океан урта-сында яши бирә. Яртысы японнар кулында. Хаклык безнең якта: японнар яшәгән Көнъяк Сахалин туфрагында бөөк Чехов эзләре әле дә суынмаган...

Авыр йөк төягән машиналар узып китә. Жилбер-жилбер килгән яшел чыбылдық астыннан снаряд, бомба әржәләре күренеп кала. Кул күтәрәм, «тавыш бирәм» — туктамыйлар. Кабинада урын юк, бомбалар өстенә утырырга үзәң үк теләмәссен. Хәтәр йөкләр ил чигенә таба агыла...

Госпитальдә ятканда төрле аппетит даруларынан бер дә өзмәделәр, шулай да тамактан ашау үтмәде. Ә хәзер үлә язып ашыйсы килә, эчнә борып-борып ала. Юл капчыгымдагы ит консервасының берсен ачтым да түземсезлек белән ялтыратып та куйдым. Госпитальгә озатканда Миңнулла әйткән сүзләр искә төште: «Ашасан, мал булырсың». Якташым белми сөйләми ул.

Взводымны, хезмәттәш дусларымны сагындым, тайга эченә чакырып торган озын сукмакларны. Сәндәрәләргә түшәлгән ылыс исен тансыкландым.

Икенче отделениенә командиры Валерий Адмакин, гонаһсыз зәңгәр күзләрен балкытып, менә хәзер алдыма чыгып басар төсле. Кулында бер төрерлек кәгазь. Тәмәкәң бармы, юкмы — ул анысын сорاپ тормый, — сал бер төрерлек! Үзе паекка тигән махоркасын алла кайчан, бер көн эчендә унга-сулга өләшеп бетергән була. Айның калган егерме тугыз көнен безнең «жилкәдә яши». Моңа барыбыз да күнеккәнбез. Адмакин армиягә китәр алдыннан Одесса портындагы балыкчылар катерында матрос булып хезмәт иткән. Ял көне хөрмәтенә ул Одесса истәлегә — буйлы тельняшкасын киеп ала да, миң янында балалайка чиртергә тотына, башын кыек салып, безгә таныш көйнә жырлый башлый:

Шаланды полные кефали
В Одессу Костя привозил.
И все бенджонки вставляли,
Когда в пивную он входил.
Я не расскажу про всю Одессу,
Вся Одесса очень велика...

Без барыбыз да ана кушылабыз. Бөтенләй жыр белми торган, көй чыгара алмаган кече сержант Петров та авызын ача, иреннәрен кыймылдата. Ул кешегә ачулана белми, кайгысын сиздерми, шатлыктан да сикереп китми. Уятмасан, бер тәүлек йоклый ала...

Петров кече яштан буразнада, кырда эшләп үскән. Жир хужасы. Менә жырлый белмәве гажәп. Сахрада яшәгән, югыйсә. «Мин күбрәк тыңларга яратам, — дип аклана үзе. — Башкорт далалары жырда бай, аны тыңлый белүче дә кирәк бит...» Туган якларын сагынганда, ул Миңнулла белән безнең уртабызга кереп утыра да, кайчандыр отып калган татарча сүзләренә исенә төшерә башлый: «Миңа князгә чыгасын? Миңа сине узилип-узилип яратам...»

Петров сөйгән кызынын рәсемен адресы язылган медальон эчендә генә йөртә...

Хәрби аэродромга житәрәк миннән пароль сорадылар. «Йолдыз»,— дидем мин, тел очына килгән беренче сүзгә кабатлап. — «Звезда». Куе куак төбөндә яшеренеп торган яшел фуражкалы сержант: «Син үзгә «Фәлән»,— дип, рифмалап, миңа бармак янады, һәм уңга борылырга, урман авызындагы агач казарма ягына таба атларга боекды.

Парольсезләр бер мин генә түгел икән. Шундыйлардан жыелма рота төзөгәннәр дә авыр машиналарда килгән бомбаларны бушатырга кушканнар. Қойрыгы дүрт чатлы шома бомбаны қочакка алып, көчегебитмәстәйләрен носилкаларга салып, складка илтәбез. Алардан мәет салкыны бөрелә. Самолетлар башларын күтәрәп, сагаеп калганнар...

Полкыма кайтып кергәндә, разведка взводы урынында юк иде. Землянкада Любимов бер ялгызы торып калган. Минә күрүгә, ул шатлыгынан каршыма йөгәрәп, бөтен көчәнә команда бирде:

— Землянка, смирно!

Аннары противогазын рәтләп, өч адым кала алдыма киләп басты.

— Иптәш кече сержант, разведка взводы чик буенда махсус задание үти. Монда барысы да тәртиптә. Дневальный ефрейтор Любимов.

Әһе, ефрейтор. Миңа «кече сержант» диде бит әле. Бәлки бутандыр...

Взводның өйдә булмавы, миннән башка анда махсус задание үтәп йөрүгә күңелне тырнап куйды. Миңа ямансу булып китте. Үземне беркемгә кирәкмәгән мескен бәндә итеп сизә башладым.

— Рәхсәт итегез, сезне яна дәрәжә белән тәбрикләргә!— диде Любимов, кулын сузып. Без бер-беребезне котлап, кул кысыштык. Любимов миңа ай ярым эчендә нинди яңалыклар булганын сөйләде. Безнен полк артында Зур Жирдән килгән Колыма бригадасы киләп урнашкан икән. Төнлә бер офицерларын, һавага чыккан жиреннән, башына капчык кидерәп, урлап алып киткәннәр. «Адашкан» япон лазутчиклары тайгада мыжгып тора, ди Любимов. Алар дивизиянең корал складларын шартлатырга маташып та караганнар.

Кече сержант Аркадий Петровны отделение командиры итеп куйганнар. Лейтенант Орловның сержант Люба белән «роман»ы башланган...

— Корпус штабы Амурдагы Николаевскидан бирегә күчәп килде,— диде Любимов, миңа сер итеп кенә.— Советлар Союзы Герое генерал-лейтенант Дьяконов командалык итә.

Любимов монда землянка саклап кына калмаган. Взвод командиры аңа штабтан Карафутто картасын күчәрәп алырга кушып киткән. Һәр отделение саен бер карта булырга тиеш.

Әле күптән түгел Сахалинга Ерак Көнчыгыш фронты командующие армия генералы Пуркаев киләп киткән. Эш юклыктан гына кузгалып чыкмагандыр...

— Пуркаев безнең полкның да тузанын какты,— диде Любимов,— бер тамаша булды шул чагында...

Сугышчан тревога уйнауга, атлы разведчиклар белән бергә, Миңнул-ла сава торган теге кара сыер да конюшнядан чыгып чапкан. Хайван дисәң дә хайван. Күзләре аларган Нерпа командующий алдыннан койрык чәнчәп, дулап узмасынмы!

— Бу нинди кәмит?— дип сораган шунда Пуркаев, гомергә сыер күрмәгәндәй, шаккатып,— нинди максат белән асрыйсыз аны?

Полк командиры — хәйләкәр казакъ — югалып калмаган.

— Кунак килсә, казан ас, дигән мәкаль бар, олы кунаклар хөрмәтенә,— дип җавап биргән. Подполковник Жумаев, әлбәттә, Нерпаны тапкыр сүз корбаны итәргә, командующий килде дип, аны казанга салырга уйламаган да. Чөнки Баталовның сәләмәтлегә хәрби атлар арасында

сыену урыны тапкан шушы кара сьерга бэйле иде. Ул көнне Пуркаевны болан ите белән сыйлаганнар.

«Болан ите шикелле»... дип, мактый-мактый ашаган командующий. Кечкенә нәрсәләрдән, юктан да сөөнеч таба белгән, күнелендә яшәү дәрте бөркелеп торган Любимов миңа үзенең яна һөнәрләрен күрсәтү өчен турник янына килде. Турник тимеренә жәһәт кенә килеп асылыңды да алты мәртәбә иягенә кадәр күтәрелде. Нормага берәү генә тулмыйча калды. Кызарыңды, бүртеңде Любимов, аяклары белән һавага тибеп, тыпырчынып та карады — жиденчесенә көчә житмәде.

— Беренче категория паегына күчтек бит, күбрәк ашалган,— дигән булды ул, акланып.— Хәзер каешның очына таба «запас тишек»ләр ходка китәчәк.

Чыннан да, ашау яхшырган, ипигә норма беткән, махорканы да күпләп бирә башлаганнар икән.

Любимов киләчәк турында хыялланырга ярата иде. Менә теләгән хезмәтләребезгә, сөйгәннәребез янына кайтырбыз, боерса, дип куя. Ул политика белән тирәннән кызыксына. Аны илләр, халыклар язмышы борчый. «Сугыштан соң Америка нишләр инде?»— ди Любимов.— Кем утарына ут ыргытыр? Капиталның үз законнары бар: алтын түргә узар, ачлык кулын сузар...»

Төннәрен шыбыр тиргә батып уянам. Әле савыгып житмәгәнмен икән. Нерпаны саварга Любимовка кушканнар, куе сөттән миңа да өлеш чыгара. Ул, врач биргән микстуралар көченә генә ышанмыйча, тайгадан ниндидер дару үләннәре жыеп алып кайта, шуларны миңа кайнатып эчерә.

Взвод Брусничная сопкасынан торып, чик буге полосасына реконструкция ясаган, самурайларның холкын өйрәнеп яткан арада, миңа языласы поэма белән саташып яшәдем. Газет читләренә, конверт эчләренә яздым. Төнлә дә сикереп тора торган булдым.

Коралдашларым гарнизонга кайтып кергәндә, поэма төгәлләнгән, аны инде Казанга жибәрергә дә өлгергән идем...

V

Элекке полк командирым белән очрашу

Пилоткалы яшьлегемә сәяхәтем өзелеп тора... Ишек артында ботинка шыгырдаган, көлешкән, сөйләшкән авазлар ишетелде. Әллә минем элекке полк командирым килеп житте микән?

Каршыларына чыгарга унайсызландым. Алар бик күпләр, ахры. «Иярченнәре» миннән башка да житәрлектер, дип уйладым. Өстәлемдә Алексей Рыжиков алып килгән «За Советскую Родину» газетасының подшивкасы ята. Миңнулла рәсеме... Ул еракта калган утлы-давыллы еллар аркылы, чирек гасыр аша, туп-туры минем күзләремә карап тора. «Сез ниндиләр хәзер?» дигән сыман сынап карый. Ефрейтор Миңнулла Миңлекәев, Жиремаз егете. Һаман яшь, һаман егет чагы...

Тәрәзә төбөндә солдат флягасы. Корсагы янычеләп эчкә баткан, шад-раланган. Каян казып чыгарган аны Алексей?

Мин элекке полк командирым белән булчак очрашу турында уйлап, дулкынлана башладым, коридорга чыктым.

Сабит Жумакаевичның ишеккә-түрлә йөрәнгән чагына туры килдек

без. Мине анын белән Алексей Рыжиков күрештерде. Без керүгә, Жумаев шып туктады, инбашын киереп, турабрак басты.

Хәрби киёмнән булмасак та, элекке гадәт буенча, хәрбиләрчә исән-ләштек. Жумаев башын кыек салып, үткен күз карашын миңа төбәде. Кысыграк күзле, чыгынкы яңаклы. Коеп куйган казакъ. Чәчләре сирәгәйгән, киң мангае ялтырап калган.

Командирлар гадәттә тәртипсезрәк солдатларны ныграк хәтердә тотучан булалар. Шөкер, мин андыйлар рәтенә кермәдем. Онытуы да ихтимал. Юк, онытмаган, исенә төшерде:

— Беләм, беләм, разведка взводыннан,— диде ул, безгә урындык тәкъдим итеп.— Хәтерлим. Дивизия газетасын күзәтеп бара идем. Сабит Жумакаевич, көлә-көлә, аркамнан сөеп куйды.— Конюшняда мөселман егетләре белән «коръән» укуыганыгыз да истә.

Миңа шундук жан керде. Коръән вакыйгасын да онытмаган. Жумаев казакъ, татар сүзләрен аралаштырып, сораша башлады:

— Исән-аман килеп життегезме? Өфе каласы кайнаймы?

— Өфе дә кайный, Казан да кайный,— дидем мин, үземне кинәт иркен тоеп. Рыжиков безнең тиз генә уртак тел таба алуыбызга шатланды булса кирәк, елмаеп куйды:

— Йә, йә...

Түгәрәк өстәл өстендә ниндидер сызымнар, схемалар таралып ята. Хәрби журналлар да күренә. Килеп житү белән эшкә дә тотынган, тынгысыз жан...

— Их, штаб начальнигым янымда булса хәзер,— дип, офтанып куйды отставкадагы полковник,— барлы-юклы зиненем белән бу сызымнар өстендә бөкрәеп утырмас та идем. Ут уйнатыр идек без. Алтын кеше иде ул майор Баталов...

Мини шунда ук кояш чырае күрмәгән сыман ап-ак йөзле, кара бөдрә чәчле штаб начальнигың күз алдыма китердем. Қолга шикелле озын, ябык иде. Көчле жил чыкса, яктан-якка чайкала башлар төсле.

Сабит ага йомшак кына елмаеп сорады:

— Баталов буасын хәтерлисезме?

— Хәтерләмәскә! Бөтен дивизиягә дан тота иде бит...

— Менә-менә...— Жумаевның битендәге жьерчыклары нур белән тулды.— Бер тарих сөйлим хәзер. Төн уртасында шулай ике часовоины ияртеп нава суларга чыгам. Баталов землянкасында ут яна. Ни шайтаныма дип йокламый бу? Кереп әрлим тегене: «Көн яктысы да житкән,— мин әйтәм,— кәрәчинне кызганыр иден». Штаб күселәренә әйләндек, дип тә ычкындырдым бугай әле. Күнелемнән анын үзен жәллим. Йөзе болай да су суырган кебек. Өстәлендә буяу карандашлары, ватмап кәгазь. Штаб начальнигы дулкынлана-дулкынлана яныма килә, ниндидер проектлар, рәсемнәр суза миңа. Карыйм жентекләбрәк. Тайга уртасында гомергә булмаган түгәрәк зәңгәр күл. Дуамал елгасын урталай бүлеп, плотина уза. Землянкаларга электр чыбыклары сузылган. Ездовойлар күлдән ат эчерә. Яр буендагы ак калфаклы поварлар елмаешып, бөөрләренә таянганнар. Текә яр астыннан чиләкләп су ташыйсы юк, янәсе. Ә берәү агач күлгәсендә кырын төшөп кенә балык каптыра. Күзләре минеке шикелле, кысыграк. «Бу» курортнигы «кем була инде»,— мин әйтәм. Көлә штаб начальнигы. «Полк командирының ял вакыты»,— ди. «Проектың шәп, фантазер,— дидем.— Ләкин миннән бер строевикны да сорама. Көн саен, сәгать саен самурайларның һөжүм башлавын көтәбез. Дәүләт чиген ныгытырга кирәк безгә». Уйлап-уйлап торды да Баталов: «Эчке резервлардан файдаланабыз»,— диде. Тәки сүзен сүз итте. Санчастьта ятып терелә башлаган авыруларга, полк писарьләренә тынгылык булмады. Музыкантларны, поварларны буа төзәргә өйрәтте...

Полковник көрсенеп куйды, хискә бирелеп, сүзен дәвам иттерде:

— Коеп яуган ягырлардан соң, бу без берничә мәртәбә агып ките. Без аны яңадан будык. Ил язмышы хәл ителгән көннәр иде. Чик буендагы караңгы землянкаларда электр уты кабынды бит, аны ничек кабат сүндерәсен. Шунинчә яктасы менә бүген дә күнелдән китми.

Алексей Рыжиков күп әйбер сыйдырышлы сары портфеленнән типография буявы исе аңкып торган Сахалин картасын тартып чыгарды, аны өстәлгә жәйдә:

— Игътибар, иптәшләр,— диде ул, юан бармагы белән төртеп күрсәтеп,— менә Дуамал елгасы, каршында— Брусничная тавы. Хәзер анда бетон заводы гөрли.

Сабит Жумакаевич, шатлыгыннан ни дияргә белмичә, сервант бүленнән куш йодрык зурлыгы сап-сары алма алып Рыжиковка сузды, икенчесен миңа тоттырды.

— Үзем үстөргән Алма-Ата алмалары,— диде ул, картага якынарак иелә төшеп,— майор Баталов белән бергә уйлап тапкан исемнәр картага төшкән бит, әй! Менә теге чакта булсын иде цемент заводы...

Сахалин картасын Рыжиков үзе редакцияләгән икән. Моңы белгәннән соң, Сабит ага Алексейны үгетли башлады:

— Әйдә, бер-ике генә көнгә штаб начальнигы булып кал әле, полкташ.

Жумаев безне сызымнар, схемалар таралып яткан түгәрәк өстәлинеңа чакырды, уйларыбызны шундук үзәнә магнитлап өлгерде:

— Мин командалык иткән полкның сугыш вакытындагы оператив планнарын югалтканнар,— диде ул, кинәт ачынулы кыяфәт белән,— бер атна Мәскәүдә, Оборона министрлыгы архивында казынып яттым. Чуртым да юк. Андый документлар алар кулына килеп тә кермәгән. Менә хәзер һәммәсен хәтердә тергезергә кирәк.

Сабит Жумакаевич, рәнжетелгән бала сыман, иренирән турсайтып, ачык тәрәзә иянеңа барып басты һәм әйтте:

— Әнә, таулар шаһит, алар безнең ничек сугышканын күрәп тордылар...

Илленчә параллель буенда, самурайлар белән ничә ел бие мангайга мангай торган... Ниче укчы полк беренчә сигнал булуга дәүләт чиген кисеп чыкты һәм ахыргача, японнарны берсүзсез капитуляция ясарга мәжбүр иткәнчә, ут өермәсә эчендә булды. Монда нинди шик яки бәхәс туарга мөмкин?

Мин берәз аптырауда калдым. Көнъяк Сахалин күптән азат ителгән. Полк байрагына сугышчан орден беркетелде. Верховный Совет Президиумы Указында бик күп офицерларның, сержантларның һәм рядовойларның, шул исәптән полк командирының да исем-фамилияләре ялтырап үтте. Хөкүмәтебез батырларга бүләкне кызганмады. Отставкадагы карт полковникның күңелә ник өзгәләнгән икән? Татлы жимеш урынына гүя кемдер, алдап, аңа кызыл борыч каптырган...

— Менә укыгыз!

Ул безгә үзәк хәрби журналда басылган бер мәкаләне сузды. Рыжиков, күрәсен, бу хәлләр белән инде күптән таныш. Мин мәкаләне кулыма алып, күз йөртеп чыктым. Автор Сахалин һәм Куриль атауларындагы сугыш операцияләре турында яза. Аерым подразделениеләр, эскадроннар, десант отрядлары мисалында ул кайнар сугыш көннәрен күз алдына китереп бастыра. Советлар Союзы Геройларының исемнәре саналган. Мәкаләне мин баштан ахыргача тагын бер мәртәбә карап чыктым. Икенчә эшелондагылар, ягъни безнең тылдагы күршеләребез, турында да сүз бар, ә Жумаев полкы телгә дә алынмаган. Гүя ул сугышта бөтенләй катнашмаган. Хет берәр героёбызның фамилиясе әйтелсәчә.

— Гажәп, бик гажәп...

— Гажәпләнергә түгел, нәфрәтләнәргә кирәк, иптәш сержант!—

диде Жумаев, кинэт усаллана төшөп.— Үткәннәргә төкергән киләчәккә дә кизәнә. Бүгөнгә көн кичәгедән башлана!

Рыжиков минем хәрби чиныма карата төзәтмә кертте:

— Маулитов — запастагы капитан, Сабит Жумакаевич.

Отставкадагы полковникның йөзө кинэт яктырып куйды:

— Гафу үтенәм. Я, әйтегез әле, иптәш капитан, сез моңа ничек карыйсыз?

— Авторның зур ялгышы бу, — дидем мин.

Жумаев минем белән килешмәде.

— Явызлыктан башка берни түгел! Авторның нинди тип икәнән әле сез белмисез. Заманында полк штабында, минем кул астымда эшләгән кеше ул...

Сабит Жумакаевич өстәлдәге калын папкадан озын-озын исемлекләр тартып чыгарды:

— Менә алар, Харамитогә сопкасын һәм Катон стансасын алганда башларын салган каһарманнар! Өч мең солдат һәм офицерның сиксәнә әле һаман билгесез. Каберләрен дә таба алганым юк. Алар минем төн йокыларымны алалар, төшләремә керәләр.

Сабит Жумакаевич, күрәсен, Алма-Атадаң Сахалинга кунак булу өчен генә очып килмәгән. Безнең уртақ шатлыкларыбыз артында аның үзе генә белгән, үз гомеренә житәрлек кайгылары, борчулары бар.

Мәкаләнең авторы турында ишетәсем килде минем. Ни өчен шундый намуссызлык юлына басты икән ул? Соравыма каршы, полковник болай дип җавап бирде:

— Ул тип заманында штаб начальнигы ярдәмчесе иде. Начальство күзенә керергә тырышып йөрүче, үз-үзен генә яратучы бер бәндә. Ганләсә бар өстенә, санвзводтагы унсигез яшьлек кызының башын әйләндерде. Төгәсә авырга калды. Моңың өчен гафу итмәдек без капитанны. Ярый, Зур Жиргә китеп котылды.

Сабит Жумакаевич, авыр көрсенеп, сүзен давам иттерде: — Була шундый түбән жанлы затлар, берәр этлеген фаш итеп, аның карьерасына аз гына зыян китерсән, гомер буена үч алырга тырыша.

Сабит Жумакаевич, йодрыгын төйнәп, кемгәдер кизәнгәндәй итте:

— Ярый, без, исән калганнар, гаделсезлектә каршы көрәшербез дә. Ә үлгәннәр, сугыш кырында башларын салганнар?! Үлгәннәр өстеннән көләргә ирек бирмәбез!

Полковник бер мәлгә тынып калды. Ул, Сахалин картасы янына иелеп, Алексей Рыжиковка үзенә планнарын сөйли башлады. Аларның икесен эш өстәле янында калдырып, бүлмәмә чыктым. Минем үз уйларым. Үткәннәрәм һаман жибәрми, чабудан тарта. Мәкаләдәге мондый оятсызлыкка каршы миндә дә протест тойгысы уялды.

Менә ничек булды, менә ничек башланды бит ул!

Илленче параллельгә табан

— Иптәш кече сержант, торырга!

Иценә противогаз асқан, бил каешына кынылы хәнжәрен тагып куйган Миңнулла минем одеалымны акрый гына тартып, шудырып узды. Землянка эче ярым караңгы иде. Тумбочка өстендә янып торган «тычкан утының» яктысы үзеннән ары китми. Сәгатемә күз төшердем: вакыт төнгә унике.

— Иптәш өлкән сержант, торырга!

Борчулы карашыбызны дневальныйга төбәдек.

— Кая барырга?!

— Взводный чакыра!— диде Миннулла, дәрәжәсен белеп кенә. Дневальный да үз урынында начальник, тынламый кара син аның командасын.

Лейтенант Орлов кече командирларны землянканың тышкы ягында, куаклар төбөндә көтеп тора иде. Әгәр үзе тавыш бирмәсә, аны карангы төн эченнән, куе томан арасыннан аерып алырлык та түгел. Ул безнең белән исәнләшкәннән соң, дулкынлануын тыярга тырышып, салмак кына әйтте:

— Разведка взвода, тулы сугышчан хәзерлек хәлдә, ярты сәгатьтән юлга чыгарга приказ бирелгән. Боеприпасларны өләшсәргә. Бер-тавышсыз, кабалаңмыйча гына жыенырга.

Орлов кинәт миннән сорап куйды:

— Кече сержант Мәүлитов, хәлегез ничек?

— Әйбәт, иптәш лейтенант,— дип җавап бирдем мин.

Взвод командиры «әйбәт» дигән белән генә канәгатьләнеп җитмәде, ахры, кабатлап сорады:

— Сугышчан заданиенә үтәргә әзерсезме?

Мин икеләнүгә урын калмаслык итеп:

— Бүгеннән сугышка керергә әзер, иптәш лейтенант!— дидем.

...Землянка эчәндә төлт итеп электр утлары кабынды. Штаб начальнигы Баталов инициативасы белән, Дуамал елгасын буып ясалган «электр станциясе»—иске движок эшли башлады. Аның яктысы күзләрен чагылдыра. Яртылаш жир астында калган кечкенә тәрәзәләргә камыш «штор»лар эленгән...

Солдатлар әле төш күрә, мышнап, гырылдап, бөтен гәүдәләре белән таралып, йоклый бирәләр. Саша Анохин гына электр яктысына ризасызлык белдереп, одеалын баш аркылы тартып жибәрде. Ялангач зур аяклары килеп чыкты. Сазлыклар, бозлы сулар кичкән, биек сопкаларга — болытлар янына менеп йөргән арымас, арыса да туктауны белмәс тынгысыз аяклар. Союзнигыбыз Америка жибәргән эрзац ботинкаларының калын табаннары урталай сынып чыккан саен, Миннулла үргән чабаталарны кияргә мәжбүр булган талымсыз аяклар... Взвод командиры, «аз гына йокласыннар инде», дигән сыман, ишекте-түрле бер йөрәнен килде дә дневальныйга «тревога» командасы бирергә кушты. Миннулла моны горурылык тойгысы белән, бик теләп үтәде:

— В ружье!

Шушы команда безне ил чигенә таба кузгатып чыгарды. Ерак башкаладан, Верховный Башкомандующийдан килгән бу приказ роталарга, батальоннарга таралып өлгерер...

Көтелгән сәгатьнең сугуы шул микәни?!

Башта мин моңа ышанмыйчарак тордым. Ышанмаска урын да бар иде шикелле. Чөнки полк командиры Жумаев шушы көннәрдә генә Зур Жиргә, озак сроклы командировкага китеп барган, дигән сүз таралды. Кайбер штаб офицерларына, имеш, отпускаи биргәннәр. Ә без, теңкәгә тигән, жилеккә үткән оборона эшләре урынына, шоссе юлында марш атлап, яна жыр өйрәнеп йөрибез... Гүя парадка әзерләнәбез. Әллә болар һәммәсе дошманның уяулыгын йоклату өчен бер маскировка гына булды микән?

Төн карасын ертып, взвод ил чигенә якынайган саен, уйлар бизмәнең икенче ягы баса барды: башлануы шулдыр... Сонгы көннәрдә безнең тылда тагын яңа подразделениеләр барлыкка килде. Тундрадагы, Колыма ярыматавындагы укчы бригадалары да бирегә юкка гына китермәгәннәр, димәк. Хәрби госпитальләрең бушатылуы да тикмәгә генә түгелдер. Яралыларны көтәләр.

...Шоссе юлы бетүгә, түшәмә юл башланды. Саз жиргә күп итеп

ылыс, агач ботаклары жәелгән. Өстенә ком да, балчык та салынмаган. Баскан саен тирбәлеп кала. Пехота узар, ә туплар, танклар үтә алырмы?

Күп ашарга ярата торган Белодедов борчулы тон белән әйтеп куйды:

— Ходаем, полк кухнясы уза аламын моннан!

Взвод кинәт унга борылды. Хәзер дәүләт чиге белән янәшә атлай-быз. Ботинкалар өстеннән Миннулла үргән чаңгыдай чабатааларны киеп куйдык. Сазда батмас өчен бик әйбәт жайланма. Каяндыр, томан арасынан чыгып, аучы киemenдәге бер кеше килеп кушылды безгә. Йөзә японга охшаган. Бәлки Сахалин нивхыдыр. Шунда ук озын буйлы, ябык кына йөзлә майор пәйда булды. Монысы дивизия штабыннан, разведка начальнигы иде. Ул бер сәгать ял бирде, хәтта кечкенә учак тергезергә дә рөхсәт итте. Күе томанда ялкын шәүләсе ике метрдан да ары күренерлек түгел иде.

— Партия, комсомол билетларын жыеп тапшырырга. Калган язулы кәгазьләрни юкка чыгарырга.

Взводта без алты коммунист идек. Парторг Любимов су үткәрми торган кәгазьгә катлы-катлы итеп төргән билетын майор кулына иң беренче булып тапшырды.

— Август ае өчен взнос түләнмәгән,— дип куйды ул, ни өчендер.

Кемдер ана җавап бирде:

— Самурайның сыртын сындыргач...

— Мин взносы Тойохарэда түлим,— диде Белодедов, билетын теләр-теләмәс кенә разведка начальнигы кулына сузып,— япон губернаторының өендә.

Майор елмаеп аның жылкәсеннән какты:

— Рөхсәт!

Учакка без коры-сары ташламадык. Ранецта, солдат биштәрендә сакланып йөргән, туган яклардан килгән хатлар янды анда. Мин әти язган хатларны, бигрәк тә Йолдыз исеме телгә алынганнарын жыеп, бер конвертка салып барган идем, Миннулла миңа Мәйсәрәнең соңгы хатын сузды. Ул җыр белән тәмамлана:

Аклы ситсы күлмәгемнән
Жине тар, кисәге бар.
Сагынганда барыр идем,
Дингезләр кичәсе бар...

Хатлар янып көлгә әйләнде. Ә ялкыны йөрәктә калды. Мин ул хатларның эчтәлеген күңелдән белә идем һәм аларны күңелдән укуып йөрдем.

Патрон, гранатларны барлап, үзебезне янадан бер мәртәбә тикшереп чыкканнан соң, разведка начальнигы обстановканы аңлатып бирде:

— Безнең Союзниклар — Англия һәм Америка Япония белән сугыш хәлендә. Алар Тын океандагы уртақ дошманны баштанаяк тар-мар итү, коралсызландыру өчен булышлык сорап, Совет хөкүмәтенә мөрәжәгать ителәр. СССР Верховный Башкомандующие моңа уңай җавап бирде...

Майор учак тирәли тезелеп утырган разведчикларга сынаулы караш ташлады. Берәз паузадан соң ул конкрет бурычларыбызны аңлатты:

— Чик буеннан алты чакрым, шоссе юлы өстендә японнарның терәк пункты урнашкан. Аны полиция һәм разведка частьлары саклый. Гарнизон ике йөз кешедән тора дип исәпләнә. Разведка взводының бурычы,— дип давам итте майор,— сазлык аша үтеп, дошман көтмәгән яктан терәк пунктына һөҗүм ясау, Сахалин гаскәрләренә юлны чистарту. Сораулар бармы?

Сорау бирүче булмады. Разведка начальнигы куак төбөндә рациясен корып, аңа «проба» ясап маташкан баягы «аучы» белән таныштырды безне:

— «Болан». Ул сезне чик аша озата барачак. Рацияне чиратлап йөртсргә туры килер...

Майорның тавышы кырыс, тыенкы, шул ук вакытта йөрәккә ятышлы, агымлы иде.

— Көнъяк Сахалинны япон илбасарларынан азат итү көне килеп житте, иптәшләр.— диде ул сәгатенә карап.— хәерле юл сезгә!

Бу — Ватан указы иде. Без аны күптән көттек. Тик кайчан буласын гына белми тордык. Разведка начальнигының тавышы, ничектер, әтиемнекенә охшагандай тоелды. Колхоз атларына төялеп, Тәтешле военкоматы яныннан кузгалып киткәндә әти дә:

— Хәерле юл, улым.— дип калган иде. Без басу капкасын чыгып, бер-беребезне күздән югалтканчы, ул бик озак бер урында, тау башында басып торды. Әни башындагы ак шәлен салып болгады: «Хәерле юл, улым!»

Японнар тылында

Миннән алда гына Батраков шуыша. Аның үкчәсенә жулым тиеп киткән саен, күнел тынычланып куя. Гүя ул минем дөньяда иң кадерле, бердәнбер кешем. Каты чәй төсендәгә саз суы, гнус тешлэгән шикелле, тәнне чөметтерә, өттереп ала. Маңгайдан чышма сыман булып тир ага. Без кыркылган агач төпләре, тубылгы куаклары арасынан, бөтен көчне, игътибарны жигеп, тавыш-тынсыз гына алга үрмәләдек. Мәнә-мәнә кыңгырау шалтырап куяр шикелле. Японнар чик сызыгы буйлап кыңгыраулы чыбыклар сузып куйганныр дип сөйлэгән иде штаб начальнигы Баталов. Хәзер шулар телгә килер дә бөтен эшне бозар. Алты ел буена тырышканың, тир түккәнәң секунд эчендә юкка чыгар... Разведчик та, сапер шикелле, үз гомерендә бер генә ялгыша.

Дүрт йөз метр кинлектәгә ачык коридор — нейтраль зона аша күпме шуышканбыздыр, әйтүе кыен. Андый чакта минутын сәгәткә тин була, яки киресенчә... Мәнә шушы урыннан күзгә күренмәс илленче параллель сызыгы үтә. Благовещенск, Караганда, Харьков, Киев һәм Прага шәһәрләре шул сызык өстендә яталар. Без ул шәһәрләрнен барлыгын беләбез. Политинформация үткәргән чакта картадан да күрсәткәнәм бар. Ә алар, Совинформбюро хәбәр итми торып, безнең хакта берни ишетмәсләр...

Күе томан, таң атуын белдереп, сыегая, сөт төсенә керә бара. Шылт иткән аваз да ишетелми. Тирә-юньдә үлем тынлыгы...

Кинәт саескан шыкырдап куйды. Взвод хәрәкәтсез катып калды. Йөрәк тибеше, ток булып, жиргә күчә сыман. Сатлык саескан башка шыкырдамады.

Без хәзер «теге» якта. Күнелдә шомлы уй: япон разведкасы — иң хәйләкәр, мәкерле разведка — планнарыбызны белеп, теге Колыма бригадасы офицерын эләктергән кебек, безне дә «капчык»ка тутырмагае.

Тагын шактый жир шуышканнан соң аякка бастык, төркемгә жыелдык, баш исәбен алып чыктык. Барыбыз да исән-сау.

Белодедов калтыранган куллары белән тәмәке төрергә азаплана. Бик зур эш башкарган, янәсе, дәүләт чиген кичеп чыккан. Лейтенант Орловның шелтәле күз карашын тоюга, тәмәке салган калай савытын ул тиз генә противогаз сумкасына яшерде.

Мин көчкә-көчкә аягымда басып торам. Баш әйләнә, күкрәк тирәсе чәнчә. Ничек тә чыдарга, сыгылмаска, иптәшләрем каршында сынатмаска иде.

Батраковның күз карашы, тайгадагы болан башлыгыныкы шикелле, сак та, уяу да. Ялт та йолт. Орловның йөзе кырыс, уйчан. Сахалин корпусы командованиесе йөкләгән җаваплылык аның көчен, энергиясен

чикли, тоткарлыдыр төсле. Э син, взводный, киресенчэ, монда үзэңне командующийдан да өстен итеп куй. Ул хэзер безгэ таяна, тиешле мәгълүматларны бездән көтөп ята.

«Болан» янында, кинэт жир астыннан калыккан сыман, япон солдаты пайда булды. Без автоматларга тотынуга, ул елмаеп кулын күтәрде, исемен әйтте:

— Саескан.

Обмоткасын тезенә кадәр урап куйган. Яшел формадан, күзлектән. Күкрәгендә бинокль. Гәүдәгә бик жинел, житез күренә. Ул взвод командирына бер кәгазь кисеге сузды. Пароль булырга тиеш. Без шундагына автомат чакмаларыннан бармакларыбызны алдык. Димәк, шушы «саескан» шыкырдап, котыбызны алган безнең.

Лейтенант Орлов, ым белән генә диярлек, һәр отделениенен бурычын ачыклады. Көтелмәгән һөжүм була калса, безнең отделение уң яктан оборона тотарга тиеш. Миннулланы, арада иң яхшы снайперны, күзәтүче итеп билгеләдек. Без монда барыбыз да күзәтчеләр.

Тайга биредә әллә ни куге түгел. Корыган, саргайган наратлар кыйшаешып, ава алмыйча утыралар. Янган агач төпләре ерактан кеше сыман булып күренә. Ниңә мәртәбә алдандык инде. Тубылгы куакларынан, гадәттегечә, авырсы хушбуй исе бәрелә. Агач башларында, Төньяк Сахалин тайгаларындагы сыман, житез тиеннәр сикерешә. Жиргә ауган агачлар буйлап сыртларына сары сызыклар төшкән борындыклар чабыша.

Разведка начальнигы безгә:

— Үз өегездәге кебек булыгыз анда,— дигән иде. Чыннан да, нәрсәсә ят бу жирләрнең? Томан таралуга күк йөзендә кояш балкып күренде. Ул да ят итмәс, чит күрмәс...

«Болан» белән «Саескан» юл сабып алдан атлыйлар. Аяк асты, асылма күпер шикелле, тирбәлеп тора. Урыны-урыны белән баткакчылар очрый. Миннуллага рәхмәт, хәзергә ул үргән чабаталар коткарды. Якташым, башын аска иеп, барлыгын-юклығын да сиздермичә, атлый бирә. Ул, зирәк ил карты шикелле, жае туры килгәндә генә файдалы сүз әйтөп, бик кирәкле эш майтарып куя белә.

Адымнар торган саен авырая, бот төбөннән сазга батып, чыга алмыйча азапланулар ешай башлады. Чабаталарны ташларга вакыт житте. Ауган агач очраса, зур сөенеч. Табигать салган басмадан узганда, берәз жинеләеп, ял итәсен. «Бум»да йөрергә өйрәнгән чаклар искә төшә. Белодедов белән Миннулла мондый төр спортның осталары иде. Әнә, хәзер дә алар сузылып яткан коры нарат агачы буйлап йөгереп кенә уздылар. Любимов кап урталыкка житкәч, бер урында чайкала, тыпырчына башлады. Колгасын да әллә ничек кенә тоткан бит әле. Кинэт аның аяклары буталып китте. Ул гәүдә тигезлеген жуеп, саз эченә чумды. Белодедов тиз генә артына әйләнеп, иптәшенә ярдәмгә ташланды. Ләкин шундук үзе бата башлады. Мин Любимовка шинелемне сүтеп ыргыттым. Әмма ул аны күрер хәлдә түгел, суга бөтенләй йөзә белән капланган иде.

Белодедов взводный сузган озын колганын очыннан эләктереп алды. Аның ялварулы күзләрендә кинэт өмет чаткылары кабынды. Ул колга буйлап, ауган агачка таба үрмәли башлады, турникка асылынган сыман, башта иягенә, аннан күкрәгенә кадәр күтәрелеп, саздан чыкты.

Любимовны коткара алмадык. Без пилоткаларыбызны йомарлап, ул төшөп югалган урынга карап, берничә минутка сүзсез катып калдык. Әле генә арабызда иде.

Саз суы кинэт быгырдап куйды. Соңгы куык сүнде, душтыбызның соңгы сулышы киселде. Любимовның үлеме барыбызны да тетрәндереп жибәрде. Беренче югалту. Очраклы, шундый да ахмак үлем. Без, исән калганнар, һәммәбез аның каршында үзөбезне гаепле итеп сиздек. Лей-

тенант Орлов та, мин дә, Батраков та гаепле, чөнки шундый бәхетсезлек буласын алдан кисәтеп өлгөрә алмаганбыз. Командир күрәзаче түгел. Әмма бу очракта беребезне дә аклап булмый. Мин үземне жинайтыче итеп сизә башладым: «Бум» өстендә күнегү үткәргән чаклар күз алдыма килеп басты. Любимов бүрәнәнән яртысына, кап урталыгына житүгә, кемдер кытыгына кагылган сыман, кетердәп көләргә тотыныр, аннары жиргә сикереп төшәр иде. Шулай чиратын уздырып жибәрә. Ә мин ана карата «мәрхәмәтле» булырга тырышканмын, күнегүне явабаштан, кабат-кабат үтәтмәгәнмен. Буйсынучына карата таләпчәнлек—анын турында кайгыртучанлык күрсәтү ул, диелә армия уставында. Терсәкне тешләп булмый, хәзер сон инде. Киләчәккә сабак булсын...

«Болан» белән «Саескан», башларын түбән иеп, кире борылып килделәр. Алга барырга юл юк. Тирә-якта кеше үтә алмаслык сазлык. Төбәнә колга да житми. Бердәнбер юл — артка чигенеп, сазлыкны урап үтү — «Саескан» шундый фикер белдерде. Биредә ул да беренче тапкыр икән. Шунысы ачыкланды: «Болан» да, «Саескан» да үзебезнен разведчиклар, Сахалин дивизиясе солдатлары булып чыктылар. Әмма алар махсус уку йортын тәмамлаганнар, японча сөйләшәргә өйрәнгәннәр. Нивх егетләре...

Лейтенант уйга калды, борчуга төште. «Кире борылырга»... Әйтүе генә ансат. Ике арада буталып йөри торгач, командование приказын үти алмый калуын да ихтимал. Взводный привал ясарга бөрды, карта-сын чыгарып, отделение командирларын үз янына дөшөп алды:

— Кемдә нинди тәкъдим бар?

Миңнуллага күз төшереп алдым мин. Ул нәрсә дияр иде икән? Әкиятләрдә гади солдатлар көтелмәгән хәл алдында аптырап, югалып калмыйлар, дошманны алдау яки куркыту хәйләсен табалар. Алар еш кына шул әкияттәге генераллардан да зирәгрәк булып чыгалар. Зур белем һәм акыл белән дә түгел, тормыш тәжрибәсе, табигать биргән булдыкылык белән эшлиләр алар моны.

Якташым безгә арты белән баскан, каядыр еракка бинокльдән карый. Ул да чигенү турында уйлый микәнни? Любимовны йоткан төпсез сазлык аша, дустаныбызның кабере аша чигенергәме?..

Миннән күрмәкче, башкалар да Миңнулла ягына борылды. Шул вакыт якташым кызу-кызу гына безгә таба атлый башлады.

— Рөхсәт итегез, иптәш лейтенант, бер тәкъдим кертергә,— диде ул, устав кагыйдәләрен бозмыйча, бөтен төгәллегә белән честь биреп.

— Рөхсәт!

— Әнә тегендә, моннан өч йөз метрлар чамасы ераклыкта, куе камышлар күренә. Привалны шунда ясарга мөмкин булмасмы?

Батып баручы саламга тотынырга да эер. Лейтенант берсүзсез взводны аякка бастырды. Без, шинельләре сазга жәя-жәя, шуларга баса-баса, камышлы утрауга таба юл тоттык.

— У-у, мондагы камышлар!

Миңнулла шундук эшкә тотынды: кынысыннан хәнжәрән суырып алды да сыгылмалы нечкә камышларны төптән үк кыра башлады.

— Нишләмәкче буласын?

— Нәмә эшләмәкчеме, намазлык үрәбез,— диде якташым, минем сорауыма каршы,— у-у, мондагы байлык!

— Сазлык безгә нипочем!— диде Миңнулла, әле һаман үзалдына сөйләнә-сөйләнә,— борын башына икешәр «намазлык», шуларны күчәрә-күчәрә генә барасы...

Лейтенант исә:

— Шәп фикер, Миңлекәев, молодец!— диде, аның тәкъдимен куәтләде.

Миңнулланың куллары-кулга иокмый. Унбиш минут эчендә намазлык зурлыгы бер палас әзер булды. Шунан өлгесендә башкалар да эшкә тотынды. Якташым өйрәтеп, инструкторлык хезмәтен үтәп йөри. Күзәнәклә коры камышлар, каз каурыйлары сыман, җиңел камышлар...

Ләмлә массага әверелгән шинельләргә, чүмәлә сыман итеп, бер урынга өеп куйдык. Алар артык йөк кенә хәзер. Батраков шинель өмнәрәнә карап, кинәт уйга калды: «едрит-кудрит». Кызгана иде ул аларны ташлап китәргә. Походта юрганың да, мендәрәң дә шул. Солдатның шинеле ызба, бүреге моржа, дип юкка гына әйтмиләр.

Киез кисәгә, теш порошогы белән өч көн саен диярлек ышкып елтыратып торган жиз төймәләренә кадәр кызганыч. Төймә саен бер йолдыз кала...

«Намазлык»ларны алмаш-тилмәш күчерә-күчерә, алга таба кузгалдык. Кем шуыша, кем мүкәләп бара. Ничек кенә булмасын, алга бару. Үтелгән һәр метр безнеке.

Күл сыман җәелгән, өсте тутык төсендәгә лайла белән капланган саз елгасы аша чыгу иң кыены булды. Аның төбенә колга житми иде. Кинәгә илле-алтмыш метрлар булып. Монда да паласлар коткарды. Без аларны бер-берсенә тоташтырып җыйдык. Саз салкынында инде чирканчык алырга өлгергән Белодедов, трусигына кадәр чишенеп, үрмәкүч шикелле, артыннан «пәрәвез»-шнур суза-суза, теге ярга йөзеп чыкты. Бу минутта ул Тукай әкиятендәгә шүрәләгә охшап калган иде. Тәне гүя саз пырагы белән түгел, ә көрән йон төкләре белән капланган. Борыны — мөгез сыман. Тик мангаенда гына түгел.

Шул күпер безне киләчәгебез — күрәчәгебезгә таба алып чыгарга тиеш иде.

Саз елгасын кичү шактый вакытны алды. Шуңа арада лейтенант Орлов Любимов сызган картага иелеп, компасына һәм кояшка карап, торган урыныбызны ачыклады. Бер дә ерак китә алмаганбыз икән әле. Ярты тәүлек буена нибары биш чакрым ара узганбыз. Сулда, бездән ике чакрым чамасы ераклыкта, шоссе юлы булырга тиеш.

Японнарның терәк пунктың Харамитогә ныгытмалары белән бәйләп торган бердәнбер юл. Аның ике ягы тоташ тайга һәм сазлык. Төпсез сазлыктар, черек күлләр аша танклар да, «вездеход»лар да, хәтта тегенди-мондый гына солдатлар да үтә алмаячагына инде үзбездә ышандык.

Бу барыш белән барганда әле без кояш баеганчы шоссе юлына чыгып житәргә тиеш идек. Ләкин юлда тагын бер тоткарлык килеп чыкты. Монысы иң жиддие, иң куркынычы иде.

Батраков бинокльдән карап, ерактагы бирик нарат очында куелык барлыгын белде. Шуңа аны шиккә калдырды. Взвод агачлар артына посты. Күзәтү ярты сәгать буге дәвам итте. Кинәт анда нидер ялтырап куйды. «Күзәтче!»

Взвод командиры «күке»ле агачны урап узарга приказ бирде. Ул бер мизгел эчендә бөтен группабызга күз сиреп алды. Аның карашы «Саескан»га тукталды. Төгесе тиз генә башын күтәрде. Егетнең хәنجәр йөзе сыман булып кысылган күзләреннән очкын чәчрәп куйды:— Хы!

«Тынлыйм» дигән мәгънәгә белдерүе иде.

— Сөзгә турыдан барырга рәхсәт,— диде аңа лейтенант, приказ тоны белән,— шоссе юлы янында безне көтеп алырсыз.

Бераз паузадан соң, взводный сорап куйды:

— Японча яхшы беләсезме?

«Саескан» моны раслап баш какты. Взвод командирының планын ул шундук аялады булса кирәк, кайтарып бер сүз дә сорамады. Эшнен нидә икәннән без дә төшендек. Япон солдатны формасын кигән разведчик алдавыч хезмәтен үтәргә тиеш иде. Кирәк чагына ул «күке»нең игътибарын үзгәртә алачак.

...Караңгы төшүгө разведка взводы шоссе юлына килеп терэлде. Кинэт салкынайтып жибөрде. Тайга ачыклыгында юл буенда наванын алмашынып торганлыгы, үтөли жыл йөргөнө сизелә иде. Юеш гимнастерка аша кичке салкын күкрәккә бәрә.

Отделение саен берәр фляга спирт барлыгы исемә төште. Моны инде башкалар алданрак хәтерләп өлгөргәннәр икән. Миннулланын биленә тагылган фляга авызыннан бер йотым спирт кабып жибәрдем. Утлы сыекча, елан шикелле кыймылдап, эчнә яндыра-яндыра, ашказанына төшөп китте. Тәнемә кайнар кан йөгөрдө.

Чылбырларын шынгырдатып, полиция постына таба уртача зурлыктагы танк узып китте. Агач һәм ком, таш түшөп ясалган шоссе юлы сыгылып, тирбөлөп калды. Гаҗәп, күнөлдә бернинди курку хисе юк. Киресенчә, танк артынан граната тондырып каласы килде. Шомлы тыныкның уянуы безнең файдага гына...

Юлны патрульләр саклай иде. Күлгә сыман булып, ике арада япон солдатлары йөрөнә. Үзара нидер сөйләшә-сөйләшә атлайлар. Харамитогә сопкалары ягыннан тояк тавышлары, тәгәрмәч келтергәнә ишетелде. Эңә, килеп тә життеләр. Жинел экипажларга хатын-кызлар төялгән. Көлөшөп, ихайлап баралар. Аларны төнгөлөккә полиция постына илтәләр, мөгаен. Японнар Катон стансасында хәрбиләр өчен махсус фахисәләр йорты тоталар, дип ишеткәнәбез дә бар иде.

Патрульләр күздән югалып торган арада, взвод сулы канау аша шоссега үрмәләде, юлның икенче ягына чыкты. «Саескан»ны көтөп алу өчен кемнеләр калдырырга кирәк иде. Егет үзе күрүдә. Иңендә «ара-саки» тыбындагы япон мылтыгы, кулында ят сары сумка. Димәк, эшләр булган анда...

Полиция посты ягына ике разведгруппа жибөрөлдө. Бер сәгатътән группа житәкчеләре — кече сержантлар Петров һәм Анохин күзәтү нәтиҗәләре турында взвод командирына тулы мәгълүмат бирделәр:

— Полиция посты түгәрәк крепосттан гыйбарәт. Ул биек балчык койма һәм сулы канау белән уратып алынган. Канау аша сикереп чыгарлык түгел. Вал сыртында ун метр саен диярлек ут оялары, амбразуралар. Крепость шоссе юлы ягыннан күрүдә. Аны тайга үсемлекләре, куаклар каплап тора...

Взвод командиры «Болан»га рацияне корырга, эфирга чыгарга приказ бирде. Илленче параллель аша, туган илгә беренче позывнойлар очты...

Плаци-палаткаларны икәгә бөкләп, шнур белән тегеп, эченә тайга печәнә, коры-сары тутыра башладык. Моны шылт иткән тавыш та чыгармыйча, бик саклык белән эшләргә кирәк иде.

Ашамагач та, йокламагач та солдатта нинди дәрт, илһам калсын. Житмәсә, тәндәге елыны саз юеше суырып тора. Ботинкалар эче лайла гына. Һәркем үз хыялында учак яга, чолгау киптерә, чишмә суына манып, кара ипи ашый, кырын ятып тәмәкә көйрәтә. Солдат өчен күп кирәкмәни?!

Сохари, шикәр кисәкләре, чик буенда алган шоколад плиткалары жебеп, боламыкка әйләнгән. Әле ярый, «Саескан» алып кайткан трофей-күчтәнәч бар икән. Сары сумканын авызын ачып жибәрүгә, борынга балык исә — жир тәме сеңдереп, берәз ысландырып, кояшта киптергән юкала исә килеп бәрелде. Нивхларның, шулай ук японнарның да иң яраткан азыгы. Тозсыз, төчә галетлар да жыйнаулашып «авыз ачар» өчен бер сылтау булды.

Дошманның борын төбөндә һөжүмгә әзерләнү — һәр отделение һәм солдатның бурычларын билгеләү, коралларны барлау, «матрацлар» тутыру белән төн үтте дә китте. Таң алдынан дөнья тынып, сагаеп калды. Томан жиргә елышты. Без «түшәкләр»не сөйрәп, полиция постына таба, соңгы чиккә күчтө.

Полиция постына һөжүм башланганчы, иртэнге якта, тынлыкны сискәндереп, экипажларга төялгән баягы «төнгө чибәр»ләр чабышып узды. Ә ярты сәгатьтән ил чигенә кадәр барып тоташкан шоссе юлында безнең атлы разведчиклар күренде. Томан пәрдәсе жирдән күтәрелгән, ул инде нарат чылтыйларына эленгән иде.

Акбүз атка атланган взвод командирын, мәһабәт гәүдәле лейтенант Сафинны барыбыз да ерактан ук танып алдык. Аның белән янәшә Сөембай. Кавалеристлар алга барыргамы, юкмы дигән сыман, икеләнен, бер урында тапталып тордылар, бинокльдән тирә-юньне күзәттеләр. Алар полиция посты ныгытмаларын күрмәгәннәр, әлбәттә. Аны узып киткәннәр.

Тайга дәшми, юри дәшми. Мәкерле тынлык хөкем сөрә. Кошлар да сагаеп калганнар, алар да сайрамый.

Атлылар безнең турыга житүгә, агач башларыннан аларга таба котырынып ут ачтылар. Атлар кешнәгән тавышлар һаваны ярып узды. Кавалеристлар тиз генә жәяүләнәп, атларын житәкләп, куаклар арасына сибелделәр.

— К бою!— дигән команда яңгырады.

Безнең баш аркылы, аз гына арырак, «гочкес» пулеметы тыкылдый: та... та... та... Ул биектән, нарат кәүсәсенә беркетелгән оядан ата. Эңә, түбәтәй зурлыгы ут бөркеләп тора. Тирәбездә, кигәвеннәр сыман, пуялар безелди. Крепость әле дәшми, күрәсен, фаш итәсе килми үзен.

Дошман исәбендә ялгышты, ахры. Беренче залпларны ишетүгә, кавалеристлар килгән юлларыннан кире чабарлар, мишеньгә әйләнерләр дип уйлагандыр. Разведчиклар югалып калмадылар, тайга үсемлекләре арасына яшеренеп өлгерделәр.

Кайдадыр тайга кичлегендә, атлы взвод тылында, «мяу-мяу» дигән кыргый авазлар, аннары «банзай!» кычкырган тавышлар ишетелде. Ләкин дошман, һич көтмәгәндә, атлыларга каршы крепость капкасы ягынан ташланды. Бер взвод чамасы кораллы солдатлар шоссе юлы аша урман авызына сибелде.

Автоматлар тырылдавына, пулеметлар такылдавына атлар кешнәве кушылды. Анда-санда гранаталар шартлый, ут чүмәләләре күренеп кала.

Лейтенант Орлов беренче булып торып басты:

— Туган ил өчен, алга!

«Түшәк»ләр хәрәкәткә килде. Жәяүле разведка һөжүмгә күтәрелде. Тирән канау аша тиз арада сыгылмалы, йомшак «дамба» үсеп чыкты. Түшәкләрнен бер өлеше крепость стенаһы буена өелде. Безгә каршы ярып ут ачкан амбразуралар авызына бер-бер артлы гранаталар очты.

Вал сыртына күтәрелүгә бер катлы озын казарма һәм көнчыгыш стилиндә сары флигель күземә чалынды. Түбәләре яфрак сыман яшел. Крепость капкаһы алдында орудие расчёты, ике жинел танк...

Взвод биек вал аша чыгуға, «урра!» кычкырып, казарма ягына ташланды. Казарма ишекләре шуңда ук, безнең күз алдында шыгырдап ябылдылар, тәрәзәләргә эчкә яктан «тимер чаршау»лар өленде.

Лейтенант беренче отделениегә крепость стенаһына оя корган пулемет, миномет расчётларын юкка чыгарырга приказ бирде. Без, ут «нокта»лары ягына ата-ата, стенаһар буеннан йөгердек. Миннән аз гына алгарақ чыккан Миннулла вал куышыннан башын күрсәткән япон офицерының кылычы астына килеп керә язды. Якташым, сабан туй көрәшәндәге шикелле, самурайның биләннән каптырып алды.

Мин дуһтыма ярдәмгә ашыктым. Кечкенә буйлы япон солдаты юлыма аркылы төште, кизәнәп, мина хәнжәрен ыргытты. Башымны уңга алып өлгердем. Хәнжәр колак яныннан выжылдап узган арада, мин автоматтан чират бирдем. Офицер, күкрәген тотып, жиргә иелде, ә

солдат аумады. Ул әче итеп чынап, күзләрәндә зәһәр ут елтыратып, өстемә ыргылды, тимердәй бармаклары белән бугазыма ябышты. Ләкин аның куллары тиз арада хәлсезләнеп, салынып төштеләр. Самурайның авызыннан кара кан ургылып чыкты, балавыз сыман сары йөзә ямьсез булып кыйшайды...

Күнелемнән: «Мин яшәргә тиеш», дигән уй йөгереп узды.

Казарманы штурмлау уңай нәтижә бирмәде. Ишекләре калын тимердән, аларны каерып керерлек түгел иде. Бөтен игътибарыбыз капка ягына юнәлде. Анда атлы разведчиклар белән япон взводы арасында штык-кылыч сугышлары бара. Япон танклары безнекеләр өстенә килә. Сафинның кылычы юк, сынган, күрәсен. Аның кулында хәнжәр штык-лы япон мылтыгы. Шуның белән ул уңга-сулга кизәнеп, чолганыштан чыкты.

Молодец. Белодеров! Арттагы танкка бер-бер артлы ике граната тондырды. Машина, кара төтен чыгарып, яна да башлады. Аның үрнәген Сашка Анохин кабатлады. Аның гранатасы алдагы танкның ачык люгы өстендә шартлады. Самурайлар бермәлгә каушап калдылар.

Петров һәм Адмакин отделениеләре кавалеристларга ярдәмгә ташлануга, казарма стеналарында кинәт кирпеч зурлыгы тишекләр — бойницалар хасил булды. Мылтык, пулемет көпшәләре күрәнде. Дошман төрле яктан ут ачты.

— Бойницаларга — ут!

Взводның бер өлеше кайнар кургаш яңгырына каршы, автоматлардан ата-ата, стена буендагы канауга чигенде. Безнең өскә, усал сызгырып, куш йодрык чаклы миналар оча башлады. Берсе минем алдагына төшеп ярылды. Битемне тимер көрәк белән каплап өлгердем. Каскалар юлда чакта ташлап калдырылган иде, аларның кирәклегә менә хәзер сизелде.

Выжлап очкан металл ярчыклары, тирә-якка сибелгән таш китекләре көрәк калагын берөзлексез чукуп тора.

Взводный Миннулла белән «Саескан»га миномет расчетларын дөмектерергә приказ бирде. Алар снайпер винтовкасынан флигель түбәсендә калкынган башларны «чүпләгән» арада, взвод яткан килеш окоп-ийеңкалар казырга тотынды. Коткарса — жир куеныгына коткара ала иде.

Дошман уты бер сәгать буена баш калкытырга ирек бирмәде. Капка яны бушап калган. Жәяүле кавалеристлар, бер группа япон солдатларын үзләре белән ияртеп, тайга эченә чигенгәннәр, күрәсен.

Яралылар күрәңә башлады, ыңгырашкан тавышлар ишетелә. Петровның мангаеннан кан агып төшкән, башы жиргә иелгән. Йөзәндә төрөклөк билгесе күренми. Анохин күлмәген ертып, Белодеровның сул кулын бәйләп маташа.

Алдыма тагын бер ми́на төшөп ярылды. Бу юлы башыма күсәк белән тондыргандай булды. Күктәгә кояшының йөзә сүрелде. Дөнъяны караңгылык басты...

Мин кинәт башка бер дөнъяга килеп чыктым. Гажәеп матур тау икән. Итәгендә ал, зәңгәр чәчәкләр дулкынлана, чалмабашлар йөгерешә. Чүлмәк авызы сымангына булып тау тишеге күрәңә. Шунда озын койрыклы кызыл төлке кереп бара. Ул артына борылып, мине дә шул урынга чакыра, нәкъ кеше сыман итеп елмая...

Биек үкчәде туфли кигән, яшел чуклы пөхтә яулыгын иненә салган Пюлдыз килеп чыкты. Кызынның бер кулында — класс журналы, икенчесендә — каз канатлары. Канатлар күзгә күренеп үсә, зурап баралар. Без шул пар канатларга утырып, кояшлы урманнар артына очарга жыенабыз...

Катлы-катлы булып ишетелгән гөрселдәү, күкрәү авазларына һәм крепость капкасы артындагы көчле «урра!» тавышына кинәт күзләрем

не ачтым. Кулларым, аякларым исән, баш үз урынында шикелле. Көчле һава дулкыны ангырайткан мине.

«Урра!» тавышы, капкага сыеша алмыйча, вал сыртларында яңгыр башлады. Казарма стенасындагы бойницалар тынып калган. Ә флигель түбәсе бөтенләй йолкып ташланган иде. Безнең артиллерия эше бу. Унлап сугышчы, озын тимер багананы кочаклап, аны казарма ишегенә бәрдерә:— Ухнем, братцы!

Безнең разведчиклар ич. Анохинның тавышы барысыныңкыннан да көррәк. Батраков анардан уздырырга тырышып, кемгәдер жан ачуы белән жикеренә:

— Ят, едрит-кудрит!

Чайкала-чайкала аларга таба атлавымны күрөп алган да, йодрык күрсәтә-күрсәтә, ул мине сүгә икән.

Мин командага буйсынып, жиргә егылуга, баш очымнан бер көтү пуля сызгырып узды. Каяндыр агач башыннан, пулеметтан аталар иде.

Тимер ишек ярсулы бәрдерүгә чыдый алмыйча, сыкранып жиргә ауды. «Урра!» тавышы казарма эченә атылды. Ләкин тавыш озакка бармады. Өч-дүрт минут үтүгә солдатлар, киёмнәренә ут капкандай, кире йөгереп чыктылар.

— Саперлар, эшкә!— дигән команда ишетелде. Казармадагы һәр айбергә миңа-«сюрприз» механизмнары тоташтырылган булуы беленде. Ә «хужа»лар, тишекләргә кереп качкан күселәр сыман, юкка чыкканнар. Хәтта мәетләр дә калмаган.

Шулай итеп, берничә сәгать буге дәвам иткән киеренке канлы сугыштан соң, японнарының беренче терәк пункты безнең кулга күчте. Аның язмышын разведчикларга ярдәмгә килеп житкән укчы батальон хәл итте.

Казарма түбәсенә кызыл байрак мендереп кададылар. Гүя аны яңа гына түгелгән солдатлар канына манчып алганнар. Ул янып, ялкынланып жилферди, үч алырга чакыра.

Санитар кызлар күренде. Яралыларны карый, аларның жәрәхәтләрен бәйли башладылар. Арадан Любаны танып алдым. Мин: «Люба!»— диюгә, ул аз гына көлемсерәгәндәй итте, маңгаена төшкән сары бөдрәсен бер якка сыпырып, каскасын төзәтте. Безнең күз алдында гына әллә нәрсә булды: лейтенант Орловның кулбашы чи иткә әйләнеп, чокырланып калды. Шул чокырдан кан фонтаны атылып чыкты. Взводның иң йөзә агарынды, маңгае бөрчөк-бөрчөк эре тир бөрчөкләре белән капланды. Ул акрын гына жиргә иелде...

Янәшәсендә торган Люба, лейтенантның күкрәгенә ятып, аның жәрәкәтен ике кулы белән кысып алды. Кызның битенә, гимнастеркасына кан чәчрәде. Ул бернигә игътибар итмичә, яралының маңгаеннан үпте, санитар кызларны ярдәмгә чакырды.

Каян атканнарын да белерлек түгел иде.

Авыр яралыларны, шул исәптән лейтенант Орлов белән «Болан»ны, аннарын жуйган хәлдә, казарма эченә кертеп салдык.

Крепость стенасы буенда өр-яңа каберләр калкып чыкты. Шуларның берсе безнең кул белән казылган иде. Ул исән калганнарның йөрәген айкап, күнелләренә жәрәхәтләп тора. Анда жиде разведчик күмелде. Батраков, флигель стенасыннан снаряд куптарып ыргыткан плита сыман зур ташка, хәнжәр очы белән чокый-чокый, фамилияләренә язды:

Петров А. М. — кече сержант,
Любимов П. А.

10 август, 1945 ел.

Бу исемлеккә Любимов фамилиясен кертүгә берәү дә ризасызлык белдермәде. Аның кайда да булса кабере булырга тиеш иде...

Полиция посты безнекелер кулына күчкәннән соң, капитан Светличный батальоны һөжүмне давам итәргә, алга узарга омытылып карады. Ләкин барып чыкмады. Дошман шоссе юлынын һәр квадрат метрын прицель астында тота, артиллерия, миномет утлары анда аяк басарга, баш тыгарга да ирек бирми иде.

Тайга шулай ук үзенә якын жибәрми: һәр куак — ут оясы. Адым саен засада. Сазлык. Сазлык булмаган жирдә сукмакларга миналар куелган. Агач башларынан «дум-дум» пулялары белән аталар.

Кечкенә отрядларга бүленгән самурайлар, бик житез маневр ясап, әле уннан, әле сулдан һөжүм ясап торалар. Дошман полиция постын өч тапкыр кире кайтарып алырга маташты. Ләкин өчесендә дә, зур югалтуларга дучар булып, тайга эченә чигенде.

Төп көчләр килеп житкәнче, бу унайлы плацдармны ничек тә кулдан ычкындырмаса кирәк иде. Батальонга оборонага күчәргә приказ бирелде. Разведка взводы түбәсе жимерек флигельгә кереп урнашты.

Бинаның стеналары бетоннан коелган. Тәрзәә аллары пулеметтан, минометтан ату өчен жайланган, уентыклап эшләнгән. Идәндә, дөгә саламыннан бик ичкәләп үрелгән циновкалар өстендә — атылган гильзалар өеме, кан таплары... Мәетләр дә, яралылар да күренми. Әллә аларны берәр яшерен бүлмәгә тугырдылар микән?

— Төнгә каршы безгә «тел» эзләп чыгарга туры киләчәк, — диде взвод командиры урынына калган Батраков, талчыккан күзләрен аргы почмактагы ялтыравыклы әйберләргә, бизәклә келәмгә юнәлтте. — Ә хәзер чиратлап ял итәргә!

Кая инде ял. Әле нервларнын киеренкелегә бетмәгән. Күнелдә иптәшләргә юксыну зары. Кече сержант Петров Бирск районындагы МТС та эшләүче бер кыз белән хат алышып торды, хезмәт срогын төгәлләгәч, шунда кайтырга жыена иде. Көтеп ала алмады очрашу көнен. Сөйгән кызынын фотосын яндырмаган мәрхүм, су үткәрми торган кагазьгә төреп, противогаз кесәсенә салган булган...

Ашказанында «әптериләр утын кисә». Ат башын тотып кимерер хәлгә житкән Анохин бөтен кладовкаларны актырып чыкты, ләкин сары кунычлы иске итекләрдән, офицер погоннарыннан башка берни дә тапмады. Флигельдә япон офицерлары яшәгән. Ә ашамлык, эчемлек затын калдырмаганнар, саранланганнар. Минцулланың подвал шүрлегеннән табып алып менгән сургучлы матур шешәсә дә гамәлгә ярамады. Аның эчендә кызыл лак булып чыкты.

Жыйнаулашып аргы почмакка, ялтыравыклы «тәтиләр» ягына таба юнәлдек.

Стенадагы шүрлектә япон фарфоры әйберләре. Бик пөхтә итеп ясалганнар. Шәрә кызлар уртасында зур корсаклы, башы жылкәсенә кереп утырган килбәтсез санам басып тора. Инендә алтын бизәклә халат. Санамның күзләре майланган, йөзәндә канәгатьләнү билгесе. Өстәл тулы ризык...

«Иркенлек, рәхәтлек алласы», — дип тәржемә итте безгә «Саескан», шүрлек читендәге иероглифларны укып.

«Алла»ның баш очына бизәклә матур келәм эленгән. Ныклабрак карый торгач, аның Азия картасы икәнлегә беленде. Советлар Союзының көнчыгышынан, Себер кичлекләреннән алып Уралга, Каспий дингезе буйларына кадәр булган территориясә Япон империясә флаглары белән бизәлгән. Ә Урал тавынын башына император Микадо һәйкәлен бастырып куйганнар.

— Менә монсы, ичмасам, аппети-и-ит! — дип сызгырып куйды яралы

кулын күкрәгенә аскан Белодедов. Идолга охшаган озын күсәк белән мавыгып торган Анохин да сүзсез калмады:

— Тотсыннар менә!

Өлкән сержант Батраков, кинәт анына килгәндәй, башын артка ташлап көлеп жибәрде:

— Ну, комедия, едрит-кудрит!

Корея, Кытай жирләре, Филиппин атаулары, Монголия Халык Республикасы... Алар уенча, һәммәсе Микадо «кояшы» астында булырга тиеш. Шул чагында инде «рәхәтлек, иркенлек алласы» иркенләп танта-на итә алачак. Самурай сугыш чукмарлары, күрәсен, үзләрен хаклы итеп сизгәннәр. Планнарын төзөгәндә бер дә оялып, тартынып торманнар, акыллы кешеләрнен башларына сыймастай дуамал хыяллар белән кызынып яшәгәннәр.

Сашка Анохин кулындагы чукмарлы күсәкне хикмәтле почмакка сөяп куйды. Без шунда гына аңлап алдык: «идол» түгел икән ләбаса, ул кызыл лакка буяп, бөтен төсмерләрен китереп, китапка язылмый торган нәрсәгә охшатып ясалган.

— Менә сезгә Себер,— диде Сашка, иронияле елмаеп,— авыз итегез! Алга сикереп шуны да әйтик, мондый зур калибрлы «идол»ларны без соныннан да очраттык...

Разведкага барырга туры килмәде. Ләкин барыбер тынычлык булмады. Төн йокысыз үтте.

Төнге берләр тирәсендә крепость стеналарындагы куышлардан ниндидер соры шәүлеләр атылып чыга башлады. Ракета белән яктыртуга алар жиргә сыландылар.

— Үзәбезнекеләр!— дип кычкырды берсе, рус сүзен сакаурак әйтеп...

Чыннан да, ракета нурлары астында кызыл йолдызлы каскалар чагылып калды. «Үт ачаргамы, юкмы» дип, безнекеләр икеләнеп торган арада, соры шәүлеләр тавышсыз-тынсыз гына казарма буйларында урнашкан беренче батальон сугышчылары өстенә һөжүмгә ташландылар. Карангылык эчендә буталыш китте, кычкырган, ыңгырашкан авазлар ишетелде.

Кул сугышы озакка бармады, самурайларнын мәкерле провокацияләре тиз фаш ителде. Әмма ул безгә бик кыйммәткә төште. Светличный батальоныннан иллеләп сугышчы үтерелгән, суелган иде. Жирдә нибары өч япон солдаты аунап калган. Алар, корсакларын ярып, үзләренә харакири ясаганнар.

Таң атып, Утрау кояшының беренче нурлары кабынуга, полиция посты янында Сахалин дивизиясенә яна подразделениеләре — автоматчылар, пулеметчылар, минометчылар күрәнде.

Крепостьны бушатырга приказ булды. Анда корпус штабы элементләре кереп утырды. Разведчиклар тайга куелыгына таба юнәлделәр.

Кемдер, үзалдына сөйләнә-сөйләнә, безнең артыбыздан куып житте:

— Ялгышмасам, разведчиклар?! Ашыккан ашка пешкән, ди, бик алга узмагыз әле, дуслар...

Каскасын ул күзләренә кадәр төшереп кигән. Өс-башы манма су, пычрак. Погоннары юк.

— Алексей Николаевич!— Мин ана, якын итеп кенә, хәрби исеме белән әйтмичә, үз исеме белән дәшеп йөри идем...

— Алексей!

— Нәкъ үзе,— диде Рыжиков, киң итеп елмаеп.— Әйе! Көнъяк Сахалин туфрагында күрешәбез. Дивизия командиры погоннарымны салырга рөхсәт итте. Анда «күке»ләр активлашты. Офицерларны, пулеметчыларны чүпләләр... Күп сөйләшү гадәтен белгәнгә күрә, аны берсе дә бүлдермәде. Тик «гочкес»тан такылдата башлагач, «ятарга!» дигән команда ишетелгәч кенә сүз өзәлде.

Кайдан ут яудырганнарын иң беренче Миннулла күрөп алды һәм ул, агач артына посып, снайпер винтовкасыннан атып та жибәрде. Ерактагы биек агачның ябалгылары сирәгәеп калды. Анардан төөнчөк сыман нәрсә аерылып, жиргә мәтәлдө.

Газета хәбәрчөсө ләмгә каткан күн планшетыннан блокнотын казып чыгарды, аңа нидер төрткөлөп, бездән сораштырырга тотынды:

— Кәефләр ничек? Я, сөйләгез, дуслар, илленчө параллельнө беренчө булып сез атлап чыктыгыз?!

Ләкин сораулар аның үзенә ява башлады:

— Шырпыбыз чыланган, иптәш лейтенант, тәмәкегез юкмы?

— Ни өчөн авиация йоклый? Танклар күрәнми?

— Тимергалин танкистлары батып ята,— диде Рыжиков, башындагы каска астыннан бер пачка сигарет һәм трофей закигалка (кай арада әләктереп алган!) чыгарып,— авиация томан күтәрелгәнөн көтә. Төнъяк Сахалинда койма янгырлар башланды. Монда да килеп житәр...

Папиросның исерткөч, рухландыргыч хуш исе һавага таралды. Ерактан катлы-катлы булып, гөрсөлдөгән, ухылдаган туп авазлары ишетелде. Кайдадыр «урра!» кычкыралар, пулеметлардан, минометлардан аталар.

— Алайса, мин сөйлим,— диде Алексей Николаевич, төтөн ләззәтөнә чумган разведчикларның тиз гөпә селкенмәячәкләр күрөп,— Сахалин дивизиясенә кичә төнлә дәүләт чиген кичеп чыгарга, Харамитогэ ныгытмалары юнәлешендә һөжүм башларга приказ булды. Шоссе юлы дошман тарафыннан яраксыз хәлгә китерелгән, күперләр шартлатылган. Сезнен полк тайга эченнән юл ярып, бирегә таба килә. Солдатлар, әйтергә кирәк, жинел тупларны жылкәләрендә күтәрөп баралар...

Крепостька һөжүм ясар алдыннан дусти яшерөп калдырган урынын рациянә алып, «Саескан» килөп житте. Безгә үзөн «Болан» дип таныткан якташынын аерылганнан соң, егетнөң йөзө боегып, күзләре монсуланып калган иде. Ә хәзер бөтенләй төсө киткән аның.

— Әллә авырыйсыңмы?— дигән сорауга:

— Юк, авырмыйм, сугышта авырмыйлар,— дип жавап кайтарды. Аның башы түбән иелде, озын кара керфекләре арасынан яшь бөртөгө тәгәрәп төште. Ул бик күнелсөз хәбәр алып кайткан лабаса: подвал туннельләрендә яшерөп калган «үлемдар»лар полиция посты казармасына урнаштырылган яралы совет солдатларын һәм офицерларын барысын да диярлек суөп чыкканыар. Бу хәл соңыннан, без киткәч кабатланган. Шунда яралы «Болан» да һәлак булган. Взвод командирының язмышы турында «Саескан» берни дә белә алмаган.

Батраков, ачылган авызын яба алмыйла, тораташ сыман катып калды. Берничә минутка авыр тынылык урнашты. Самурай пычагынын лейтенант Орлов та котыла алмагандыр, дигән уй йөрәкнө телөп үттө.

Взводный безнен шикелле өйләнмәгән егет иде. Яшь булуына карамастан, без аны атабыз кебек күрдөк, гаделлегө, таләпчәнлегө өчөн хөрмәт итә идөк. Аның сержант Любага карата мөнәсәбәтөн, кызга күнел салуын барыбыз да сизеп йөрдөк. Әмма белмәмешкә, күрмәмешкә салыштык. Себердә туып үскән егерме жиде яшьлек коммунист, һөнәрә буенча укытучы... Арабыздан китүе шул микәнни? Соңгы сүзен дә әйтмиңә.

Безнө бигрәк тә канөчкөч өрәкләрнөң вәхши алымнары нәфрәтлөндөрдө һәм хурландырды. Ә Люба ни хәлдә икән? Аның соңгы елмаюы гомөргә күз алдыннан китсө түгөл.

— Ну, едрит-кудрит, арт сабакларын укытырбыз үзләренөң дә,— диде Батраков, нәфрәтөн ничөк тыярга белмиңә. Ул үзө белән икө связнойны ияртөп крепость ягына китөп барды.

«Саескан» рациянә көйлөп, наушингын колагына элдө. Дивизия белән элемтәгә керөргә күпмө генә тырышса да, булдыра алмады.

— Совинформбюро, Мәскәүдән,— дидө ул, кысылган күзләренөннө

очкын чэчрәтәп, — тугызынчы августта... Байкал арты фронты гаскәрләре... Кыю рәвештә һөжүмгә күчеп... ком сахралары аша... Зур Хинган тауларына таба...:

Шоссе юлында мишалар ярыла башлады. Күккә ком, балчык өермәсе күтәрелде. Бер миша чиелдап безнең яныбызга ук килеп төште. Бәхетсез бар икән, шартламады. Тиз генә башка урынга күчеп ятты.

Пулялар сызгыруы, мишалар шартлавы, туплар канонадасы астында Совинформбюро хәбәрләрен без өзекләп-өзекләп кенә тыңлады.

— Икенче Ерак Көнчыгыш фронты гаскәрләре (командующие Армия генералы Пуркаев), — диде берсендә Мәскәү дикторы, тантаналы тавыш белән, — Амур елгасын кичеп, Хэйхэ-Сахалин плацдармында дошманның куәтле оборонасын өздеп...:

Амур телгә алынуга, үзәккә үткән кышкы салкыннар, итеклардан май саркытып чыгарырлык чөлгә эсселәре, тревогалы төннәр, Хэйхэ этләренен теге як ярда шомлы итеп улаган тавышлары күнелгә килде.

— Мәскәү дикторы Сахалинны телгә дә алмый...

— Ил теленә менәрлек кылган эшсез юктыр. Миннулланың Нерпасы турында әйтсенме?! Кара сыер, дүрт аягына дүрт чабата киеп, батальон кухнясы артынан илленче параллель аша кичеп чыкты, дисенме?

Бу соңгы речье Саша Анохин тотты. Ул, жылкәсенә ат ияре салып, әле хәзер генә безнең янга килеп җиткән иде. Маңгаеннан юл-юл тирәгә.

Сашка:

— Махан җитәрлек анда, шашлык ясарга да була, — дип сөйләнә-сөйләнә, ияр төенчеген чишеп җибәрде һәм һәркемнең алдына солы салып чыкты:

— Сыйланыгыз, азат итүчеләр!

Өлкән сержант Батраков кайтып, каяндыр теләп алган ит консерваларын, патроннарын бушатты. Аның белән киткән егетләр ике арҗа граната күтәреп килгәннәр.

— Яшибез болай булгач, уго-го-го!

— Бик кешнәмәгез, мине тыңлагыз, — диде Батраков, ниндидер яналык сөйләргә җыенып, — штаб начальнигы Баталов үз вакытында тапшырылган мәғлүматларыбыз һәм унышы операциясез өчен разведка взводна, ягъни безгә рәхмәт белдерде. Бу — бер. Икенчедән...

Ул Белодедов ягына карап алды:

— Нәрсә авызыңны ерасың? Икенчедән, иптәшләр, ял итәргә! Ягъни, разведкага барып алдыннан йокыларны туйдырып, хәзергә шушы участка оборона тотып ятачакбыз. Аңлашылдымы?

— Аңлашылмады, — диде кинәт елмаюдан туктаган, йөзгә җитдиләп киткән Белодедов, үзсүзләп. — Ничек инде оборона тотып ятарга? Анда Пуркаев гаскәрләре Харбинны алганнар. Ә монда һаман — «то-тып»... Қалырсын тотып.

Батраков аптыравыннан жикеренеп куйды:

— Житте, теленә тилчә чыккыры! Бик кыбырсысаң, энә, чулак кулын белән «күке» тотарга җибәрермен. Эффект кирәкмәни сина?

«Саескан» шушы форсаттан файдаланырга уйлап, ахры, шунда ук Батраковка мөрәҗғәгать итте:

— Анда капкынга эләктергән эзер «тел» бар, иптәш взводный. Көтә-көтә зарыгып беткәндер. Рөхсәтме алып килергә?!

Үзенә карата әйтелгән «взводный» сүзен әллә беренче ишетүе булгангамы, Батраков безгә йомшарып куйды:

— Ниңә моңа кадәр дәмшә йөрдөң соң әле? — диде ул. — Энә, иптәшкә Миннулланы алыгыз. Белодедов сабыр итәр, кулы төзәлсә.

Теге вакытта юлда очраган беренче «күке» белән ничек очрашуы турында «Саескан» безгә бик саран гына, берничә сүз белән генә әйткән

иде. Ул аны, кояш баер алдыннан жиргә төшөп, гыйбадәт кылып утырган жиреннән эләктергән булган. Утерергә кызганган «изге» самурайны, аяк-кулларын бәйләгән дә нарат төбөндөгә запас складка — яшерен базга ябып куйган...

Әле әйтәсен әйтеп бетермәгән, иң мөһимен юри ахырга калдырган икән Батраков. Ул безаз тын алгач, казармада «үлемдар»лар белән булган бәрелеш турында сөйләп бирде.

— Безнең лейтенант исән, иптәшләр, аны носилкага салып, тылга озаттык, — диде ул, һәм мәбезне шатландырып.

Разведчиклар тайганы шаулатып, «урра!» кычкырырга тотындылар...

«Саескан» белән Миңнулла китүгә, вак янгыр сибәләргә тотынды, күк йөзә томаланып, тәбәшәкләнеп калды. Безнең авиациянең әле һаман үзен сиздергәнә юк. Японнарныкы да күтәрелми. Тоташ яңгырга китсә, күктән ярдәм көтмә дә.

Анохин үрнәгендә бүтәннәр дә ияр күтәрәп килә башлады. Иярне таганга элсәң, баш өстендә түбә була. Сумкаларынан плащ-палаткалар да килеп чыккалы. Атлы разведка взводыннан менә шулар гына торып калган...

Белодедов сынар кулы белән ияр сумкасынан кәгазь төргәк тартип чыгарды, аны ипләп кенә сүтә башлады.

— Теге изге китап ич, — диде ул, минем якка карап. Китапны борынына китереп иснәгәч, егет төчкереп үк жибәрде:

— Точно, младшой, шул!

Дулкынлануымның чиге булмады. Аты үлгән, ияре калган. Атның хужасы кабердә. Арабызда шагыйрь үзе дә юк. Э утлы жырлары, безнең белән бергә, яна һөжүмгә жыеналар.

«Коръән вакыйгасын» разведчиклар гына түгел, бөтен полк диярлек белә иде. Шунун аркасында, ахры, солдатлар арасында Тукай шигырьләре белән кызыксынучылар шактый артты.

Разведчиклар «Таз», «Су анасы», «Шүрәле» кебек әкиятләрнең китаптагы иллюстрацияләрен кат-кат карадылар, аларны миннән тәржемә итеп укуымны сорадылар.

Любимов әле гарнизонда чагында шагыйрьнең әнисенә атап әйтелгән:

Бар күнелләрдән жылы, йомшак синен каберен ташы,
Шунда тамсын күз яшемнен иң ачы һәм татлысы! —

дигән юлларын ишеткәч, бик озак уйланып утырган иде.

— Әле болай дип беркем дә әйтмәгән, — диде ул. Тукай шигыренен көченә гажәпләнеп. Мин аңа «Китмибез!» исемле шигырьне тәржемә итеп укыдым. Любимов:

— Моны язганда шайгырьгә ничә яшь булган? — дип сорады.

«Китмибез!» шигыре 1906 елда, авыр реакция елларында ижат ителгән икәнлеген һәм бу вакытта шагыйрьгә егерме генә яшь булганлыгын белгәч, мәрхүм:

— Гениально! — дип бот чапкан иде.

Габдулла Тукай жыентыгы, әти куллары белән яңа тышлык кидерелгән кадерле китап, тагын үземә кайтты.

Аргы баштагы часовоиның: «Пароль?» — дигән тавышы ишетелде.

— «Саескан!»

Алар өчәү иде. Миңнулла иненә патрон, граната сумкалары, әллә нинди күн әйберләр асып бетергән. Бил каешына альбом сыман нәрсә дә кыстырган. «Саескан» да буш кайтмаган.

Урталарында — куллары артка каерып бәйләнгән, авызына кләп тыгылган япон солдатты атлый иде. Аның бите-башы пычракка буялган, жирдән һич аерып алырлык түгел. Ул бик еш сулыш ала, аягында көчкә басып тора.

— Қарышып маташмакчы иде, иманын укыткач, тынычланды, — диде

Миңнулла, икендәгә әйберләргә жиргә ташлап,— анда әле тагын әллә күпме патрон запаслары калды.

Авызыннан кләпне алуға, әсир «Саескан» ягына нәфрәт белән карап, нидер мыгырданды, дөя сыман лачкылдатып төкереп куйды. Аннары ул жиргә тезләнеп башын түбән иде. «Саескан» бернигә дә исе китмәгән сыман, «күке»нең янына ук килеп утырды һәм аңа флягасыннан су тәхдим итте. Тегесе башын селкеп, суны кире какты.

— Горур!

— Сорау алыһк!— диде Батраков, кырыс кына.— Нәрсәгә аның белән конфетланып торырга.

Беренче булып Белодедов сүз кушты:

— Конничива?!¹

Әсир кинәт сискәнеп куйды.

— Россияго га вакару ка?²

— Вакаранай...³

«Тел» бөтен сорауларға да бертөрлө җавап бирә барды: «Вакаранай». Арабызда японча иң яхшы белгәнә «Саескан» иде. Ул куркытып та юмалап та карады, барыбер нәтижәсә булмады.

Анохин сөялләнгән зур йодрыгын япон солдатаның борын төбенә үк китереп терәде:

— Нәрсә исе килә, фахиш?!

— Вакаранай...

Һәммәсә көлөп җибәрде. Әсир ахыр чиктә бөтенләй дәшмәс булды. Миңнулла, Сашканың фахиш дигән сүзен расларға теләгәндәй, бил каешына кыстырган күн тышлы әйберне тартып алды, битләрен әктара башлады:

— Оборона схемасыдыр дип уйлаган идем,— дигән булды якташым, берәз кызарынып,— ә ул анда менә нәрсәләр белән мавыгып яткан икән. Альбом эче шәрә японкалар, ялангач ир һәм ялангач кызларының төрлө позада төшкән фоторәсемнәре белән тулган иде. Батраков альбом белән озак мавыгырга ирек бирмәде, аны планшетына яшереп куйды.

— Әйтегез аңа,— диде өлкән сержант, үзен командующий сыман хис итеп,— берничә көннән Харамитогә ныгытмаларының көле күккә очачак.

«Саескан» тәржемә итеп бирде. Самурайның кинәт теле ачылды. Ул, ярысyp диярлек, кызу-кызу сөйләргә тотынды. Бу сүзләрдән без шуны аңладык: Совет дәүләте бармак белән төртсәң җимерелергә тора. Аның японнарға каршы сугышырлык танклары да, хәтта солдатлары да калмаган. Харамитогә ныгытмалары — Қарафутто капкасына эләнгән мәңгә ачылмас йозак. Ул немецларның мәшһүр Зигфрид линиясеннән дә өстен. Чөнки аны Аматаерасу алласының рухы саклый.

— Штабка!— диде Батраков, җен ачуы чыгып,— анда нишләтергә белерләр.

Куллары чишелгән әсирнең үч төбөндә металл кисәгә ялтырап ките. Ул аны җиң эченнән шудырып чыгарды, ахры. Ләкин харакири ясарга өлгәрә алмады. Миңнулла күз иярмәс тизлек белән самурайның терсәгенә типте, пычак куак арасына чәчрәп барып төште.

...Япон солдатына көн саен, сәгать саен бер нәрсәне тукуп торалар: ул артына борылмый, фәкать алға баруны гына белә. Дошманына тере килеш бирелмәскә тиеш. Микадо өчен үлү — бөөк бәхет. Сугыш кырында башынны салу — вакытлы тормыш ыгы-зыгысыннан мәңгелек дөньяга кайту дигән сүз. Үлемнең «изге» булуы турында самурайлар җыр җырлайлар, шигырь укийлар. Намаз-догалары да шул хакта.

¹ Конничива — исәнмесез.

² Россияго га вакару ка — русча беләсезме.

³ Вакаранай — белмим.

Без боларны монарчы ишетеп кенә белә идек. Ә хәзер самурай хакратеры белән күзгә-күз карап очрашырга туры килә...

— Бер заман исән калуың өчен безгә рәхмәт әйтерсең,— диде Миннулла.— Сугыш беткәч, кунакка йөрешербез. Саенара!¹

Таң атуга туплар дуэле көчәя төште. Биек наратлар, тамырлары белән бергә, күккә чөөлә, һавада йомычкалар оча. Ул йомычкалар, тыныч вакыттагы күгәрченнәри хәтерләтеп, баш очында бөтереләләр. Ике яктан да аталар. Ә без дәһшәтле ут уртасында ятабыз. Миналар шартлавына, пулялар безелдәвенә колаклар инде күнегеп бетте. Сугыш безнең өчен табигый күренешкә әйләнде.

Укчы дивизия менә дүртенче көн инде тылларын тарттыра. Хәрби обозлар, авыр туплар юлда батып ята. Танклар күренми.

Тыл белән алгы сызык арасында шактый зур өзек урын барлыкка килгән. Японнар хәзер шуна «чөй» кагып маташалар икән, безне камап, уратып алмакчылар.

Гарнизоннан кузгалып чыкканнан бирле авызга кайнар аш тигәне юк. Гомергә зарлануны белмәгән Миннулла да:

— Тавык төшенә тары керә, ди, минекенә итле шулпа керде,— дип куйды.

Төшендә ул «ходай» белән сөйләшкән, күрәсең.

Ике солдат, аркаларына яшел термосларын асып, иртәнге якта безгә кайнар аш китерделәр. Термос капкачын ачып жибәрүгә, борынга тәмле шулла, свежий ит исе килеп бәрелде. Аппетитны котырткан шул ис бөтен тайга эченә таралды.

— Нерпаны суйдылар,— диде комендант взводыннан килгән таза гәүдәле мари егете,— капитан Баталов үзе рөхсәт бирде.

Миннулланын кулынан кашыгы төшеп китә язды. Ул термоска арты белән борылды... Штаб начальнигы савым сыерны гына түгел, үзен дә корбан итәргә жыена түгелме? Жинү сәгатенен сугарына инде күп калмады, дип уйлый, күрәсең. Шул көтелгән сәгатьне ничек тә якынайтырга теләгәндер...

Ничек кенә булмасын, шулпадан баш тартырга көче житмәде Миннулланын. Нерпаны кызгану кайгысымыни. Монда әле дошманны жинәргә кирәк. Ач карынга сугышып кара син!

Снаряд, миналардан шадраланган, чокыр-чакырга әйләнеп беткән шосседә гайрәтле «Т-34» танклары күренде. Без сөөнергә өлгергәнче, дошман нәкъ шул квадратларны көчле артиллерия уты астына алды. Снарядлар бик төгәл төшеп ярылалар. Иң алдан барган машина каная аркылы чыгып, тайга эченә таба борылды. Ләкин ул шунда ук бата башлады. Тирә-як зәңгәр төтен, сөрәм исе белән тулды. Танкистлар ачык люкнан көчкә-көчкә чыгып калдылар. Пехотага ярдәмгә килгән танкларнын юлы, шулай итеп, кырт киселде.

Нәкъ шул минутта һавада кызыл йолдызлы самолетлар күренде. «Күчтәнәчләрен» ыргытып, алар кире борылуга, тагын егермеләп бомбардировщик пайда булды... Тузан өермәсе уйнатып, күккә ут баганалары күтәрелә. Әйтерсең дистәләргә янар таулар вулкан ата башлады. Ерактан артиллерия — «сугыш алласы» аваз салды. Аларга эреле-вакылы йөзәрлөгән минометлар кушылды.

Тайга өстеннән кайнар жил сызгырып уза. Анык көчле дулкыннарыннан агачлар чайкала. Бу минутта биек таулары, таш кыялары белән бергә, бөтен Сахалин утравы селкенәдер сыман иде.

Бер сәгатькә якын давам иткән күкрәү авазлары берәз сүрелеп, Харамитогә артына күчүгә, безнең танклар колоннасы алга ыргылды. Еракта, әллә кайда, Камышлы тау итәкләрендә көчле «ура!» тавышлары ишетелде.

¹ Саенара — японча «сау бул!»

Батраков взводны аякка бастырды. Ул калтыраган тавыш белән барлык көченә кычкырып, иң беренче үзе алдан йөгөрдө:

— Туган ил өчен, Сахалин өчен, урра-а-а!

Баш уйдан арынган, гәүдә жинеләйгән, гүя жирнең тарту көченнән ычкынып киткәнсен. Күзенә фәкать үзң сайлаган ориентир гына күренә. Шул ориентир чакыра, өметләндерә, «тизрәк, тизрәк!» дип, сиңа кул болгый.

Күктәге самолетларның күләгәләре жирдән йөгөрә...

Әрәмәлектәр бетеп, ачыклыкка — Харамитогә таулары итәгенә килеп чыгуга, күзгә беренче ташланган нәрсә — чакрымнарга сузылган текә ярлар һәм яр өстендәге чәпчәклә корылмалар булды. Безнең танклар, кинәт туктап калган чабыш атлары сыман, унга-сулга каерылалар, башняларын төрлө якка борып, япон догларына таба аталар. «Т-34»ләргә дошман тупларының «теше» үтми. Снарядлар броня маңгайларны тишә алмыйча, үз-үзләрен шартлаталар.

Аркаларына тимер тартма асқан бер төркем самурай акырына-бакырына юлыбызга аркылы төште. Арадан берсе яшен тизлегә белән кырыйдагы танкның астына чумды. Жир тетрәнеп куйды, машинаны ялкын чолгап алды...

Хәйхә этләреннән яманрак болар. Болар инде гомерләрен сатып, ачкаларын туганнары исеменә күчерергә күптән өлгөргәннәр...

— Минем арттан, атакага!

Туктап тын алырга да өлгермичә, Батраков артынан һөжүмгә ташланды. Адмакин, моряк тельняшкасы күренеп торсын өчен, гимнастерка изүен чишеп жибәргән, хәтта ертып төшөргән. Ул взводныйның командасын куәтләп, «полундра!» кычкырды.

Мин берәз йөгөрүгә, тимер чыбыкка абындым, каршыма килгән самурай минем аша барып төште. Ахры, шул хәл үлемнән коткарды үземне. Миннулла мина асқан үлемдарга штыгы белән кадап узды...

Кул сугышы озак бармады. Юлымда күпме самурай очрагандыр, хәтерләмим. Әмма автомат дискасы бушап калган, билдәге гранаталарым да юкка чыккан иде. Уң кулымны күтәрә алмыйм, гимнастеркам погоным белән бергә умырылып төшкән.

Бу һөжүмдә иң зур батырлык күрсәткәне сержант Батраков булды, диделәр. Ул самурайларның урталарына элгеп тә исән калган, аларны автомат уты белән кырып бетергән.

Бермәлгә аңгыраеп өнсез калган Харамитогә янадан телгә килде. Ул, Поронай үзенә сузылып яткан усал ерткыч сыман, бөтен көченә ырылдарга тотынды. Тау башындагы амбразуралардан безнең өскә үлем уты ява. Минометлар улавына, пулеметлар такылдавына туплар залпы кушыла. Кайдадыр, тау артында, ахры, бик каты итеп барабан каккан тавышлар ишетелә.

Харамитогә утлы инәләрен тырпайткан. Ана пехота орынырлык кына түгел. Ә танкларның юлы текә казылмалар, тирән ярлар белән чикләнгән. Безнең авиация һәм артиллерия һөжүме, күрәсен, куәтле корылмаларга әллә нй зыян китерә алмаган. Дошман тау эчендә, таш калфак астында утыра. Теге «күке» хаклы булган; дистә еллар буена ныгытылган, әллә күпме тимер-бетонны үзенә йоткан, туплар, бомбалар көчә житмәслек туннельләр чөлтәреннән торган Харамитогә крепостен маңгайдан бәрәп кенә жиимерлек түгел иде. Аны Катон станциясе ягынан, кеше аяк басмаган сазлыктар аша, тылдан әйләнеп узарга кирәк. Бу операция Кудрявый полкына тапшырылган. Сонгы хәлиткеч штурмы башлау өчен безгә Кудрявый полкының һөжүм сигналын көтәргә кала: «Каты чикләвек»не кләшчәгә каптырырга, «Аматерасу алласының рухын» фәкать шундый юл белән генә бәрәп чыгарырга мөмкин иде.

Рыжиков бүлмэ ишеген бу юлы шакып-нитеп тормады.

— Кай арада чыгып тайдын эле?— диде ул, килеп керү белэн. Ан-
нары сэгатенэ карап, гажәпләнүеннән сызгырып жибәрде:

— Өч сэгаты утырганбыз, кара син аны! Төн житкәнән дә сизмәгән-
без. Сабит Жумакаевич бер чишелеп китсә...

— Ә сез сызымнар белән мавыккан арада, мин Харамитогә буйла-
рыннан урап кайттым,— дидем Алексейга, сер бирмәскә тырышып.

Рыжиков ишек ягына таба ымлап, кул болгады:

— Эйдә, кузгал, киттек, киттек! Сабит Жумакаевич көтә анда. Алма-
Ата коньягы белән сыйларга тели. Фляганны да ала кер.

...Полковникның күнеле берәз бушанып калган, ахры, кәефе әйбәт
күренә. Өстәлгә юл күчтәнәчләрен китереп утыртты, рюмкаларга коньяк
салып чыкты:

— Иртәгә төньякка кузгаласы,— диде Жумаев, безнең белән чәкә-
шеп,— полк сугышып үткән юллар буйлап...

— Унышлы сәфәр өчен, Сабит Жумакаевич!

Алексей коньяк артыннан рәхәтләнеп бер ухылдап алды да сүзен
дәвам итте:

— Кызганыч, компаниягездә була алмыйм. Иртәгә институтта дека-
нат утырышы, доклад сөйлисем бар.

Жумаев минем якка ишарә ясады:

— Ә капитан Мәүлитов?

— Әгәр мөмкин дисәгез, бик теләп.

— Ул нинди сүз тагын,— диде Сабит Жумакаевич аталарча кин
күнеллелек белән,— димәк, иртәгә сәфәр чыгабыз. Обком белән үзем
күнелләшәм. Көндөзгә икеләргә әзер булып торыгыз.

— Була ул, иптәш полковник!

Алексей сигаретын кабызды, төтенен читкә куа-куа, тумбочка өстен-
дә яткан төргәккә үрелде. Ул аны сүтеп, Жумаевка минем фляганы
күрсәтте. Тегесе солдат флягасын кулына тотып, язуларын укыды,
сораулы караш белән бер минем якка, бер Рыжиковка күз сиреп алды.
Алексей Николаевич, шуны гына көткән сыман, бер дә ашыкмыйча,
иркенләп сөйләргә тотынды:

— Харамитогә сопкасы буенда күнме иптәшләр ятып калганын
беләбез...

Жумаев:

— Безнең полктан гына мең ике йөз солдат һәм офицер, ә барлыгы
өч мең...— дип, төгәл саннарын әйтеп бирде.

— Әйе, нәкъ шулай,— диде Рыжиков һәм сүзен дәвам иттерде.—
Тайга арасына сибелгән билгесез каберләрие бер урынга күчерү баш-
ланды. Комиссия составына мине дә керттеләр. Әле үземне чак кына
председателе итеп куймадылар. Кандидатлык диссертациясе, янәсе,
Көнъяк Сахалинны японнардан азат итү темасына багышланган, теге-
бу. Яшермим, андый гөнаһым бар. Тарихчыга, мин әйтәм, секретарь
булу да житкән. Менә шулай. Каберләрие ача башладык. Черегән ши-
нель, погон калдыклары, «американка» үкчәләре, комсомол значоклары
килеп чыга. Берсендә ике солдат скелеты... Гафу итегез, алар качаклаш-
кан сыман, башка баш куеп яталар. Күнелемнән елыйм, нигә, дим, шу-
ларны аерырга...

Рыжиков сүнгән сигаретын кабызды, тирән итеп бер суырды да буш
рюмкасын читкәрәк этеп куйды:

— ...Шулай... Ике солдат яткан кабердән балчыкка каткан менә
шушы фляга килеп чыкты. Бил каешына тагылган булган, каешның

эзе генә калган... Флягадагы язучыларны укыгач, билгесез солдатның берсе Маулитов дип баралар. Сине үлгәннәр семьясына терки башладылар. Мин — каршы. Сугыштан исән калган иде ул, дим. Ә исбатларга дәлилләрем юк. Узган жый булду бу хәл.

Рыжиков жанланып китте:

— Ә быел Мәскәү газетасын кулыма алсам, ба-а-а, синең очеркың басылган. Фоторәсемен, сүз башы, теге-бу. Шатлыгымнан түшәмгә сикердем. Бу гәүдә белән әллә ни сикереп булмый булуын, шулай да бик сөендем. Монда пыр тузып, юбилейга әзерләнәбез. Обком безгә киләсе кунакларың исемлеген төзөгән: Советлар Союзы Геройлары, элекке полк командирлары... Дивизия командиры генерал Батуров авыру, паралич белән ята икән. Минем фикеремне дә сорадылар. Берьюлы җавап бирмәдем. Өйгә кайткач, түшәмгә карап, бик озак уйланып яттым, аннары иртәнгә кадәр утырып, үземдә сакланган газета подшивкасын күздән кичердем. Һәм обкомга йөгердем. Менә шулай, дуслар...

— Димәк, мине бирегә...

— Нәрсә, димәк? Әйдә, рюмкаларны кара,— диде берәз кызып алган Рыжиков,— син монда яшәрәк кеше.

— Ә фляга турында сүз булдымы соң анда?

— Ничек булмасын, булду. Обкомда әйттеләр, флягасын алырга үзе килсен, диделәр.

Ул кичне сүзләр шуның белән чикләнде. Иртәгә төрле яклардан, илебезнең төрле почмакларынан тагын бер төркем кунаклар килеп төшәсе икән.

Алексей белән Сабит Жумакаевич элекке корпус командиры, Советлар Союзы Герое генерал-лейтенант Дьяконовны һәм вице-адмирал Андреевны каршы алырга барачаклар. Андреев Сахалин һәм Куриль операцияләре вакытында Тын океан флоты составына кергән десант гаскәрләре белән командалык иткән иде.

Тантаналы юбилей кичәсенә кадәр әле өч көн вакыт бар. Ана кадәр Харамитогә сопкалары буеннан үз аякларыбыз белән урап, канлы сугыш үткән юлларны күздән, күнелдән кичереп, бер жилләнеп кайта алабыз.

Хәерле төн!

* * *

Тутыкмый торган жинел металлдан коелган солдат флягасы. Авыр истәлек. Жир кысып шулай ниячедә микәнни? Хәнжәр очы белән ясалган төрткеләр жуелмаган. Бу фляганы мин Амур буенда хезмәт иткәндә старшина Громов кулынан алган идем. Алты ел буена бил каешынан төшмәде, эче буш тормады. Походка чыкканда мин аңа татлы чай сала идем. Хезмәт урыным алмашынып, Төньяк Сахалинга килгәч, зәңгелә авыруыннан уртлар каный, телләр селкенә, чәчләр коела башлагач, ылыс төнәтмәсе тутырган чаклар да булду. Безгә спирт бирмәделәр, спирт фронтка кирәк, диделәр.

Полкташларым белән сабуллашканда, кожухын «дум-дум» пуласы китеп алган автоматымны яшь бер солдатка тапшырганым хәтердә. Тантаналы минут булду ул. Мин шуның белән газалы походларга, солдат һөнәренә нокта куйдым. Ә бу фляга белән кайда, ничек аерылыштык соң? Анысын һич исемә төшерә алмыйм.

Истәлек дип, үз башыма кайгы алдым бугай. Ул миңа гомер буена тынгылык бирмәс. Уйларымны берөзлексез теге дөньяга бәйләп, күнелемне жәрәхәтләп торачак.

Бу фляга инде минекә түгел. Егерме биш ел буена ул кемнеләр башка берәүгә каберендә яткан. Әллә соң?..

Ачык тәрәздән саф һава, кояш нуры бөркелеп керә. Бакча аягында кошлар сайрашканы ишетелә. Тайга чыпчыклары чөке-чөке киләләр,

узара нигәдер сөөнөшәләр. Кунак өөндә бер ялгызым. Бүгөн безгә төньякка кузгаласы. Поезд китәргә әле ике сәгать вакыт бар.

Әллә соң бу әманәтне, тарих тапшырган изге әманәтне музейга ғына илтәп куяргамы? Александровскидагы Сахалин дәүләт музейе бирегә күчәләр килде, дигән иде бит Рыжиков. Фляганы үзем белән алып, шәһәр урамына чыктым, каршыдагы биек сопкаларга барып терәлгән яшел проспект буйлап киттем. Урамда халык күп түгел. Кешеләргә караганда агачлар күбрәк. Әлмәттәге шикелле, иркен, рәхәт. Бер төркем балалар чабышып узды. Алар минем ни өчен бирегә килүемне белмиләр, каян килден, дип тә сорамыйлар. Аларга уйнарга ғына булсын.

Йөри торгач, колхоз базарына килеп юлыктым. Яшелчә, жимештән күп нәрсә юк. Сары кавыннар, куш йодрык зурлыгы кызыл помидорлар, авыз суын китерердәй эре-эре жиләкләр, тайга жимешләре дисенме, дингез үсемлекләре... Алмасан да игътибарсыз калма!

Кавын сатучы хатыннан сорарга булдым:

— Сахалинда да кавын өлгәремәни?

Ул миңа башланган кавыннан бер кыйпылчык кыеп бирде дә әйтте:

— Монда бөтен нәрсә өлгәре, кадерлем. Кояш нурларын жый торган үтә күрәнмәле кәгазь ябып үстәрәбез.

Үзем дә бакчачы булгач, сорамыйча тагын түзмәдем:

— Ул хикмәтле кәгазьне каян аласыз соң?

— И, аннык кына. Бездәге кәгазь комбинатлары бөтен илгә атаклы ич,— диде апа, горурулана төшөп,— яңгырда жебеми, жилдә ертылмый ул кәгазьләр. Лоторей баса торганның да эшлиләр...

Татлы кавын, баллы кавын. Июнь аенда инде Сахалин үстәргән яшелчәләрен Төньяк Курильгә, Магаданга озата башлыйлар икән. Минә дә горурулык хисе биләп алды. Жинчүле юл юкка ғына үтелмәгән. Мондагы ундырышылы жирләреннән һәр колачы солдат каны, солдат тире белән сугарылган. Әйе, дингез уртасындагы кыялар иле «алма пеш, авызыма төш», дип, Зур Жирдән яшелчә, жимеш, ит, май көтөп ятмый хәзер. Үз нигъмәте үзенә житәрлек аның. Әле алай ғынамы? Сахалин өлкәсе Ерак Көнчыгыштагы промышленность үзәкләрен нефть һәм күмер белән туендырып тора, дөнья базарына кыйммәтле мехлар, иң яхшы сыйфатлы дингез продукцияләре чыгара.

Бер кулыма кавын кыстырып, икенчесенә флягамны тотып, урамга чыктым, күз күргән якка юнәлдем. Урамнар чиста, дөнья яшеллеккә күмелгән. Күп тә үтмәдем, көнчыгыш стилиндәге ике катлы бинага тап булдым. Сырлап, сикерләп эшләнгән. Бик таныш йорт. Тойохарэ гарнизоны корал ташлаганнан соң, бирегә Сахалин берләшмәсе штабы килеп урнашты. Аны разведчикларга сакларга туры килгән иде. Шушы бина бүлмәсендә штаб радисты безгә шатлыклы, тантаналы хәбәр әйтте:

— 1945 елның икенче сентябрәндә,— диде ул,— Токио култыгында Американың «Миссури» исемле линейный кораблендә Япониянең берсүзсез капитуляция ясауы турындагы актка кул куелды...

Советлар Союзы аңа беренче булып кул куйган иде.

Бина алдында бик күп кешеләр кайнаша. Япон туристлары, ахры. Күбесе күзлектән. Иннәрендә кечкенә фотоаппаратлар. Бик пәхтә киенгәннәр. Таш постаментка утыртылган зур туп янында фотога төшөп тә алдылар. Чит кунакларның исләрен китәрердәй нинди экспонат икән бу? Көпшәсе Мәскәү Кремлендәге «Царь-пушка»ныкыннан озырак та, юанрак та. Якынрак килеп мемориаль язуну укыйм: «1875 елда Петербургтагы Обухов заводында коелган осадный туп», диелгән. Порт-Артур оборонасында торган икән. Порт-Артур крепосте алынып, патша флоты тар-мар ителгәч, бу туп японнар тарафыннан хәрби дан символы итеп, Тойохарэга китерелә. Туристларның тарихи экспонат белән мавыгып кызыксынулары аңлашыла хәзер...

Гади туристлар гына булып чыкмады болар. Күршөдөгө Хоккайдо утравыннан дуслук визиты белән килгән профсоюз делегациясе икән.

Күнел дәфтәрән актарып, армиядә чакта өйрәнгән япон сүзләрен хәтергә төшерергә тырышам. «Хуш килдегез», «Рәхим итегез» кебек төшөнчәләр булды микән анда? Юк, булмас. «Рәхим итегез», дип, Ил чиген, дәүләт капкасын ачарга жыенмый идек без. «Буки о сүтэ!» ягъни коралынны ташла! Менә монысы хәтердә калган.

Якташым Миннулланың моннан егерме биш ел элек теге япон эсиренә, үзенә харакири ясарга жыенган «күке»гә карата әйткән сүзләре искә төштө: «Исән калуың өчен бер заман безгә рәхмәт әйтерсен. Сугыш беткәч, кунакка йөрешербез. Саенара!» Ягъни, сау бул!

Сахалинда япон спортчылары да бик еш була икән хәзер. Кышларың «Тау навасы» дип йөртелгән спорт базасында, Азиядөгә иң биек трамплиннарның берсендә күнөгүләр үткәрәләр, чаңгы ярышларында катнашалар.

— Әйбәт күршөләр белән яшәве дә рәхәт, — диде кунакларны читтән күзәтеп торган бер агай. Икенчесе елмаеп кына өстәде:

— Әйбәтен әйбәт, шулай да читәннене еш тот...

Сахалин дәүләт музейе шушы бинада урнашкан икән. Әбәт вакытына туры килгәнмен. Ачылганын көтсәң, сәяхәттән колак кагуың бар. Минне алда мылтыклы, пилоткалы яшьлек эзләре, Харамитогэ сопкалары көтә. Бу фляганы музейга алмаслар да әле. Кабердән табылган булса да, анда минем фамилия язылган. Э мин тере, исән кеше. Бернинди герой да түгел. Сораша, төпченә башласалар, нәрсә дип җавап бирермен?

Фляганы үзем белән юлга алып чыгарга булдым...

* * *

Шәһәрне икөгә бүлеп, тимер юл уза. Иске вокзал бинасы әле исән икән. Аның түбәсе, салам әскертенә охшап, стеналарны жиргә кысып тора. Вокзал алды элек кыргый үлән баскан бушлык иде. Хәзер биредә яшел парк шаулый. Моннан чирек гасыр элек, менә шушы урында без вагоннардан сикереп төштөк. Сахалин дивизиясенең авангарды Тойохарэга поезд белән килеп керер дип, японнар нич уйламаганнар да. Шәһәрне төньяктан Тын океан флоты моряклары чолгап алган. Бер үк сәгәттә диарлек зәңгәр күк йөзөндә безнен парашютчылар десанты пәйда булды...

Поезд кузгалырга әле тагын егерме минут вакыт бар. Сабит Жумакаевич һәм безне озатып барачак яшь кенә майор вагонга кереп киттеләр. Мин буй-буй тезелгән тимер складларга карап торам. Болары да электән калган. Янгын куркынычынан саклану өчен дисәң, аларны таштан да, бетоннан да төзәргә мөмкин ич. Японнар ни өчендер бу складларны тоташ тимердән салганнар. Алар яшел төстә иде, хәзер буяулары уңа төшкән...

Кинәт тыйнакланып калган самурайлар хәнжәр штыклы «ара-саки» мылтыкларын, кул пулеметларын шушы складларга йөгөртә-йөгөртә ташыдылар. Безнең маңгайларга дип адресланган әржә-әржә патроннар өелде...

* * *

Ачык вагон тәрәзәсеннән юеш, тозлы дингез жиле өрөп куя, томан арасыннан берни күрүнми. Поезд Охот дингезе ярлары буйлап чаба да чаба. Төне буге төгәрмәчләр өстендә тирбәлдәк. Иртән Победино станциясендә вагоннан төштөк. Южно-Сахалинск поезды, юлын дәвам итеп,

төнъякка таба китеп барды. Утраунын төньягына, моннан чирек гасыр элек без шуышып үткөн ээлэрдэн...

Тимер юл магистрале элек биредә, дәүләт чигенә унсигез-егерме чакрым кала, кырт өзөлә иде. Аның бу өлөшөн японнар төзөткәннәр. Кытай әсирләрә, коллар хәленә төшерелгән корейләр эшлэгән. Шуларның сөякләрә өстендә салынган ул. Самурайлар тимер юлны сугыш максатлары өчен файдаланганнар: Харамитогә ныгымталары ягына эшелон-эшелон металл, цемент, хәрби техника агылган.

Ин аяусыз каты сугышлар бердәнбер үзәк магистраль тирәсендә, шушы элекке Катон станциясә өчен барды бит инде.

Булып үткән вакыйгаларга мин хәзер гади сержант күзә белән генә түгел, тарих күзә белән дә карый алам.

Сүз дә юк, японнарның оборона системасы безнекәнә караганда күп өлөш куәтләрәк тә, катлаулырак та иде. Аны Токиодан чакыртылган югары чиндагы хәрби белгечләр һәм император якыннары күзәт-челегендә төзөткәннәр. Филиппинда, Пирл-Харборда әсир төшкән Америка хәрби инженерлары да ярдәмгә килгән.

«Мәңгелек крепость!»

Ул Төнъяк Сахалинга һәм Татар бугазы аша Совет Приморьесына сикерү өчен уңайлы трамплин булып саналган. Ә Портсмут¹ договоры буенча Япония хөкүмәте илленче параллель буенда бернинди хәрби ныгымталар төзәмәскә сүз куйган булган...

Безне каршы алган яшел «вездеход», Харамитогә таулары итгәе буйлап, сугыш узган юллардан бара. Ярым ялангач, шәрә сопкалар таш мангайларын жыерып, уйга калганнар. Поронай үзәнә кинлегендә тайга урманнары зәңгәрләнеп күренә. Көн аяз, күк йөзәндә бер болыт заты да юк. Август яңгырлары узганнан соң, сентябрь башларында мондый көннәр еш булгалый.

Тантаналы кырыс тынлык. Кайдадыр еракта поезд кычкырганы ишетелеп куйды: «Ху-ш-гы-ы-з!» Әйе, шинельләрне, плащ-палаткаларны, камыштан үргән «намазлык»ларны жәя-жәя, совет солдатлары мен газап белән узган сазлыклар аша бүген поездлар үкереп чаба!

Без солдат чакта үзәбез яшәгән утрауны дингез уртасындагы зур шхунага охшата идек. Аның бер ягына дүрт йөз илле мен халкы белән Сахалин өлкәсә төялгән, икенче ягына — миллионлы Карафутто губернасы...

Баш әйләндергеч маневрлар ясарга да, сугыш була калса, чигенергә дә урын юк. Фәкать алга барырга!

Япон командованиесе моны да истән чыгармаган. Совет гаскәрләрә Көнъяк Сахалинны азат итү өчен һөжүмгә күчә калса — «ындыр табакы» әзер: Поронай үзәнә алдавыч тозак ролен үтәргә тиеш. Ут божрасына эләккән «кызыл полклар»ны жир белән тигезләгәнчә дөмбәсләп, ахыр чиктә сазга батырырга мөмкин. Планинары шәп булган. Әмма Төнъяк Сахалин берләшмәсә штабларында да, күрәсен, ачык авызлар утырмаган. Бөөк Ватан сугышының әче сабаклары сак, уяу булырга куша. Советлар Союзы Герое генерал-лейтенант Дьяконов һәм солдатлар яратып кына «бабай» дип йөрткән генерал-майор Батунов кул астындагы командирлар һәр ике якның да планнарын дәүләт масштабындагы хәрби бизмәнгә салып үлчәгәннәр.

Унынчы августта подполковник Жумаев частена, танк бригадасы һәм артиллерия дивизионнары ярдәмендә, Хандаса-Катон шоссесы буйлап һөжүмгә күчәргә приказ бирелә. Төп максат — дошманның игътибарын тарту.

¹ 1905 елда Рус-япон сугышында Россия җиңелгәннән соң төзөлгән солык договоры. Портсмут — АКШ шәһәре.

Бу минутта подполковник Кудрявый полкы, Харамитогэ ныгымтала-рын тылдан урап узу нияте белән, тайга тирәнлегенә кереп югала.

Харамитогэ сопкалары, шөпшә оясы сыман, куышланып беткән булган. Сабит Жумакаевичта ныгымталар системасынын сызымнары һәм төгәл саннары да бар икән. Менә алар: ике йөз дзот һәм сиксән жиде тимер-бетон дот. Алар барысы да туннельләр белән тоташтырылган. Тимердән, бетоннан төзелгән жир асты складларында алты мең самурайга өч елга житәрлек азык-төлек һәм корал запаслары табылган...

Японнар Тын океанда сугышны янадан өч елга сузарга, союзниклар гаскәрәнә өч ел буе каршылык күрсәтергә жыенганнар.

Сабит ага үз хыялларына чумган. Юл буенча ул бер сүз дә дәмшәде. Анын болай да кысык күзләре кайвакытта бөтенләй кысылып бетә. Мангаендагы вак жьерчыклары да арта төшә сыман.

«Вездеход» тау итгә буйлап аккан саз елгасы янында тукталды. Сабит ага солдатларга хас житезлек белән кабина ишегеннән жиргә сикерде. Елганың суы каты чәй төсендә, кара-кучкылланып тора. Ул тирәннән айкалып, бөтерелеп ага. Күп истәлекләргә саклый бу агым су— Синэй-гава¹.

Авыр сугыш көннәрендә солдатлар аңа башка исем тактылар: «Проклятая» — «Йөзе кара». Каргарлык та бар иде. Шушы елга һәм текә яр өстендәге ике яруслы дот Жумаев полкның һөжүм юлына киртә булдылар.

Каршыбызда шартлатылган япон доты калдыклары. Икешәр, өчәр метр калынлыгындагы бетон стеналар зур кисәкләргә аерылганнар. Аралыкларында беләк юанлыгы тутыккан тимерләр тырпаеп тора. Шунда ук кыргый үләннәр, зәңгәр чәчәкләр үсеп чыккан.

— Советлар Союзы Герое Антон Буюклы батырлык кылган урын,— диде Жумаев, мүкләнгән ташлар өстенә утырып. Ул шомарып беткән иске планшетыннан картага охшаган схемалар тартып чыгарды, кәгазь читенә нидер сызгалап куйды, уйга бирелде.

Авангардта барган Светличный батальоны менә шушы крепость каршында тукталып кала. Дошман уты баш күтәрергә дә ирек бирми.

— Кем дотны сафтан чыгара ала?— дигән сорауга, иң беренче:

— Мин! — дип, коммунист Буюклы җавап бирә. Ул «Максимка» щитына ышыкланып, кайнар кургаш янгыры астында, сулы траншеялар, чәчәкчеле тимер чыбык линияләре аша, ике йөз метр араны шуышып уза, амбразура авызына турылап, пулеметтан атып жибәрә. Дошман доты берничә секундка тынып кала. Ләкин шунда ук икенче ярустан ут ачалар. Буюкклының күкрәген кайнар пуля тишәп чыга. Артында — сугышчан иптәшләре, ана өмет баглаган батальон... Алда — гомер юлынын соңгы метрлары... Ничек сикереп узарга ул араны?

Күз аллары караңгыланган, анын жуеп барган Буюклы, актык көчән жыйнап, пулемет щиты белән бергә, япон доты амбразурасына каплана һәм укчы роталарның алга барышына юл ача...

Сержант Антон Буюкклының исеме ул чагында барлык частьларда, роталарда телдән телгә күчеп йөрде, орудие залпыларында янгырады, Левитан авызыннан Совинформбюро хәбәрләрендә дә ишетелде. Александр Матросов күрсәткән үлемсез батырлык үрнәген ул Тын океан кинлекләрендә иң соңгы тапкыр кабатлаучы. Соңыннан башка берәүгә дә андый мөмкинлекләр тимәде...

Буюкклының дуслары арасында:

— Сугышның соңгы ноктасында ауды бит, бик кызганыч,— диючеләр дә булды. Ни дип җавап бирәсең моңа?

Сержант Буюклы кояшлы тугызынчы май иртәсен күрәп, данлы жиңу салютларын ишетеп үлдә. Бәлки ул шуның белән бәхетледер дә.

¹ Синэй-гава — елганың японча исеме.

Әле каберләре табылмаган билгесез, исемсез геройлар да аз түгел. Якташым Миңнулла һәм Белодедов искә төшкән саен, йөрәгем сулкылдап, айкалып куя минем...

— Ни өчен шартлаттылар бу дотны?— дип сорады Сабит Жумакаевич, безне озатып килгән яшь майордан, ризасызлык тоны белдереп.— Тарихи истәлек итеп калдырырга кирәк иде!

— Саперлар эше, иптәш полковник,— дип җавап бирде майор, уңайсызланып кына. Аннары елмаеп өстәде.— Победино пионерлары шушы дотларда куна-төнә ята башладылар, иптәш полковник. Хәтта берсен трофей тупка чылбыр белән бәйләп киткәннәр...

Жумаев сулышына буыла-буыла, рәхәтләнеп бер көлеп куйды:

— Камикадзә¹лар булып уйнаганнар... Шайтаннар... Тапканнар романтика...

Портфелемдәге табылдық фляга миңа тынгылык бирми. Ул гомергә төзәлмәс яра сыман, күңелемне гел сызлатып тора. Сонгы тапкыр кайда аерылыштым соң мин анын белән?..

Штаб начальнигы Баталов, Харамитогә ныгытмаларына хәлиткеч һөҗүм башланыр алдыннан, дошман тылына разведка группасы жиһәрергә приказ бирде. Группаның төп максаты — карангы төннән файдаланып, япон гарнизоны штабы урнашкан районга чыгу һәм гранаталар ыргытып, анда шау-шу куптару, паника тудыру иде.

Өлкән сержант Батраков, үз теләкләре белән, өч кешене — нивх егете «Саескан»ны, ефрейтор Минлекәевне һәм рядовой Белодедовны сайлап алды...

Шуннан алда гына Миңнулланың флягасына «дум-дум»пулясы эләккән иде. Егетнең үзен зарарламады, флягасын гына өзгәләп ташлады.

Хәтерем ачыклана, вакыйгалар йомгагы сүтелә бара шикелле... Әйе, разведкага китәр алдыннан якташыма мин үз флягамны тәкдир иттем. Миңнулла ана су урынына бензин тутырды. Зажигалкасы да бар иде. Дошман тылында пожар ясарга, корал складларын шартлатырга җыенгандыр бәлки.

Харамитогә сопкаларының иң биек төшенә кызыл байрак мендереп кадаганнан соң да әле дошман дотлары ут яудырудан туктамадылар. Гайрәтле «Т-34» танклары, озын «борын»нарын крепость авызына төрәп диярлек, туптан атып йөрдөләр. Мәгънәсез каршылык күрсәтүнен серенә без соңыннан гына төшендек: һәр дот саен пулеметка, тупка чылбыр белән бәйләнгән камикадзә утыртылган булган икән.

Өч иптәшебезнең язмышы турында Катон станциясе алынып, Поронай үзәнендә инде атышлар тынгач, сугыш сөрәме жиргә сырышкач кына ишеттек без. Ул жан тетрәткеч күңелсез хәбәрләр безне поездда, Тойохарэ юлында куып житте. Харамитогә сопкасы артында самурайлар өч совет солдатын җәзалоганнар. Танырлык жирләре калмаган, диделәр. Берсен аякларынан агачка асып куйганнар, күзләре агып чыккан. Маңгаена пычак белән биш почмаклы йолдыз уелган. Икенчесен борынын, колакларын һәм ят жирләрен кисеп, авызына тутырганнар. Өч өченчесен учак утына ташлаганнар.

Интектереп, җәфалап үтерелгән разведчиклар Минлекәев, Белодедов һәм «Саескан» булырга тиеш, дип уйладык без. Чөнки алар теге вакытта төнге разведкага киткән жирләреннән кире әйләнеп кайтмадылар. Шулар икәнлеге соңыннан расланды да.

Разведчиклар башта Харамитогә полкы штабы урнашкан туннельгә берничә граната ыргыткан булганнар, паника эчендә чабышып йөргән штаб офицерларын автоматтан кырып салганнар...

Самурайларның вәхшиләргә хас ерткычлык сыйфатлары торган саен ныграк ачыла барды. Куаклар арасынан канга баткан сержант

¹ Камикадзә — японча үлемдәр.

Любанын гәүдәсе табыла. Мәлгунь «күкә»ләр анын гимнастеркасын ертып, күкрәкләрән төбөннән кисеп алганнар. Комсомол билетын тутыккан тимер кисәге белән учына кадаклаганнар.

Кырыска сыман, үзеннән зур йөкне күтәреп, ничәмә сугышчыны үлем тырнагынан алып чыккан комсомолка Антошина мәсхәрә ителгән. Сары чәчле, зур зәңгәр күзле Люба... Санвзводта иң сөйкемле кыз шул иде.

Сабит Жумакаевич, даладагы мәшһүр акын сыман, дәрәжәсен белеп, аякларын бөкләп утырган да, бик саклык белән генә калын дәфтәр битләрен актара. Дәфтәр түгел, жанлы тарих битләре...

Анда полкташларымның исемлеге теркәлгән. Ул һәр фамилиягә тукталып, ниндидер билгеләр куя, нәрсәнәдер исенә төшерергә тырышып, кашларын, мангаен жыера.

Бу минутта миндә дә солдат каны кайный иде. Полкташлар исемлегендә таныш фамилияләр чагылып киткәч, тагын да ныграк дулкынлана башладым. Түзмәдем, элекке полк командирыма хәрбиләрчә мөрәжәгать итәргә булдым:

— Иптәш полковник, рәхсәтме бер яналык әйтергә?!— дидем мин, анын каршысына басып.

Жумаев кинәт урыныннан сикереп торды, гәүдәсен турайтты.

— Рәхсәт,— диде ул, берәз сагая, житдиләнә төшөп,— әйтәгез!

— Иптәш полковник!—

Мин портфелемдәге истәлекле фляганы аңа суздым:

— Кабере билгесез бер солдатнын кабере табылды!

Аннары ничек булганын, һәммәсен сөйләп бирдем.

Жумаев, озын исемлекне актара-актара, мин әйткән фамилияне эзләп тапты, балаларча куанып, сөенеп куйды:

— Уй-бай, бар ич, бар! Минлекәев Миннулла Минлекәевич! Әйе, кабере билгесез. Үлгәннән соң Кызыл Йолдыз ордены белән бүләкләнгән...

Ә икенчесен ачыкларга кирәк иде әле. Башны башка куеп, егерме биш ел буена бер кабердә янәшә, күрше булып яткан иптәше кем булыр? Белодедовмы, әллә «Саескан»мы?

Сабит Жумакаевич исемлектән аларны да тикшереп карады.

— Белодедов Иннокентий Христофорович,— диде ул, тагы да ныграк жанлана төшөп,— кабере билгесез. Шулай ук Кызыл Йолдыз ордены белән бүләкләнгән!

Анын житмеш яшыкә житеп тә күзлек күрмәгән үткән күзләре тагын исемлек буйлап йөгерде.

— Саескан... Саескан... Ул дивизия разведкасыннан булмадымы икән?!— диде Жумаев, миңа сынаулы караш ташлап.

Мин белгәнәмне әйттем:

— Накъ шулай, иптәш полковник. Аның чын фамилиясе Пойтан иде булса кирәк. Пойтан — нивхча «балык» дигән сүз. Исемем — Володя...

Володя икәнлегенә шигем юк иде. Чөнки нивх егетләре арасында ул иң таралган исем, безнең полктагы ун нивхның сигезе Володя иде.

Жумаев кинәт кенә борылып, сүзсез бер читтә торган яшь майорга приказ тоны белән мөрәжәгать итте:

— Иптәш майор, хәзер үк обком белән элемтәгә керегез! Вертолетка утыртып, доцент Рыжиковны һәм бер художникны жибәрсеннәр бирегә.

— Тыңлыйм!— диде майор, честь биреп.

«Вездеход», артында сары тузан өөрмәсе калдырып, Победино станциясе ягына элдерде.

Без Сабит Жумакаевич белән икәү генә калдык. Каршыбызда бормаланып, бөтерелеп, Синай-гава елгасы ага. Анарда кан төсө бар. Э кояш нурлары төшкән урында ул саф гәрәбә төсөнә керә.

Кайдадыр, Харамитогэ сопкалары артында, сузып-сузып, монлы итеп пионерлар быргысы уйнады. Шул күзгә күренмәс аваз, тургай сыман, навага бөтерелеп-бөтерелеп менәдер шикелле. Без дә быргы сигналы белән танны каршы ала, озын походларга кузгалып чыга торган идек. Пилоткалы, тынгы белмәс яшьлегебезне килер көннәргә озата барды ул. Безне сискәндереп, кинәт аякка бастырган жиз быргы авазлары зәңгәр тайга өстендә, биек нарат чылгыйларында эленеп калды. Сабит Жумакаевич утыра торгач, жырлап куйды:

Галиябану, сылуым-иркәм...

— Камышлы районында «Галиябану» пьесасын куеп йөргән чаклар искә төште,— диде ул, үзалдына көлемсерәп.

Жумаев әллә ничә кесәле күн портфеленнән кечкенә термос һәм башланган коньяк шешәсен тартып чыгарды, эре-эре алмалар алып куйды.

— Вертолет килгәнче чәй эчеп алабыз,— диде.

Бизәкле термостан эмальле ак кружкаларга ул каты итеп пешерелгән хуш исле чәй агызды, берәр бал кашыгы коньяк өстәде.

— Монысы майор Баталов истәлеге,— диде отставкадагы полковник, үзе алдындагы кружкага ишарә ясап,— әйбәт тә кеше иде. Сугыш беткәч, озак тормады, Хабаровск госпиталенда үлдә. Авыр туфрагы жинел булсын...

Ул ике кулы белән чигәсен кысып куйды, аннары кружкасын чыңлата-чыңлата, чәен болгатырга тотынды.

— Бер кызык истәлек сөйлим әле,— диде Жумаев, берәз елмайгандай итеп.

— Харамитогэ ныгытмаларын японнарның 125 нче император полкы саклады бит. Полк командиры Кобоясины пленга алган чак. Аны жаяу йөртмәгез, корпус штабына атка атландырып илтегез дип, приказ бирде миңа генерал Батуров. Ни әйтсән дә, император «номенклатура»сындагы дәрәжәле зат. Без Баталов белән уйга калдык. Ниндирәк атны сайларга? Яхшысын иярләп бирсән, япон полковнигының качып китүе ихтимал. Ул бик яхшы кавалерист, диделәр. «Без аны кухняга су ташый торган кылый күзле үшән биягә атландырыйк»,— ди штаб начальнигы. Шулай иттек тә...

Жумаев маңгаендагы тирен сөртеп, кулъяулыгын жилфердәтеп алды.

— Шуннан, Сабит Жумакаевич?

— Шуннан ни, нәрсә булыр дип, без КП¹дан күзәтеп торабыз. Үшәнлеге белән дан тоткан теге кылый биябез, үрә сикереп, Кобоясины навага чөймәсенме! Әй, эчләр катты көлеп! Император полковнигы күккә аша дип торабыз. Күп тә үтми, генерал шалтырата миңа. «Бу нинди фокус тагын?» ди. Трубкадан көлешкән авазлар ишетелә. «Хайваннар да яхшыдан яманны аера, хурлана белә, иптәш генерал»,— дим. Дәшмәде генерал...

— Шул көннән соң характерын үзгәртте биябез,— диде Жумаев, күзләрен каядыр еракка төбәп.— Тагын берәр Кобоясины атландырмайлары дип, шикләнгән, күрәсен. Тойохарга юртаклап барып керде, диделәр.

Сабит Жумакаевич, сүз уңаеннан, японнарның ата разведчигы полковник К... исемен дә телгә алды.

¹ КП — команда пункты.

— Ул «кош»ны Токиога очып китәр алдыннан «аягыннан эләктердек»,— диде.— Хәтерлисезме, зың Александровск шәһәрәндә консул булып торган чагын?

— Үзен дә, хәтта хатынын да күргәнәбез бар, бергә театрда булдык,— дидем мин, инде әллә кайчан каралган «Акчарлак» спектаклен искә төшереп,— шуннан, Сабит Жумакаевич?

— Шул. Төньяк Сахалинда нефть, күмер концессияләрендә эшләгән барлык японнар¹ консул К...ның солдатлары булып исәпләнгәннәр. Сана насан, берничә батальонга тулгандыр.

Әйе, ул чагында, ил язмышы кыл өстендә торганда, алар жылкәбезгә хәнжәр кадарга жыенганнар. Совет гражданины исемен йөрткән Син-Дян ише этләр шпионнар оясына кирәкле мәгълүматларны ташып торганнар. Ифрат та куркыныч заманнар булган.

...Без көткән вертолет, зур кош сыман, салмак кына талпынып, Харамитогэ сопкасы итәгенә кунды. Озын пропеллерләре әйләнүдән туктауга, вертолеттан, иң беренче булып, Алексей Рыжиков күренде. Кулында һаман шул бозау зурлығы сары портфель. Ул елмая-елмая каршыбызга килде, икәбез белән дә кочаклашып күреште: Янәшәсендә тагын берничә кеше:

Сабит Жумакаевич:

— Фляга табылган кабердәге ике солдатның сөякләрен кая күчәрдәгез?— дип сорауга, Рыжиков ниндидер яңалык буласын сизгәндәй, шунда ук әйтеп тә бирде:

— Сикука... Гафу итегез, Смирных шәһәрәнә, Сабит Жумакаевич!

Нишлим, хәтерем тагын үткәнгә кайта. Сикука... Иортлары янып, кара күмергә әйләнгән иде ул шәһәрнең. Бердәнбер исән калган тимер юл вокзалы янында кечкенә паровоз пошкыра. Артында биш-алты вагон. Поезд менә-менә кузгалып китәргә тора. Безне, кинәт пәйда булган разведчикларны күргәч, каушавы йөзенә чыккан станция начальнигы куен кесәсеннән ак чүпрәк тартып алды, йөзен читкә борып, теләр-теләмәс кенә кулларын күтәрде. Самурай рухынын инде шинә, сүрелә башлаган чагы иде. Капитуляция көннәре.

Беренче вагонда яш кенә япон кызлары. Аңлавыбызча, алар фахшәләр йортынан иде. Качаклар урынын без алдык. Удар группа дип аталган укчы батальон һәм автоматчылар ротасы исәбенә тулыландырылган полк разведкасы таргына коридорлы, уенчык сыман вагоннарга менеп төялде. Авызына ак марля бәйләгән, кулына чиста перчатка кигән япон машинистының күзлеген ылтыратып, сәер генә елмаюу әле дә хәтердә. Шушы кечкенә составны Тойохарэга исән-имин алып керәчәге турында ул, кулы! күкрәгенә куеп, башын жиргә иеп ант итте. «Жиде балам бар, зинһар, атмагыз!» дип үтенде.

Әйе, корал сәлам бирдерә. Дошман аркасынан сөйгәнне танымый, артына типкәнне таныр...

Полк командиры Жумаев поезд составы алдыннан мотовозга охшаган дүрт тәгәрмәчле «таратайка»ны жибәрергә приказ бирде. Ана, кулына ак флаг тоткан япон полковнигы һәм безнең ике разведчик— Саша Анохин белән Адмакин менеп утырдылар. Шулай итеп, без, Батраков һәм исән калган башка разведчиклар, барыбыз бер купеда кысылышып, Тойохарэга таба юл тоттык...

...Сабит Жумакаевич һаман сораштыруын белде:

— Ә икенчесенә берәр аермалы билгесе юк идемез?

— Киёмнәре череп беткән шул,— диде Рыжиков, уйга калып.

Ул кинәт, черки тешләгәндәге сыман, ялангач как мангаена сугып алды:

¹ Бөек Ватан сугышы ахырында Совет хөкүмәте Оха, Александровск һәм Дуэдә урнашкан ул концессияләргә ябу турында карар чыгарды.

— Бар иде, бар, Сабит Жумакаевич. Икенчесенен муены турысында көмөш чылбырлы төрө табылды!

— Төрө?!

— Әйе, нәкъ шулай!

Төрө сүзөн ишетүгә мин дә сискәнөп киттем. Шундук Белодедов күз алдыма килеп басты. Бераз кәкрә аяклы, озын борынлы, күп сөйлөшүчән Белодедов... Сугышка кергәндә, борынгы солдат бабаларынан калган шул тарихи төрөсөн муенына таки тагып куйган булган икән. Ул аны, мөгаен, илленче параллель буенда, разведка начальнигына комсомол билетын тапшырганнан сон эшлөгәндер.

— Белодедов!— дидем мин, икеләнүгә һич урын калдырмаслык итеп,— димәк, Минлекәев белән Белодедов... Шулар үзләре... Аерылгысыз дуслар...

Отставкадагы полковник, исемлек дәфтәрән актарып, «кабере билгесез» дигән сүзләрен сызып ташлады. Йөзө аның бераз агарынган, куллары жигелчә генә калтырана иде:

— Әле тагын сиксән биш солдатның кабере... билгесез...

Вертолет һавага күтәрелде. Биткә салкын җил бәрә. Мотор тавышына колак тона. Без түбәннән генә очабыз. Бөтен нәрсә, үч төбөндәге шикелле, аермачык күренә. Аста Харамитогә сопкалары, уентык-уентык чокырлар. Бер кырыдан шоссе юлы уза. Аңа асфальт та, бетон да түшәлмәгән. Чөнки машиналар узганда ул хәзер дә, мөгаен, селкенеп, басма сыман, тирбәлеп торадыр.

Вертолет төньякка таба курс алды. Мәнә элекке полиция посты... Анда леспромхоз урнашкан, ахры. Бик күп агач өемнәре. Машиналар, краннар күренә. Якыннан гына тимер юл уза. Поездлар хәзер Сахалинның көньяк ноктасыннан алып төньякка — Оха нефть промыселларына кадәр өзлексез йөрөп торалар икән. Алар Татар бугазы аша, гигант паром ярдәмендә, Зур Жиргә дә чыга алалар. Сахалин тимер юллары Казан, Мәскәүләр белән тоташа.

Утрауның тимер юл чөлтөрә безнең өчен бик кадерле исемнәренә йөрткән шәһәрләр — Чехов, Смирных, Буюклы... станцияләрен бергә бәйли. Мәнә шушы илленче параллель тирәсендә, камыштан үргән «намазлыклар»ны күчәрә-күчәрә, без саз кичкән урында, «Миниулла станциясе» дә булсын иде. Якташымны мин һаман тере итеп күз алдыма китерәм. Ул кайдадыр ерактагы Жиремаз авылында яши, Мәйсәрәсе белән гөрләтеп тормыш көтеп ятадыр шикелле. Аның үлеме турында мана кадәр берәүгә дә сөйләмәдем, телем бармады. Кайчан да булса язып чыгарыма ышанганмындыр бәлки... «Миниулла разъезды» булса да ярар иде... Бу турыда Сахалин обкомында сүз кузгатып карарга кирәк булыр...

Пассажирларның күз карашлары түбәнгә юнәлгән. Без белгән дәүләт чиге полосасына килеп кердек. Агачлары төбөннән кыркылган элекке нейтраль зонада хәзер буеннан буена ямь-яшел чыршылар, яшь наратлар калкып чыккан. Аларга әле егерме бишәр яшь кенә. Шундый да зифа, шундый да тигез, матур булып үскәннәр.

Вертолет сугыш узган юллар өстеннән, почетлы әйләнеш ясап, Смирных шәһәренә таба юнәлеш алды. Минем янда чемоданлы иптәш утыра. Художник диделәр аны. Ул туганнар кабере өстендәге мемориальгә, мәңгә жуелмаслык итеп, алтын хәрәфләр белән тагын ике фамилияне өстәр. Исемнәрен тулысынча яздырырга кирәк... Миниулла Минлекәевич... Иннокентий Христович... Озынлыкка шактый озын исемләр. Алар өчен генә мәрмәр табылыр...

Вертолет Смирных шәһәре өстеннән ике мәртәбә әйләнеш ясады. Өр-яна йортлар үсеп чыккан. Кич, иркен урамнар яшеллеккә төрөнгән.

Леонид Смирных... Кудрявый полкы составында, дошман тылыннан урап, Катон станциясенә беренче булып бәреп кәргән укчы батальонның легендар командиры...

Шәһәр мәйданы уртасына тере чәчәкләрдән биш чатлы зур йолдыз ясап куйганнар. Клуббасы шинель төймәсен хәтерләтә. Кайчандыр без сазлык өстенә өеп киткән шинельләрдәге йолдызлы төймәләреннән берсен зурайтып, гүя бирегә күчереп куйганнар. Пионерлар эше булырга тиеш.

Йолдыз дигәннән, Сахалинга аяк баскач, Сәгыйдәгә телеграмма бирергә дә башыма килмәгән. Ул Кара дингез буенда ял итә инде. Европа һәм Азия кинлекләренә жәелгән Бөек Ватанның икебез ике ягында.

Хәзер, егерме елдан артык бергә гомер кичергәннән соң, үткәндәге серне ачсаң да ярылды: яшьлек утравы буйлап юл барганда хыялымда һәрчак янәшә атлаган биюче кыз Йолдыз — Сәгыйдә булып.

Станция буендарак, тигез ачыклыктагы түгәрәк мәйданда туганнар каберлеге калкып күренә. Сахалин турындагы белешмә китапта аның фотокопиясе дә бар. Югарыга таба очлаеп килгән биек мемориаль корылма. Башында кызыл йолдыз балкый. Әйләнәсендә — чәчәк түтәлләре. Алар, әлбәттә, табигатьнең бөтен төсләрен үзләренә жыйганнар...

Шунда ук, янәшәдә генә, өстенә соры шинель кигән, күкрәгенә бинюкль аскан хәрби кеше басып тора. Ул хәрәкәтсез. Мәңгелекнен бер мизгелендә тукталып, катып калган. Ялан баш. Советлар Союзы Герое капитан Смирных һәйкәле. 1945 елның 16 августында Катон станциясенә соңгы штурм башланган көнне, батыр комбатның күкрәген, күкрәк кесәсендәге партбилетын «күке» пулясы тишеп чыга. Леонид Смирных, солдатлар кулында яткан килеш, ахыргы сулышына кадәр, күзләре йомылып беткәнче, батальон белән командалык итүдән, һөжүмгә барудан туктамый.

Шәһәргә кәргәндә, паровозлар ана, гадәт буенча, гудок биреп узалар. Илебезнен беренче кояшы күтәрелгән Атауда, бөек Тын океан уртасында, сменасыз постка баскан полкташым кунакка килгән замандашларын, бүгенге буын кешеләрен часовоюга хас сабырлык белән каршы ала һәм аларны ерак юлларга, киләчәккә озатып тора.

Сау бул, яшьлек утравым!

1970—1972.

Сахалин — Әлмәт.

Ренат Харис
~~~~~

БИЗӘК

Бизәк җимшәне

Такталарда, ташта, ефәкләрдә
Еллар кичкән сурәт, кул эше
Үлгәнче үк бездән тартып алган
Җаныбызның матур өлешен.

Ә гомерләр бәлки кыскаргандыр,
Ә җан ләкин һаман баеган...
Бизәктәге гөлләр арасында
Адашканнар безнең кайгылар,
Бизәктәге гөлләр арасында
Өмет, хыялларның иң шәбе...

Һәр кешегә һәрчак җимеш биргән
Бизәктәге гөлләр җимшәне.
Еллар, юллар аша килеп җитеп,
Бәхетемә тигән көмешем
Ялтырамый,
Бары тик яктырта
Юлларымның авыр өлешен...

Тәрәзәнең йөзлекләрендә

Тәрәзәләр — өйнең якты күзләре.
Ш. А. Н. К.

Пешерә кояш, җебетә яңгыр,
Куыра суык, каера даавыл.
Ә йөзлекләрдә — канат җәйгән кош,
Курыкмый да ул,
Куркытмый да ул!

Сандугач та ул,
Күгәрчен дә ул,
Җир яралгысын тапкан үрдәк тә,
Беркатлы да ул,
Магънәле дә ул —
Башы барларга үзе бер мәктәп.

Тәрәзәләргә, безнең йөрәккә
Менә шундый кош оясын корды.
Херрият сөйгән күңел символы —
Ул — һәр кешегә елмаеп торды.

Ә тәрәзәләр — өйнең күзләре,
Күзе яктының өметә якты...
Әлегә кадәр безнең тәрәзә
Күңелә якты кешеләр какты.

Урыс капка

Татар йортларында урыс капка.
Жилне сизә келәсе —
Ачылырга гына тора, белә
Дуслар гына керәсен.

Капкаларда безнең һич булмаган
Тешен ыржайткан жанвар.
Имән баганада имән кояш.
Шул кояшта ямь, жан бар.

Капкалардан безнең кергәндә үк
Урап ала жылылык...
Шәп капкалар күптер жирдә, ләкин
Моңардан да чыны юк.

Татар йортларында урыс капка.
Сынаган аны вакыт.
Йомшак жил дә керә ала хәтта,
Ә кереп булмый ватып —
Кояшы жимерелә...

Ашны олылавыбыз

Табагы белән татлы аш,
Ашны табын аш итә.
Матур итеп бизи белсәң,
Таш та тамактан үтәр.

Таш бирмибез, аш бирәбез
Бизәкле табакларда.
Ашы татлы, табак затлы
Дип табынны мактарлар.

Табынны мактаган кеше
Бездә абруйлы, санлы —
Күпне күргән, күпне белгән,
Урыны түрдән аның.

Күзнең явын алып өчен
Һич бизәп маташмадык.
Матур булса да,
Авызны
Ерта ич майсыз кашык.

Алданыр сиңа! Алданмас
Мең мәжлес күргән авыз...
Ә табакка бизәк салган
Ашны олылавыбыз!

Ашны олылаган кеше —
Кайда булсаң да күзәт —
Эшкиндереп ямь бирүче
Жирдәге иң зур бизәк!

Жирне рәнжетмәсен адымым дип,
Үкчәләргә шунда бал сыла —
Итек кисәң әгәр барыбер бит
Жир өстенә каты басыла.

Итек матур булса, жир рәнжемәс
Дигәннәрдер безнең бабалар —
Кунычларга алар төшергәннәр.
Тамчы гөлләр, кызыл алмалар.

Сәйраннарда бизәк нурын сипкән.
Ачылып киткәч низаг йозагы,
Жир рәнжегән — итек бизәкләрен
Каплап алган сугыш тузаны.

Аһ, ул тузан!..
Кайбер капкаларга
Мөһер суккан дөгет сыман ла —
Сикреп-сикреп биегәндә хәтта
Коелып калмый,
Ныграк сылана.

Тузанлымы, тузансызмы итек,
Бизәклеме, әллә гадиме —
Жиргә эзен сала, ә эзләрдә
Аяк түгел,
Тарих адымы.

Беләзек

Бернинди дә бизәк булмас
Бөгәү беләзегендә...

I

Беләкне беләзек буса,
Куллар нык була диләр...
Авыр эшкә тотынганда
Беләзек кигән ирләр.

Ирләрнең беләзекләре —
Житен я киндер тасма...
Аны кулга ураганда
Очына гына басма —

Кылычка тотындырырсың
Чалгы тотасы ирне.
Кылыч бизәсә дә кулны,
Ул кул бизәмәс Жирне.

II

Биле нәзек, биле нәзек,
Беләгендә беләзек...

(Татар халык җыры)

Кул бизәгә беләзек лә,
Алтыннан һәм көмештән...
Кызларның бөтен гомере
«Бәлки»дән һәм «имеш»тән.

Көмеш беләзек тә безгә
Әлегә ярап тора,
Безнең беләкне егетнең
Алтын куллысы тотар!

Басты заман, басты дошман,
Басты тасма очына.
Кыз беләгә түгел, кылыч
Ятты егет учына.

Яу кырында бүз егетнең
Алтын куллары талды...
Кыз беләгендә нибары
Көмеш беләзек калды.

Бизәнүдән кеше әллә
Бераз гына бизгәнме? —
Матурлыкка омтылганда
Никтер үзән бизәми.

Матурайта урамнарын,
Матурайта каласын
Матурлыкны иң яраткан
Бу табигать баласы.

Алачыкта хәтта алтын
Ялтырамый лабаса.
Бизәнүдән нинди мәгънә
Өең матур булмаса.

Илең, жирең, йөргән юлың
Һәм күңелең дөньясы?!
Син бизәкне олылама,
Ул сине олыласын!

Һәм ул безне олылар да,
Күңелем белән сизәм мин...
Үзгәрә, ахры, үзгәрә
Бизәкләрнең бизмәне...

Шәйхи Маннур

АГЫМСУЛАРГА КАРАП

ПОВЕСТЬ

У л кешенен ничек чыгып киткәнен күрми дә калдым, чөнки тыннарым буылып, кан тамырларым бүртеп, тәмам бер псих хәленә килгән идем. Минем әти — Пәрхулла хәзрәт! Минем үги әни — Шәмсебану абыстай! Ха-ха-ха-ха! — дип шашып көләсе килә. Юк! Шашып, түшләрие ерткалап еласы килә! Кайда яшиләр соң болар? Карурман төбөндә яшиләр, ләкин карурман төбе океан уртасындагы ялгыз утрау түгел ич ул! Нинди зур «үсеш»! Быел көзен совет властена ун ел тула. Гомер буге сука тарткан, егерме ел забой төбе чукуган Пәрхулла карт шул зур

бәйрәм көннәренә мулла булу дәрәжәсенә ирешкән!..

Түземлек-сабырлык чөлпәрәмә килде. Өй эченә сыймастай кара талаш китте. Минне үзе белән читкә алып китеп дөнья күрсәтүләре, укытырга, белемле итәргә тырышулары өчен моңарчы күңелемдә тирән ихтирам йөрткән атама каршы беренче тапкыр тел күтәрәп, егет башым белән елый-елый әйткәләшә башладым. Ул чакта мин талаша да, сугыша да белми идем әле, сүзләрем акыллы чыкмады, картны өркәтеп булмады.

— Мин ниткән мулла соң? — диде ул. — Указым бармы, кеше жил-кәсендә яшимме? Авыл халкы сорагач, алла ризалыгы өчен үлгәнне күмәм, туганга исем кушам, өйләнгәнне никахлыйм. Шуннан минем шахтерлыгым югаламы, пенсиямне тартып алырлармы, жир ертып икмәк чәчүдән, урман төпләүдән туктатырлармы?

— Балаларын нишләр? «Мулла баласы» дигән каһәрле исем белән ничек дөнья көтәрләр? — дидем. — Әнә Шамил өгездән чыгып киткән. Ул эшкә яки укырга керергә тиеш. Ә мулла баласын кем, кайда алсын? Мин иртәгә эшемә кайтып, мулла малае икәнәмне әйтергә тиеш, мине шунда ук эштән чыгарачаклар. Алай гына да түгел, мин армия сафына басарга тиеш — анда мине кем алсын?

Барыбер аңламады, аңларга теләмәде дә. «Пычак та булмас!» дип кул гына селекте.

Ахыры. Башы журналыбызның 8, 9, 10, 11 саннарында.

Кузгалып урамга чыктым. Лотфулла мине авыл белән таныштырып йөри.

— Только син ышанма, абый,— дип башлады ул ашыга-ашыга,— Шамил абыйга юллык алты тәнкә мин бирдем, үземнән малина жыеп саткан акчам... Синең янга китте ул. «Монда көн калмады», ди. Үзем дә качарыем, яшь бәләкәйрәк...

Гажәпләненп ана карадым, үги ана малае бит, ник яклай ул үги абыйсын?..

Кечкенә генә авылның аргы очына да барып чыктым. Монда безнең якташлардан биш-алты гына кеше, калганның Өфе яклары икән, бар да шахтадан күчеп утырганнар. Иң кырыяда тавык кетәгедәй генә бер өй, ашык-пошык тәпәләгән жил капкасы каерылып төшкән, дүрт багана өстенә салам түбә корган сынар торык лапасының дүрт ягыннан жил исә. Авыл, малай чак, жил капкалары искә төште: монда да бар икән әле бездәге алачыклар... Хәлсез кешедер инде, бәлки яна башка чыккан берәрседер... Корык-корык өзлексез йөткөргән тавыш килә. Бактың исә, шул ишегалдындагы лапастан икән.

— Монда кем соң, чирле кеше яшимени? — дип сорадым энекәш-тән.

— Килгән кеше ята анда,— диде ул.— Әтәйне дә, сине дә белгән бугай элктән үк... Баштарак безгә бер-ике рәт килеп тә утырганые, соңыннан аяк та басмас булды...

— Кем соң ул? — дидем гажәпләненп.

— Гайнеттин бугай аның исеме...

Гайнеттин? Нич башыма китерә алмыйм, кем икән соң ул? Белгән Гайнеттиннәремнән берсе дә монда килеп чыгуы мөмкин түгел. Кем булыр?

Таныш булмаган кешеләрнен ишегалдына кердек. Шул бер торык лапаста, авылча ясалган агач карават өстендә, яңаклары какланып кипкән, зур сөяк маңгае ничектер майлы сыман ялтыраган, күзләре шактый эчкә баткан бер хаста ята. Якырак килеп күрсәм — Гайнеттин абый! Мин ун яшьлек малай чакта бер баракта яткан, моннан биш ел гына элек мине укутучы иткән Гайнеттин абый! Нишләгән ул, ни булган ана? Ике кулымны түгел, жанымны сузгандай хәлдә күрешергә омтылдым.

— Саумы, дускай,— диде ул, елмаерга теләгәндәй итеп. Һәм шыр сөяк озын кулын, салкынча дымлы кулын миңа сузды.— Нинди жилләр ташлады бу якларга?

Жавап урынына аның үз хәлен тизрәк сорашырга мәжбүр идем.

— Томскида артык тын бетә башлагач, нарат урманы дип, яшь чаклар һавасы дип, Миңгәрәй якташка килгән идем,— диде ул салмак кына.— Путевка көтеп яткан булам... Боровой курортына жиберербез дигәннәр иде. Үпкәләр эллә нишләп китте бит әле, малай...

Пөз төрле сораулар бирәсе килә. Ләкин... болай да ачык күренеп тора ич хәле! Тын алганда үпкәсе гыжлай, купмас ютәлен кубарырга тырышып озак йөткөргәндә, муен тамырлары бүртеп чыга, маңгаен тир бөрчәкләре баса... Күрәсен, ачлы-туклы укулар, яшьтән үк шахта, идән асты, качып йөрүләр, гражданнар сугышы, яраланулар, — бары да килеп чыга торгандыр инде хәзер... Ул үзе тере күренергә тырыша, үз хәлен исенә дә кертмәгәндәй, минем белән кызыксына.

— Язган әйберләренне укуштыргалыйм, молодец, шулай үсеп китсән, шәп булыр иде! Бәлки безнең заманнар турында да берәр нәрсә язар иден...— дигән була. Әйтерсен минем язу-язмавым аның өчен иң мөһим нәрсә! Ә минем күңел тула, аның шушы хәлен күрмәс өчен учларым белән күзләремне каплап, малай чактагы шикелле үксеп еласым килә!..

Коточкыч авыр очрашу булды бу. Сөйләшкән сүзләр ябышмый,

ялган шикелле тоела иде. Чынлап та, син дусың яки башка бер якын кешеннән нинди хәлдә икәннен бик яхшы күрәп торасың, ул да үз хәлен яхшы белә, тиешле нәтижәне дә инде күптән ясап, «төенчеген тәйнәп» куйган. Шулай була торып та син аны юаткан буласың. «Менә бу фәйдалы, мондый даруны мактыйлар», дип һәйбәт кичәшләр биргән буласың. «Бар да узар, курортка бармый калма, менә дигән булып тереләп-тазарып кайтырсың!» дип күз дә йоммый ялганлыгың, икейөзлеләнәсең. Моннан да кабахәт эш бармы? Әмма һич чараң юк, син моны эшләргә тиешсең һәм мәжбүрсең, шунда гына син хастаны рәнжетмәячәксең...

«Иәз тәңкәле сәфәр» кыска булды. Иртәгесен картлар өеннән китеп бардым. Судженкада райкомга кагылып, Гайнеттин абый турында сүз кузгатып карадым. «Шушы көннәрдә путевка килеп житәргә тиеш, оза-табыз аны, хәтта юлына медсестра да билгеләнгән», диделәр...

Алга сикереп булса да, әйтергә туры килә: Гайнеттин абый курортта да булган, аруланып та кайткан, тик барыбер мантий алмаган. Берничә айдан соң «Азад Себер» битеңдә некролог укырга туры килде. Революция факелларының берсе дип атаганнар иде аны иптәшләре. Бу сүз миңа бик ошады, матур тоелды. Караңгы төндә тайга өстендә кабынган сунмәс факел булып, һаман балкып тора ул күңел түрәдә. Һаман бергә минем белән Гайнеттин абый...

Кайтып керүгә Шамил энекәш минем бүлмәдә утыра иде. Укырга теләп качкан ул малай. Ә белем ягы: шул миндә укыган дүрт класс икән, бишенчәне бетерә алмаган. Шулай да иптәшләр белән сөйләшеп, өс-башын безәр рәтләп, аны Томскидагы татар педтехникумының хәзерлек курсына озатырга туры килде. Ел ярым укыганның соң, «мулла малае буларак», ул аннан сөреләргә мәжбүр булган...

Август урталарында без Сәми Кәримуллин белән Казан тарафына сәфәр тоттык. Ул минем малай чак дустым, Хөсәен Абушаевта бергә укыган идек. Яшътән үк комсомол буенча китеп, соңгы вакытта Сибкрайкомолның милли инструкторы булып эшли иде ул. Хәзер аны Казанга укырга жиберәләр, Коммунистлар университетына! Менә кем ул бәхетле кеше! Аның бәхетенә бик кызыгам, хәтта көнләшәм дә бугай әле, чөнки миңа хәзер укулар — тәтүт! Ике ел хезмәттә йөрергә кирәк, әмма кем малае булып? Тулбайдагы крестьян Пәрхулла малае булыпмы, Анжеркадагы шахтер Пәрхулла малае булыпмы, әллә Сухойдагы Пәрхулла мулла «мәхдүме» булыпмы? Бай кеше мин, өч түрле социаль чыгышым бар! Тик менә шул яңа чыгышымны әйтергә генә тел әйләнми, күңел бармый. Ничекләр итеп үзенне үзәң мулла малае дип атарга? Мәгәр сизеп торам: бер заман ул каһәрле исем минем бугаздан барыбер буып алачак. Сизеп торсам да, барыбер тел әйләнми. Редакциядә дә әйтә алмыйча китеп бардым...

Мин киткәндә Сарим абый Фәхри курортта иде, аның белән дә кабат күрешә алмадым. Соңыннан Башкортстанга күчеп, ул да шул ук үпкә авыруыннан вафат булды...

И туган жир...

Аның турында күпме әйбәт сүзләр әйтелгән, күпме жырлар туган, күпме кызлар-егетләр, жинги-агайлар, әби-бабайлар аны сагындан туймаган. «Кайтып бер күрсәм, үлсәм дә үкенмәс идем...» диючеләр әзме булган!..

Тәкәнеш үрәннән авыл күрәңгәч тә жаннар тетрәнәп китте. Алты ел йөрәп, буй житкән егет булып кайтышым бит. Кукмарадан тиерхут

яллап, печән өстендә кукраеп кына утырган булам. Әни яткан зират яныннан да тукталмый уздык. Басу капкасында чәчәсе прәнник тә калды кесәдә, черки малае да күренмәдә, ичмаса. Ә чәчәргә бик кирәк иде, беренче кайтуда күнелдә калган яра иде бит ул... Авыл башына килеп кергәч тә татлы бер авырттыру белән йөрәкне нидер кысып алды, күзләрдән яшь китерде, ә күнел: «Исәнме, туган жир! Исәнме, Тулбаем!» дип өзлексез кабатлы башлады. Никадәр якын икән, никадәр газиз икән миңа бу гади һәм шактый фәкыйрь бер авыл! Ничәмә рәт чыгып китеп, күпме еллар йөрсәм дә, һич нәрсә онытылмаган. Урамдагы чирәм яфраклары да, юл туфрагы да мин аунап үскәндәгечә үз булып, хуш исле булып, йомшак булып күренә. Менә хәзер үк тимерхуттан сикереп төшәсә дә яңадан шул чирәмнәргә ятып ауныйсы-төгәрисе килә... Тик, ниңә болай бу? Ниңә авыл өйләре жиргә ябышкандай бәләкәй булып, арыяктагы иң биек таулар да тәбәнәк булып күренә... Ә-ә, мин үскәнмен икән! Кыска тәпиле малай чакны чит жирләрдә калдырып, шактый озын буйлы егет булып кайтканмын икән!

Әйе шул, без хәзер дәү егет инде, малайлыкка кайтудан оялабыз... Дугадагы жиз шөлдерне «келлиң-келлин» китереп кенә урам узып, Мөбарәкша абыйларның ни өчендер ачык торган капкасыныннан килеп кердек. Юк, алар мин кайтасын алдан белеп капка ачмаганныр, салам ташыган чаклары икән. Ишегалдына көтмәгәндә кунак аты килеп кергәч, бөтен өй эче кубып чыкты, күрешү-куанышулар китте. Бу йорт миңа артылаш үз йортым шикелле. Мондагы ун бала арасына тагын өч бала — без дә сыйганбыз. Сабын чакның канатсыз елларында шушы ишле ояга килеп сыенганбыз. Өйгә кердем, бар да элеккечә шикелле, «корт күче» шау-гөж килеп тора, ә күзләр кемнеләр таба алмый. Әйе, «күч башы» юк икән ләбаса, Корт анасы! Озакка сузылган чиреннән аяксыз калып, без китәр елларда ук йөзлек буенда гына утырган һәм кулына табагач тоткан киеш шул урыннан гына бөтен өй эченә «команда» бирә торган Олы жинги үлеп киткән икән. Кайчандыр дүрт килең Пази карт йортында күпмедер еллар үзара бик тату, бик дус булып хезмәт иткәннәр. Башка чыгып, авылның төрле урамнарына таралышкан та, аларның бу дуслыгы сүнмәгән. Менә хәзер шушы өйгә килеп кереп, йөзлек буендагы Олы жингине күрмәгәч, кинәт бик моңсу булып китте һәм ерак үткәндәгә бер көн искә төште.

Безнең түбән өй сәкесенә жәелгән табынны түгәрәкләп дүрт килең чәй эчә. Әни самавар каршында, көмәнә «борнына житкән» Олы жинги йөзлек буенда, Гайниямал һәм Шәргыя жингиләр, «яшь килеңнәр» буларак, түр башына урнашкан. Күгәвай¹ жәйләүләрен биш бармак битенә генә утыртып, сөйләшә-көләшә, бер дә ашыкмый гына чәй эчәләр. Чәйләре дә тәмле, сүзләре дә татлы. Әни инде, самаварны иске читек кунчы белән өрдәп, икенче рәт яңартып китерде. Сөйләп сүзләре бетми, көлөп көлкеләре төкәнми. Әни кыстый да кыстый. Тегеләр: «Юк инде, Гайшә, жите, бер йотар урын да калмады», дип чынаякларын каплап маташса да, тагын сузалар. Сөтсез булса да шикәрле чәй, ә шикәрдән дә татлы сүзләре күп булган дүрт килеңнән, өсләрендә торган карчыгадай кайнана Гыйззи әби карашыннан башка үзләре генә утырып, иркенләп эчкән чәйләре, үткәндә башларыныннан кичкән хәлләрен кат-кат искә төшереп алулары кичкә хәтле дәвам итте...

Хәзер аларның берсе дә юк инде. Иң элек, дүрт баласын калдырып, Гайниямал жинги китте, аның арты безнең әни, аның арты Шәргыя жинги, аның арты — барыннан да гомерлерәк булган, биш малай, биш кыз үстергән «Корт анасы» Олы жинги.

Миңа газиз булган кешеләрнең тагын берсе юк. Мактый бабайның вафатын Себердә чакта ук ишетсәм дә, шундый мөһабәт имәннең

¹ Күгәвай — кара шәмәхә бизәк.

кинәт кенә авып төшүенә бер дә ышанасы килмәгән иде. Өйләренә бардым. Үлем хәбәре һәр вакыт дәрәс була... Ялан тәпиле сабий чакны мең тапкыр эзләре калган шул өйдә Гаптулла абый, Гаделбану жинги белән бер утырып чәй эчкәч, әйбәтрәк булып китте. Ачык тәрәзәдән төкләтура килеп керде, аның тавышы Мактый бабай сөйләшүен хәтерләткәндәй булды. Юк, ачлыктан үлмәгән ул, тиф алып киткән аны...

Ә менә безнең яштыш кыз, Шәмәк якта бергә каз көтеп үскән Асылбикә, ата-аналарыннан бер үзе калып, урамда, капка төпләрендә ятып ачтан үлгән... Булган, ачларга ярдәм итү ашханәсе дә булган, ләкин анда ачыкмаучылар оялап алып, «ачның хәлен тук белмәс» мәкале нигезендә үз капчыкларын кайгыртканнар. Хәзер алар әйбәт кеше битләге киеп, «песнем» генә булып йөриләр икән...

Монда булып узган хәлләрнең жанның ин тәтрәткәне Шәйдулла абый турындагы хәбәр булды... Шәйдулла абый, минем күз алдымда кин жылкәле егет булып житеп, патша сугышына китте. Абыйсы Рәхимулла башта ук алынган иде. Ата-аналары мине хат укырга, хат язарга чакыра башладылар. Аларның сөтле камырдан пешергән дучмаклары ашап туйгысыз, куе сөт белән генә ясап биргән чәйләре эчеп туйгысыз төмле булгангамы, бик ярата идем мин ул картларны. Шунун өстенә Гыйззәтулла абый, иске генә киндер янчык төбәннән чыгарып, ике тиен акча да бирә торган иде әле. Күп яздым мин хатларны ул ике егеткә. Революциядән соң икесе дә патша сугышыннан кайтып озак та тормыйча, Кызыл Армиягә алынды. Менә шул Шәйдулла абый, ил сугышлары тынгач, без киткәннән соң көзгә таба илгә кайткан, ә карт белән карчык, улларын көтеп ала алмыйча, бер-бер артлы гүр иясә булганнар, өйләре бикле, тәрәзәләре кагулы... Ике сугыш утын егетләргә кичеп, шактый какшап кайткан фронтовикка бу суык һәм буш өйдә кыш чыгу бик авырға туры килә, тора-бара бәрәңгегә алмашырдай әйбәре дә калмый... Ә язга таба күршесе Сәхиптәйнең бердәнбер казы юкка чыга... Аны Шәйдулла абыйга сылтыйлар... Юк, Сәхиптәй түгел, андый уйны башына китерергә дә курка ул. Туганнан бирле белә бит күрше малае Шәйдулланы, аның карак түгеллеген белә, яхшы егет икәнән белә! Ә башкалар: «Ул гына урлаган!» дип шау салалар. Өеннән өстерәп чыгаралар да, урам буенча дәмбәсли-дәмбәсли, каравыл өе төбенә китерәләр һәм шунда янадан котырынып кыйный-кыйный, ерткычларча үтереп ташлыйлар.

— Юк, Шәйдулла абый шикелле гадел кешенең, ике сугышны кичкән солдатның үз күршесендәге ирсез хатынның актык казын урлавы мөмкин түгел, һич кенә дә мөмкин түгел! — дип, бүген дә бөтен дөньяга кычкырасы килә. Юк, ышанмыйм мин моңа! Чөнки Шәйдулла абый саф күңелле, саф куллы, басынкы холыклы егет иде. Зургамы, кечегәме — тырнак белән дә чирткәне, кешенең сыңар кыяк суганына да кызыкканы булмады аның. Нәселләрендә юк иде андый гадәт!

Бу эшкә самосуд вакыйгасы Тулбайның шул чак кешеләре вәжданына канлы тап булып төшә. Хөкем тикшерүләре дә булып карый. Ләкин үз гаепсезлеген исбат итәргә тиешле бердәнбер кеше — юк. Ул үтерелгән. Шәйдулла абыйның күрше казын урлавын күрүче дә һичкем булмаган. Ә үз котырыклары белән кеше үтерүчеләр ничектер жыл-ягыр тими калганнар.

Шулай да авыл иске яраларын ямап, ул көннәрнең бу шомлы вакыйгаларын онытып килә иде инде. Тозсыз ипи, житен күмәче, имән чикләвеге, алабуга, юкә кайрысы һәм тагын күпме үлән яфрактары белән жан асраган чакларын, чыра яндырып жөй тегүен, аллаһ нинди үзле балчык белән сөяк-санактан «сабын» кайнатып кер юуларын, үзе суккан киндерне манып, эченә чүбек түшәп, бишмәт тегеп кияләрен, кияүгә бирәсе кызларның киндер яулык ябуларын һәм шундый күп төрле хәлләрне хәзер инде ул ерак үткәндәге очраклы көннәр итеп.

көлемсерәп кенә искә ала. Кешедә хәтер көченә караганда оныту көчә, кичерү гадәтә өстенрәктер, ахры...

Иртәгесен Шәмәккә Хөршит түтәй янына киттем. Толымнарына кояш үрәп аккан вак чишмәләр дә, тау итәкләрәннән аларны урап уза торган борма сукмак та мәнгелектәй һаман шул көйгә бер үзгәрешсез яталар шикелле. Хәтта ак ташлы кара балчыкта уелып калган яңа чабата эзләренәң берсе минекедер сыман тоела. Әйтерсең кичә генә шушы сукмактан Шәмәк сабан туена килгәнмен...

Бактын исә, түтәйне күрмәгәнгә алты ел узып та киткән. Бәхетә булмады ул кызың. Сәетгәрәй жинине ачлык елны Чистай юлында үтереп ташлаганнар. Шул тамак бәләсе инде... Карт белән карчык безнекеләргә хат язган иде: «Угылымыз Сәетгәрәй вафатыннан таудай кайгу-хәсрәт басса да, вәләкин киленебез Хөршитбануны үз йортымыздан читкә чыгармас идек. Әгәрәнки Фәрхулла кода сез фатиха вирсәгез, без аны кече углымыз Мирсалихка никахламакчы булып торамыз...» Шундыйрак сүзләр тезеп яздырган иде теге юма телле «асыл кодагый». Билгеле инде, безнекеләр бик тиз риза булды. Ә Мирсалих минем белән укып йөрдә, түтәйдән өч-дүрт яшыкә кечерәк. Гажәп бу дин дигән нәрсә: Хөршит белән Мирсалих үзләре ризамы, бер-берен яраталармы — сорап та тормыйлар. Гарәпләрдә олы туган үлсә, аның хатыны, мирас буларак, кече туганга калу тиеш булган. Шул гарәп шәригәтен татар тормышына күчәргәннәр дә куйганнар...

Күрештек, сөөнештек, яшьләргә дә сөртештек. «Яшь жини» дә ачык йөзлө, түтәйнең дә тормышы тулы сыман, беренче бала да туган, кодалар да якты чырай белән кунак иттеләр, әмма бу йортта каядыр кизләнгән тигезсезлек, бастырып та басылмаган эчке сагыш, түгеләргә торган яшертен моң барлыгы барыбер сизелеп тора иде. Иртәгесен түтәй белән Мирсалих мине чишмәләргә хәтлө озата килде. Берсе илөп чишмә суларында битен юды, берсе кушучлап су эчте, «салкын чишмә сулары да басмый йөрәк янганын» дип, уйнап кына жырлаган булды... Авыр иде. Озак юанмый хушлаштым да китеп бардым. Бу ике жанның күнелләре һаман әвеш-тәвеш икәнлегә тагын да ачык күренде...

Ә бер елдан Мирсалихның Донбасска чыгып, үпкәләренә суык тидереп кайтуын һәм жәй буге түшәктә ятып, көзгелектә гүр иясә булуын ишеттем...

...Ачлык елны безнең авылдан киткән иллеләп хужалыкның бик күбесе чит якларда төпләнеп калган, жан башыннан кабат өләшкән жир күләме шактый кинәеп, күпләр атлы, сыерлы булган, күпләр каралты-курасын рәтләп, өс-башын сипләп, ничек тә алга таба үрләргә, «кеше арасына керергә» тырышканы күренә...

Яшьләрдә дә күнел көрлегә үзеннән-үзе бөркелеп тора. Хәтта әдәбият-исаф, юашлык иясә кызлар да ничектер кыюлана төшкән шикелле, кич саен аулак тыкрыкларга уенга чыгалар. Байтаклары наданлык бетерү мәктәбенә йөрөп, кайберләре хәтта язу танып башлаган. Тик авылда клуб та, уку өе дә, комсомол ячейкасы да юк икән әле...

Минем яшьтәшләр күп түгел: Хажип, Харис, Гата, Васыйл, Гали, Мөбарәк, Идият. Барыбыз сизгез егет «никрут» булып, гармун күтөрөп, урам әйләнә башладык. Тик нишләптер, без малай чактагы никрутларның «Алма битләр кала бит...» дигән моңлы жырын да, «Приюмның эчләрендә жан алучы бар икән...» дигән зарын да жырламыйлар. Хәер, патша да юк, солдат дигән сүз үзе дә юк шул хәзер. Кызыл Армиягә алынуны исләренә дә тыкмыйлар. Колак-күз бозу, тәмәке суы эчеп үпкә гыжлатулар юклыгын әйеп торасы да түгел. Озын, таза гәүдәле Вәлиулла Галие кайгыра:

— Алмаслар инде, малай, мине,— ди.— Атага берле бит. Картларны карарга кушалар икән.

Бәләкәйдән үк юаш булып, без күрсәткән бала чак жәберләрен күз яше белән күтәрәп кимсенеп үскән Идият дуснын да кайгысы зур:

— Кая алсыннар мине,— ди.— Гари-ип ич мин...

Әйе шул: бишкәтә чакта ук чәчәк белән каты авырып, күзләре зәгыйфьләнеп калган, чак кына күрә ул. Мөбарәкнен дә эшләре шәптән түгел: тумыштан ук акылга туеп житми калган. Шулай да ул безнен белән урам әйләнергә чыга, кичке уеннарда катнаша, шук сүзләр белән көлдәрә дә, жырлап жибәрә:

Акча бездә бер букча,
Жефак бездә мунчала.
Кыз икәннен шуннан белдем,
Бергә кердек мунчага...

Анын көтмәгәндә янгыраган бу шаян жыры барыбызны да шаккатыра. Тик аңа берәү дә ачуланмый, хәтта кызлар да гаеп итмиләр, чөнки ул авылнын олы сабые, берәүгә дә зыяны тими торган саф күңелле, жор сүзле диванасы.

Ә Гата — безнен барыбызны да ияртеп баручы жыр остасы, карлыкканрак тавышы белән бөтен урамнарны янгырата. Әмма ул жыр-дан да бигрәк сызгырырга оста. Ул кичен урамга чыгып, үзләренен Дусай очыннан озын итеп, әче итеп, уйната-сайрата бер сызгырып жибәрсә, арыякнын Кабыккүпер очындагы кызларга да барып ишетелә. Ә бу ара кимендә өч чакрым бардыр. Шулай да аны берәү белән дә бутамыйлар: «Гата сызгыра моны!» диләр. Тик аны да алмадылар, үпкәсеннән нәрсәдер тапканнар, имеш. Шулай итеп без: Хажип, Харис, Васыйл һәм мин генә алынып кайттык.

Бездән арттагы буын да үкчәгә басып килә. Бәләкәй чакта мине жырлата торган Мөфти Ибраһын Исрай белән Исмае, Мөбарәкша абыйның Вәлие, Галимулла абыйның Каюмы, Хәйбулла абыйның Тимере һәм тагын дистәгә якын кичәгә «юеш борын»нар бүген егет булып житкәннәр, ә Гыйльметтин белән Һадиулла өйләнеп, олы кеше булганнар. Әлегә яшь егетләр безгә караганда күп дәрәжәдә кыбырсык, жилкенчәк, шук һәм йөгәнсез булып күренәләр. Бигрәк тә безнен Вәли, төнге урамнарны гармун белән айкап-чайкап чыга да ишләрен ияртеп, әллә ниләр кыланьрга тотына. Тиктомалдан Садри картнын арбасын ишегалдыннан алып чыгалар да югары очтагы басу капкасы төбенә менгереп куялар. Икенче төндә берсе безнең янга килеп, Вәлигә нәрсәдер пышылдый. Бу тиз генә өч-дүрт иптәшен ияртә дә юк була. Иртәгесен авыл шау итә: арыяктагы бер кыз үзенең сөйгән егете белән лапасларындагы арбада йоклап яткан, имеш. Болар шул «сизгә йөк»не сак кына тартып капкадан чыгаралар да каравыл өе янына китереп куялар. Ә тегеләр яшьлекнең татлы йокысыннан кояш чыкканчы уяна алмаганнар, имеш. Монысыннан мин дә көлдем: монда үткен шуклык, жорлык бар иде. Ә менә аларның өченче кыланьшлары — эшәкенең теге агында булып чыкты. Түбән оч Жамалый абый Хәтирәттәй белән кунакка киткән, кызы аулак өй ясаган. Кердек, уйнадык. Ләкин Жамалый абыйның жыйнак кына гәүдәле, бик сөйкемле Мәгъфүрәсе сөтләрен кунарга калдырмады. Вәли белән Исрайның моңа ачуы килде... Иртүк торып урамга чыгучы кешеләр дегет сибелгән капканы бу гөнаһсыз кызларның елый-елый юып йөрүен күрәләр. Искәдән үк килгән эшәке гадәт! Капка буядан да кабахәтрәк үч бар микән? Дегетне капкага түгел, һич гаепсез кызның нурлы йөзенә, анын ата-анасы битенә сылау дигән сүз ул. Бу шул ике ахмак малай эше генә иде, ләкин тотылмаган — карак түгел, диләр. Аннары безнен «никрут-

лар» арасында андыйларга акыл кертерлек усалраклар да юк иде. Сүз белән кермәгәнне кайчакта тукмактай йодрык яхшырак кертә ич...

Кызлар жыела торган көзге талкы мунчаларын уздырып, жырлыйсы жырларны жырлап бетереп, аласы вәгъдәләрне алып, октябрь ахырларында китеп бардык. Кукмарада ук аерылышырга туры килде: безне төрле командаларга бүлеп, төрле эшелоннарга төяп, төрле урыннарга озаттылар...

Андый чир дә була икән

Юлларыгыз еракка булып чыкты, мин дигән малай... Бәләкәй чакта Себергә киткән идең, ә егет булгач Белоруссиянең башкаласы Минскидагы Аерым элемент эскадронына килеп эләктен, «Мәшрикътән — Мәгърибкә» дигән сүз шушы була торгандыр инде...

Шәһәрне урталай бүлеп уза торган Свислочь елгасы буендагы уйсу-да Кошар мәйданы, мәйдан уртасында бердәнбер ике катлы таш йорт — ул сезнен казарма, көннәрегез шунда уза. Бакыр чәчле яһүд егете Мойше иртәнге алтыдан ук бик матур итеп, бик моңлы ғына сузып, жиз быргысын уйната, шул секундта ук дневальный «подъем!» кычкыра. Биш минут эчендә киенеп чыгып, стройга бас һәм ат аранына йөгер. Ярлы кеше малы шикелле йөнтәс кенә, жыйнак кына гәүдәле, «Литр» исемле жирән атың бар сиен. Ул үзе бик тере, янына килеп басу белән бии башлай, борыны белән тун кесәләренне капшанып, ипи эзләргә тотына. Син аның астын тазартып, кулга кимәле киң шетка беләнгәүдәсен чистартып, сыйракларын кыргычлыйсың, ялларын тарыйсың, аннары команда белән улакка солы саласың. Ит күрмәгәнгә үпкә тансык дигәндәй, атсыз үскән малайга бу эшләр бик шигъри булып күренә, шул өтек кенә жирән алашаның үзен дә бик яратып киттең әле син, тик исеме генә әллә нинди аның. Бүтән егетләренң атлары «Карчыга» да, «Бөркет» тә «Юрга», ә бу — «Литр». Каян тапканнар шундый сәер кушаматны? Хәер, яшьлек хыялга саймыни — син аны озын торыклы, зифа гәүдәле Жирән кашка итеп күрәсең. Шундый-рак шигърь юлларың да туып килә бугай инде...

Килгәч тә унбиш көн карантин уздырганда, шуларны кәгазьгә төшереп, «Соңгы рәсем белән соңгы хат» дигән исем куштың да «Безнең юл» журналына жибәрден. Хәрби формада төшкән рәсемнең дә «яшерен» бер өмет белән шул конвертка тыктың. Айдан артык ут йотып йөргәч, журналның уникаль саны килде. Қалтыранган кулларың белән ачып карасаң, шигърь дә, рәсем дә басылып чыккан! Куанычың Каф тавыннан биек булгандыр. Бу сиенң «Безнең юл»да басылган икенче шигърең генә иде әле. Ә соңыннанрак «Кызыл Татарстан» газетасында мондый юллар укыдың: «Азад Себер» һәм «Яшь эшче» битләрендә күренеп килгән Ш. Манинның «Соңгы рәсем белән соңгы хат» дигән лирик поэмасы, тартымый әйткәндә, укып туймаслык гаскәриләр жыры булып чыккан. Бигрәк тә «Сигнал жыры» белән «Жирән ат» кискәләре. Монда бары атны ғына артык сәмавиләштереп тәсвир итүдән сакланарга кирәк...» Моңы Г. Кутуй язган иде. Бу сиенң матбугатта беренче тапкыр телгә алынуың, беренче тапкыр жылы сүз ишетүең иде... Бик тә куанып йөрдән. Тагын да «шәбрәк» әйбер язучы хыяллары белән исереп яши башладың.

Мәгәр дөнья дигәнчә гел кояшы булып кына тормый икән. Сиенң башына «мәхәббәт яшене» китереп сукты, син «гыйшык чиренә мәбтәлә» булдың. Хәер, унбиш яшьтә үк бер тапкыр «гыйшык» тоткан кеше инде син. Ул чакта да бик авыр кичергән идең. Яраткан кызың янәшә

партада утырса да, аны мен ел күрмәгәндәй сагыш утларында яна иден. Искән жыллар, узган еллар юып киткән иде анысын, ә монысы бөтенләй асыллан яздыра сине: хат язмый! Солдатның һәр сәгәте санаулы булса да, көн саен син ана хат озатасын, ул хатлар гел шигыр белән, ачы һәм татлы сагыну белән тулган була, ә кызың бер генә җавап та бирми. Инде ярты ел узып бара, бер хат алганың юк. Ә үзе бит «Маннусым!» дип кенә эндәшкән була иде сина. Эх, бу кызлар! Тора-бара син бөтенләй төп йокысынан калдың, өзлексез башың авырта башлады, дөньяның кызыгы бетте... Таһир-Зөһрә, Ләйлә-Мәжнүннәр турында укыгач, алар гыйшкына көлөп кенә карый иден, борынгы китаплар артык күпертеп язганнар, янәсе. Гомумән сезнең заман яшьләре «чын мәхәббәт» дигән үзәк өзгеч нәрсә булуына бик ышанып та бетми, ә кайберәүләре «ирекле мәхәббәт» дигән теория чыгарып, кеше күңелендәге барлык нечкә хисләрне натуралистик тупасландыруга өндөп маташалар иде. Әмма чын, олы мәхәббәт бар икән. Көтмәгәндә йөрәгегне кәрпә бияләй белән кысып алгач, һәм башкөлләй гыйшык күленә баткач кына төшендең син моны. Сөйгән ярлар алдый, хат та язмый, ат алдамый, ат бик акыллы, дип елмаю катыш үпкә сиздереп хатлар язучы да жинеләйтмәде синең хәленне...

Ниһаять, баш чатнау, йокы күрмәүләр артык кискенләшкәч, эскадрон «лекпомы» сине корпус врачына жиберде. Дүрт шпаллы карт медик күзләрөгнә йомдырып, кулларыңны суздырып, чүгәләтеп, боргалап, шәрә күкрәгенә аркылы-торкылы сызгалап, тагың әллә ниләр кыландырып карагач, башың чайкап куйды да әйтте:

— Нервыларыгыз чарпалып беткән! Нәрсә, берәр кайгыгыз бар мәллә?

Нәрсә дисең ана? «Мәхәббәт сагышыңнан шулайга әйләндем», дип әйтә алмыйсың бит инде, куар да чыгарып һәм «дәвалану» өчен ике-өч түүлөккә «губа»¹ бирүе дә мөмкин. Ык-мык килдең, аптырагач: «Шигырләр язгалыйм...» дигән булдың.

— А-а, яшьлек чире! Кызлар — актриса, егетләр — Пушкин да Лермонтов! Ә килеп чыга — коры куык! — диде ул, зәһәр генә көлөп. Син кып-кызыл булдың, әйтер сүз таба алмадың. Менә шул рәсемле шигырөгнә жәеп саласы иде өстәленә, укып карасың иде. Юк шул, син бит татарча гына язасың...

Шулай да ул карт сәер кеше булып чыкты: «Симуляция белән йөрсең» дип, корсагыңны йод белән майлап, «губа» биреп чыгармады, уч төбедәй генә кәгазьгә нидер язды да шундый ук бәләкәй пакетка тыгып:

— Эскадрон командирына бир,— диде.

Ике шпаллы командирың ул язучы укып карады да, почмагына резолюция сугып, штабка жиберде.

— Иди, поправляйся,— диде.

Син һични аңламый чыгып киттең, штаб канцеляриясендә сина өч айлык отпуск кәгазе язып, юлына «летер» һәм акча биреп чыгардылар.

Куаныргамы, үкәнергәме дигәндәй катып калдың син. Килүенә алты ай тулып узуга кайтып кит, имеш!.. Ә кая кайтырга? Тулбайда үз өең, иккән игенең юк. Казанда таныш-белешен, почмагың юк... Ә Себергә үк китеп барсаң?.. Сина «кысыр чир» бирүче шунда ич. Һәм бу чирдән терелү өчен аны күрү, янында булу, туйганчы сөйләшү генә кирәк ләбаса... Ләкин булмый шул... Әллә бар ул анда, әллә юк. Эчәндә жаны булса, бер хат язмас идемени?.. Балки ул әллә кайчан кияүгә чыгып, бөтенләй башка бер жиргә киткәндер... Шундый эчпөшүргыч уйлар белән саташып, Казанга юнәлдең син. Башыңа ябышкан

¹ Губа — гауптвахта,

мондый тиле сагыштан өч айлык түгел, өч еллык отпускы да айныта алмаячагын белсән дә, Казанга кайтып, ичмаса, әдәби дөнья белән танышмакчы булдын.

Анда сина булышырдай иптәшләрен дә бар икән әле. Үткән көз үзек белән Себердән килгән сабакташың Сәми Кәримуллин үз караватының яртысын бирде. Шулай итеп ТКУ студентлары торагында кунып йери башлады. Яшьләр гәзите редакторы Фазыл, Дусай мәктәбендә укыганда «Жир әйләнү» бәхәсенә олы сары бәрәңге күтәреп килгән сабакташың, Татсоюздан эш табып бирде.

Әнә ничек үскән ул хәзер! Синнән ике генә яшыкә олы иде, шулай да, әйтүенә караганда, Азин отрядында Қолчакка каршы сугышларда катнашырга, комсомолда эшләргә, укырга, хәтта редактор булырга өлгөргән!

Борынгы гашыйклар үзләрен дүрт стена эченә бикли торган булганнар, имеш. Син дә үзенңе Татсоюзның бай китапханәсенә яптың. Көн саен кичкә хәтле шунда утырасың да китаплар төяп өенә кайтасың. Әйе, «өң» дә бар синен хәзер, Подлужный урамдагы Әндрі бабайның бер суқыр почмагында яшисен, аны да дусларың табышып бирде. Яз үзенң иң матур көннәрен тантаңа итә, Казан болынарының бөтен киндәгенә жәелеп Идел ташыган. Агачлар беренче саф яфрактар белән күмелеп килә. Каршы үрдәге пединститут бакчасында сандугачларның кичтән алып таңгача дигәндәй ашкынып сайрашулары баш очындагы ачык тәрәздән өйгә агыла. Алар гыйшык жыры түгә, ә син сагыну утларында янып, Онегин, Татьяна, Ленский, Демон, Мицри, Печорин, Чайльд Гарольд, «Мәкер һәм мәхәббәт», Фауст, «Кышкы әкият»ләр дөньясында өзгәленеп ятасың. Барыннан да бигрәк Пушкин белән Лермонтовның шундый ачы, үкенечле, фажигале үз язмышлары елата сине... Бар икән шагыйрьләр дөньяда! Алар алдында үзенңе шагыйрь дип атау — бик зур оятсызлык булачак икән. Ә син шигырь язган булып йорисен, шагыйрь буласың, имеш! Ә үзенңең, шушы егерме өч яшенә житеп, шуларны укыганың да юк иде! «Таш мәчеткә агач мәэзин» дип, мөгаен, синен хакта әйткәннәрдер!..

Шулай итеп, син ул язда дөнья күләм шигырь бакчасына баш тыгып, хәйран калдың, ничәмә соклангыч исемнәр ачтың һәм: «Әнә ничек язарга кирәк икән!» дигән сабак алдың. Моңарчы синең уч төбәдәй күңел түрәндә ятимчә моңлы һәм яшен чыбыркылы Тукай белән көч һәм матурлык аллассы Такташ кына бар иде, ә хәзер күңел түрәң яңа аллалар тулган кин бер мәрмәр сарайга әйләнде.

Тик яңа аллалар да синең хәлләренә жинеләйтмәде. «Гыйшык чире» тудырган сагыну сагышлары, йокысыз төннәр, баш чатнауларың хәттин ашып бара. Татсоюз секретаре Вайнштейн апаң сине үзенң шәхси дусы булган бик һәйбәт врачка жиберде. Ул врач синең ни эшләвеңне, ата-ана, әби-бабаларыңны сорашып чыкты да әйтте:

— Сезнең нәсел-нәсәп жир сөрүче, физик эш кешеләре булган. Ә сез интеллектуаль хезмәткә тотынгансыз... Баш миенәң, гафылның фикерләү көче берничә укымышлы буынсыз үсеп, ачылып житми... Менә нидән сезнең баш чатный! Кабул итә алмый ул сезнең шигъри йөкләмәне... Ихтимал, үзегезне көчләмәү кирәктер...

Син шунда ук күтәреlep бәрелер хәлгә килден. Бу «шәхси дус»: «Кая син чабаталы башың белән изге Парнаска үрмәләп маташасың?» дигән мыскыллы фикер әйтте ич. Аныңча, бабаларың тирес түккән икән, син дә шул эшеннән аерылма!..

Юк, синең «чир» үзе дөньяда яшәсә дә һәм, ихтимал, бик күпләренә саргайтса да, медицина аны жинә торган дару тапмаган икән әле... Ә син һаман шул бер исем белән саташып, күз алдыңнан бер генә минутка да шуны жуя алмыйча йорисен. Яңасебер каласының булачак артисткасы Фәлән Фәләния иде ул, «Сүнгән йолдызлар»да кыз ролен

соклангыч итеп уйнавы белән богаулады синең күнелне. Шуннан бирле ул синең һаван, сулышын, яшәшен булып китте... Ә хәзер... Сыңар сәламә дә юк... Инде ничәмә айлар!.. Фәкать шул авыр кичерешләр, шул өзелеп сагынулар аркасында гына бөтен дөнья сиңа боек булып, төссез буяуларга күмелгән булып күренә: май чәчәгедәй көләч көнне соры болыт кочаклый, баласыз каз, ялгыз көкүктәй син дә ялгыз башың. Дөньяның яме дә юк, шат кешеләр дә юк син кайгылы булгач... Берәү булса, кул селтәр иде, ә син аны онытырга да, үзеңнең шушы саф, ләкин мескен хисләреңне жинәргә дә теләмисен, булдыра да алмыйсың. Киресенчә, йокысыз төннәреннән берендә шул газаплы уйларың, шул кайнар сагышларың кәгазгә өстенә түгелде синең, әч сереңне бушаттын һәм шунда калсын иде ул...

Юк шул, һәр шагыйрь хис колы булган шикелле, син дә шундый бер тинтәк иден: үз зарыңны кешеләргә дә ишеттерәсен килде. Якшәмбеләрдә «Мәдәният йорты»нда була торган әдәби түгәрәккә алып китен. Анда сиңа Гомәр Гали белән Гадел Кутуй очрады.

— Укыйсыңмы берәр яна әйбер? — дип сорадылар.

Шундый ниятең барлыгын белгәч, эчтәлеге белән кызыксындылар. Диванга утырдыгыз һәм син «Сагыну жыры» дип атаган шул шигыреңне укып бирдең. Икесе дә бик яраттылар шикелле, чөнки журнал редакторы Гомәр Гали әйтә куйды:

— Давай, Мәһнүр, без моны «Безнең юл»да басып чыгарыйк, бүген монда укыма, редакциянең укучылар өчен бер сюрпризы булыр! — һәм шигыреңне портфеленә үк төшереп жибәрде ул. Олы журналда әле ике генә шигыре басылган яшә авторга моннан да бәхетле тәкъдим булуы мөмкин идеме?.. Әлбәттә, син берсүзсез риза булдың... һәм озақта көттермәстән, журналның егерме сигезенче елгы бишенче санында ул шигырь басылып та чыкты...

Куанып кулыңа алдың, укый башладың...

Ә шигырь уртасында рамка бар, анда мондыйрак сүzlәр язылган: «Пессимизм — пролетариат әдәбиятына чит бер нәрсә. Үлеп бара торган капитализмның соңгы шыңшынуы. Ш. Маннурның бу шигыре, пессимизм үрнәге буларак, каты тәнкыйть утына тотылсын өчен басыла...»

Менә сиңа сюрприз!.. Башыңа суккандай мингерәп тордың да, һични аңлый алмыйча, редакциягә йөгердең.

Гомәр Галинең үзен күрә алмадың. Ә редакциядәгеләр болай диде:

— Синеңчә, ничек кирәк тагы? Әллә кырылларына чәчәкләр тезеп чыгарыргамы?

Менә җавап, ичмаса! Сиздәнме ничек килеп капканыңны? Үзен дә һаман тинтәк көртлек шул син. Акыл керми сиңа!

«Дүрткүз»нең каршына чүгәләп, иң жылы хисләрең белән маңгаеннан сыпыра башладың — ул синең беләгеңнән «хап!» итеп алды. Медерәй¹ маләе, бик дус иткәндәй елмаеп, янына килеп утыргач, бөтенләй эреп төштең. Ә ул сине шул дусча елмайган килеш кенә «төк дерәгә» борып чеметеп китте...

Юк, син боларны исенә дә кертмәдең. Усал ният белән эшләnmәгәндер, үзем уйлап бетерми язганмындыр дигән фикергә килдең. Чынлап та, теләсә кем теләсә ничек язса, нәрсәләр генә булмас иде әдәбиятта?..

Ә шигырьне яратучылар да аз булмады. «Менә икенче кат укыйм, һаман аерылып булмый, ник яздың син моны?» — диде Кави Нәжми

¹ Медерәй — Мөхәммәтрахмәннән бозылган.

абзан, трамвайда очрашкач. Мактавы идеме, хөкем итүеме — сорама-дын, оялдын.

— «Сагынуы...» язган шагыйрь сез буласызмы? — дип күреште тел галиме Гыйбад Алпаров.— Рәхмәт, бик матур шигырь. Киләчәктә дә шулай уңышлы ижат итегез,— дип өстәде. Үз иптәшләрен арасыннан да хуплаучылар табылды, аерым өзеklärен кабатлап йөри башладылар. Шулар өстенә ул заманның атаклы жырчысы Ситдыйк Айдар бу шигырьнен берничә строфасын халык көенә жырлый да башлагач, синен борын үргәрәк чөелеп китте. «Соңгы уйлар» дигән яңа шигырь язып бастырды. Бу синең ТАПП кешеләре белән бәхәсләшергә маташуың иде. Менә шуннан соң инде башланды!

Әлеге әдәби түгәрәк жыелышларында яшъләрне акылга бик оста өйрәтә торган Ф. Мөсәгийтә иптәш барлыгын истән чыгаргансың, ахры, син. Инә элек ул китереп тондырды синен башка мамыктай йомшак сүзләрен. Син исәнгерәп торган арада:

— Буржуа сыбызгысы! Кулак сандугачы! Чыкылтап торган чит элемент! — дип мактарга да өлгерде ул.

Кинәт айнып киткән син, хәтта көлемсерәргә теләдең, чөнки бер «юаныч» таптың: «... сандугачы» ди бит. Кулакныкы булсаң да — сандугач! Әгәр «кулак каргасы» дип атаган булса, нишләр иден? Ә сандугач ул — сайрый ала! Димәк, син — шагыйрь!

Озакламый Хәнәф Наум иптәшнен «Сыйнфый көрәштән качу жырлары» дигән мәкаләсе чыкты. Ләкин монда да син үзең өчен бер генә яфрак булса да «баллы кагы» таптың. «Маннур — яшь талант...» дип башлаган ул үзеңә мәкаләсен. Мондый олы сүзгә үз гомерендә беренче тапкыр ишетүң бит әле синең!..

Эйтергә кирәк, син дә усалланып барасың хәзер: «Исемсез шигырь» белән җавап бирдең. Шуннан соң әдәбият тирәсендә йөрүче Хәйретдин Вәли каләм тибрәтте. Кайчандыр чукуңган Гәрәй шәкерт белән тигләп, монастырьны сагынуы, монахлар жырын жырлаучы дип атады ул сине. Көләсен килде. Святогор монастырена күмелгән Пушкинча жырлый беләсен килү турындагы фикерне дә анламаган. Уфадагы «Яшь юксыл» гәзитендә Г. Гозәйров иптәш мәкаләсе басылды. «Бөтен дөнья кайгысы» («Мировая скорбь»), «Байронизм» һәм тагын шундый бер дә хәтәр зур тема күтәрәп, синең белән Уфа шагыйре Гайнан Хәйрини тирги иде ул. Бу да бер кәмит тоелды сиңа: дөнья-күләм филләр абзарына ике мескен бәрәнне ябып камчылау кәмитә... Галимжан Нигъмәти¹, Гомәр Гали, Кави Нәжми иптәшләр дә синең өлешкә тигән үз сүзләрен бик тә үткәзерлек итеп әйтеп бирделәр. Нур Баян иптәш «Кызыл яшләр»² гәзитендә «Кулак сандугачы» дигән мәкалә белән чыкты. Әле кайчан гына синең «Соңгы рәсем белән...» шигыренә бик жылы сүзләр әйткән Гадел Кутуй иптәш «Соңгы халтуралар»³ дигән рецензия белән чыга. Анда ул Әсгать Айдар белән икегезне бер тактага салып каезлый.

Болардан тыш Г. Теләш белән С. Каратай да үз бурычларын үтәделәр. Ул чакта популяр пролетар шагыйрь Салих Баттал да «Ялгыз кәкүк» шигырен бастырып «Маннур монах елый монастырьда» дигән шикеллерәк мактау сүзләре белән куандырды сине. «Чаян»да ике карикатура чыкты, Әсгать Айдар белән бер биткә туры килгән-сез. Өстә: гел синен төсле кызылармеең чирәмдә елап ята. Күз яшъләре аяк очына жыелып күл булган. Аты ана: «Эх, солдатмыни син!» дигән шикеллерәк күз белән карап тора... Аста: сыернын мәгезләренә, койрык очларына лампочкалар асып, имчәкләренә электр чыбыклары ялгап,

¹ «Кызыл Татарстан». 1928.

² 1929. Ноябрь.

³ «Кызыл Татарстан». 1929.

сөт саудыру күрсәтелгән. Сыер янында, кружка тотып, Әсгать Айдар басып тора. Анын «электрдан сыер саудырырбыз» дигән шигыре бар иде бугай, шуннан кәлгәннәр. Әсгатьнең үзе белән очрашкач, әйтте сиңа: «Бер дә кайгырма, агай-эне! Нихәтле тиргәсәләр, шул хәтле даның күбрәк тарала! Безне күбрәк укыячаклар!..» Бу да бер юаныч икән ләбаса! Истәлеге якты булсын: күпме тиргәлсә дә, һәйбәт күңелле, романтик йөрәкле, дуамал башлы, тәвәккәл егет иде ул. Анын ижат юлы күп кыенлыктарга очрады, күп михнәтләр күрдә, үзе ул Бөек Ватан сугышында кыю разведчик буларак танылып, түше тулы орден һәм медальләр белән кайтты. Ахыр сулышынача кәләмен кулыннан төшермичә, үз юлын намус белән кичте...

Көтмәгәндә шундый шау-шу кубаруга сәбәпчә булган «Сагыну жыры» нәрсә иде соң ул? Син аны тиргәлгән саен кабат-кабат төпченеп күздән кичерә торгач, мәңгелеккә дигәндәй күңеленә сендерден. Жиде төн уртасында уятып сорасалар да, бер сөрлегүсез укып китәр идең:

1

Әх, сагынам, бәгърем,
Сагынам сине,
Шаулы көннәр тарта күңелне.
Боек яфрак чәчкән кара каен
Морфий кебек ашый гомерне.
Май чәчәге кебек көләч көнне
Шинель төсле болыт кочаклый.
Капкыннарда төшкән кыр казыдай,
Кул-аякны кайгы бушатмый.

2

Төһнәрәмдә уяу,
Йокым иңри,
Керфекләрем сулыгып талганнар.
Салкын ташка басып хәл жыярга,
Хәл жыярга иде, туганнар.

3

Бөдрә урманнарда көкүк килер,
Көкүк жырлар,
Көкүк моңаер.
Ялгыз көкүк кебек ялгыз башым
Кемгә сыклар, кемгә елмаер?

4

Каз бәбкәсе бик шат.
Шат булса да,
Канатларын жәеп кагынмый.
Каз бәбкәсе кебек шат кешеләр,
Шат кешеләр жирдә табылмый.

5

Әх, сагынам, иркәм,
Ана баласын да
Минем кебек тирән сагынмас.
Шомырт чәчәкләрен алка иткән
Шат минутлар инде табылмас.
Әх, нигә соң
Көчле мәхәббәттән
Өстен икән яшау кайгысы?
Әйтче, жаным,
Кайсы тармак аякы.
Адаштырмас мине кайсысы?

Баласыз каз нинди уйчан йери.
 Башын түбән салып, моң ғына.
 Ул, бичара, ниләр уйлый икән.
 Авыр хәсрәт йотып тын ғына?
 Үзәгемне өзеп ниңә киттән,
 Ниңә мине ялгыз калдырдың?
 Болай да көл булган йөрәгемдә
 Шашкын төннәр уты яндырдың.
 Үпкәләмим, бәгърем,
 Сине сөю
 Йөрәгемдә теләк булганга,
 Салкынайган елларымның дустан
 Эзләп чыкмыйм ертык урамга.

7

Изге тау монастыренда берәү яши,
 Шуның жырын менә белсәйдем.
 Әй, беләсем килә шуның жырын,
 Шуның кебек жырлап,
 Үлсәйдем.
 Болытларның чәче коңгыр-кара,
 Яңгыр килер, ахры, төн белән.
 Яңгырлы төн килсә,
 Өзелеп сагынам,
 Гомер итим, дустан, кем белән?

8

Беләсәңдер, жаным, һәр матур кыз
 Кояш нуры булып яналмый.
 Синнән алып авыр кайгыларны,
 Шат яшәрлек дару табалмый.
 Менә синең янар күзгәң нуры
 Күнелемә утлар яндырды.
 Күкрәгемә салган кайнар кулын
 Югалмаслык бәхет калдырды.

9

Идел ярларында камыш үсә,
 Камышларда аккош була анда.
 Камышларга качкан аккош итеп
 Эзләп йөрим сине һәр таңда.
 Һәр таң саен Идел ярына килеп,
 Сагыну жырын жырлап үтәм мин.
 Һәр таң белән Идел комнарыннан
 Эзләреннә эзләп китәм мин.

10

Баласыз каз нинди уйчан йери,
 Башын түбән салып, моң ғына.
 Сагыну жырын,
 Татлы сагыну жырын
 Сагынганга жырлыйм тын ғына.

Шулай итеп, шактый өйрәнчек шушы әйберен өчен һич уйламаган жирдән бик шәпләп «мунча» керттеләр үзеңне. Күнелендә һәр көн нәфис бер моң белән уйнап торган сөю симфониясенә сина билгесез сәбәпләрдән кинәт өзелеп калуы йөрәгендә янган уй-хисләрне, сагыну һәм ялгызлык тойгыларын кәгазь өстенә түгәргә мәжбүр иткән иде. Син әле ул кызга ғына түгел, Такташка да, Пушкинга да үлеп гашыйк идең, алар шикелле тылсымлы итеп жырлыйсың килә иде. Ләкин синен бу яшьлек сәләге белән тулган хисләрәңне башкалар үзләренчә аңладылар. Бәлки ул чакта шулай кирәк тү булгандыр. Чөнки Тукай хәтле Тукайны да кыл өстенә сыңар аяк белән бастырганнар иде инде:

«Тукай шәп шагыйрь, ләкин ул идеология ягыннан шул көйгә эшчел-крестьян массасына тәкъдим итәргә ярый торган шагыйрь түгел...»¹ дип язды Гомәр Гали бер мәкаләсендә. Ә Гомәр Гали ул чакның шактый акыллы кешеләреннән санала иде бит...

«Мәхәббәт чире»ннән алган ялын шул арада узып та китте, яңадан эскадронга юл тоттын. Ләкин кылган «гәнаһларыннан» тәүбә итмичә киттең син, соңыннан үкенмәсән ярап иде!..

Мәскәүдән узышлы «Эшче» редакциясенә кагылдын. Мәхмүт агай Максудның күнел жылысы мул иде ул елларда, анын белән сөйләшсән килде. Сина бер мәкалә тоттырды да үзе каядыр чыгып китте... Бу мәкаләне син ике кат укып чыктын. Казанда чыпчык өермәсе күтәргән яшьләр ижаты мәсьәләсе монда һичбер «ордым-бәрдем»сез, дусларча һәм олыларча акыллы киңәшләр белән яктыртылган иде. Синен күнел эреп китте: «Кешене тотып янакламыйча да туры юлга керту мөмкин икән!» дип уйладың... Озакламый бу акыллы кеше үзе кайтып керде.

— Мә,— диде ул елмаеп,— мәкалә бик әче булса, менә монның белән авызыңны тәмләп жибәр...— һәм кулыңа зур бер мандарин тотырды.

Әче буламы соң! Синен әле мондый әйбәт мәкаләне һичкайчан укыганың юк иде. Чылап та, ул елларда ижат кешесенен бары тик ялгышын гына эзләү, «гаепле» ягын табып, «революцион» фразалар белән тулы шау-шу кубарып «фаш» итүләр төмам туйдырып бетергән һәм яна яшьләр әдәби майданга чыгудан өркә башлаганнар иде. Ә яшьләрен ялгышуы гажәпмени? Алар әле, сәке йөзлегенә ябышып, беренче адым-нарын ясый торган бала шикелле генә ич: ни тәжрибә, ни белем! Демьян Фәтхи рабфакта, Фатих Хөснни урта мәктәптә укый, Фатих Кәрим белән Абдулла Алиш каядыр жир төзү техникумында бугай. Яшелләр әле сез, бары тик ижат дәрте генә чиксез, бары тик ярсу күнел генә дөрли сездә!..

И егет, гыйшык зәхмәтеннән дәва эзләп, Казанга сәфәр кылган иден, бик яхшы дәваладылар анда син! Әкияттәге теге бер киекнеке шикелле, шартлап сынган жиде кабырга, биртелгән муен, ярылган баш! Инде шуларын да төзәттереп жибәрсән, менә дигән шагыйрь буласың!..

Алда икән әле җиләге...

Эскадронга кайтып төшү белән лагерьга чыктык, җайге өйрәнүләр башланып китте. Өч ай гыйшык ялында йөрүнен нәтижәсе бик тиз күренде: «джигитовка» ясый алмадым. Житмәсә, минем үз «Литрым» да башка кешедә хәзер, миңа озын торыклы, биек гәүдәле бүтән ат бирделәр, анын гадәтен дә белмим, габариты да башка. Кыр өйрәнүләрендә «атлы уен»нар бик күп була. Шуларның берсе болай: ат өстендә чабып килгәндә иярнен алгы «дуга»сына тотынасын да, гәүдәнне сәлек-тәй сузып жиргә ташлыйсын. Аягын жиргә тию белән тагын өскә сикереп, ат аркылы җилтерәп кенә икенче якка барып төшсәң, аннан — тагын бу кырыйга. Сикергәндә гәүдәң ат сыртына да, ияргә дә тинмәскә тиеш. Шул матур уен джигитовка дип атала. Егетлек күрсәтү, янмәсә. Ә мин, жебегән, ат аркылы сикергәндә анын сыртына «кунуп» калдым да, дугадан кул ычкынып, артка таба шуып төштем. Койрык яктан джигитовка ясаучы гинтәккә карт атның ачуы килде бугай: ул миңа тибеп үк жибәрде, дагалы тоягы нәкъ тез башына эләкте. Мин,

¹ «Кызыл Татарстан». 1929. Июнь.

аксак-туксак килеп, яңадан атландым, взвод командиры Жуков тагын шуны ук кабатларга кушты. Бу юлы инде бөтенләй берни дә эшли алмыйча, бөтен эскадрон алдында әдәм хурына калдым. Ул өченче кат эшләргә әмер итте. Тезнең артык сызлавына бирелеп: «Не могу, товарищ командир»,— дидем.

— Получай трое суток! — диде командир.

— Есть трое суток...— дип мыгырдарга мәжбүр булдым.

Өйрәнүләрден кайткач, ул өч тәүлекне утырып чыгарга туры килде... Бер дә кызык түгел икән. Өч тәүлек буге гарьлек һәм хурлык уты өтөләп торды күнелне...

Рядовой солдатның өч тәүлек губада утыруы, болай караганда, әллә ни зур «чепе» саналмаса тиеш иде кебек, ләкин алай түгел икән ул: эскадрондагы татар егетләренен кайсыдыр моны Казанга язып жибергән, кайсыдыр гәзиттә басылып та чыккан, ә соңыннан Ф. Мөсәгыйть «Тагын да Ш. Маннур турында» дигән макаләсендә бу хәлне менә мондыйга әйләндереп яза: «...Ул ничектер армиягә алына, ләкин анда да туры хезмәт итми. Революцион корыч дисциплина вак буржуа башбаштаклыгы белән сугарылган Маннурга ошап житми. Симуләнт-леккә бирелә һәм башка ярамаган эшләр эшли, шуның аркасында гауптвахтада утыргалап чыга. Моның белән ул... үзенең пролетариат революцион тәртибе белән килешә алмаган вак буржуа сыбызгысы икәннән ачып сала...»¹

Мондый юл белән эш иткәндә, чебеннән фил ясап булуына һичшиксез ышанырга мөмкин...

Болытлар һаман куера барды. «Бер бәхетсез — гел бәхетсез, тагын калдым ятларга» дип жырлаган, имеш, бер кыз. Мин дә шундыйрак хәлдә идем бугай. Егерме сигезенче ел ахырындагы сайлауларда эти картны хокуктан чыгарып ташлаганнар. Ул хәбәр бик тиз эскадронга да килеп житте һәм мине, «чыгышын яшереп кәргән мулла малае» буларак, комсомолдан куып чыгардылар. Ярый әле, армиядән кумадылар. «Без капчыкта ятмый» дигәннәре менә ничек була икән ул! Ә бит эскадронның политругына бу хакта алдан ук әйтергә, сөйләшеп киңәш сорарга ничәмә тимтендем. Юк, оялдым, курыктым, тел әйләнмәд! Ә хәзер — йөзем кызыл — үзем алдакчы...

Фаш ителгән мулла токымының комсомолдан куылу хәбәре Казан матбугатыннан да читтә калмый: армия хезмәтен тутырып, егерме туызынчы ел көзендә Казанга кайтып төшсәм, таныш-белешләремнән берәү дә кул бирүче юк. Әле үткән ел гына дус булып, бергә рәсем-нәргә төшөп йөргән иптәшләр «танымыйча» узып китәләр. Хәер, моның тагын бер бик мәһим сәбәбе булган икән: мин кайтыр алдыннан гына ТАПП идарәсе Кави Нәжми иптәшнән «Ш. Маннур ижаты хакында» ясаган доклады буенча карар чыгарган. Анда есенинчылык, пессимизм, үткәнне сагыну, чит сыйныфлар зарын жырлау, үзем дә шулардан булу, яналыкны күрмәү һәм башка бик күп нәрсәләр әйтеләп: «...Татар пролетариат язучылары ассоциациясе Ш. Маннурны үз сафыннан чыгара... аңа үз ижатын яңа нигезгә күчерү, пролетариат тәрбиясе белән чынлыгу чарасы итеп, производствога китеп эшкә керешергә киңәш бирә...» диялгән.

Бу әйбәт карар булса да, чуртанны суга ташлау турындагы мәсәлне хәтерләтә иде. Тормыш дигәннен миңа гомер буге шул эш кешесе — пролетариат тәрбиясен түгел, буржуаз тәрбия бирде микәнни соң?! Гәзит-журнал редакцияләренә кердем, ТАППка кердем, үземнән андый ук «куркыныч бүре» булмавымны сүз белән аңлатырга тырышып карадым, берәүнен дә колагына барып житмәде. Аптырагач, Тулбайга кайтып, атамның атсыз крестьян булуы, үземнән кулаklar белән качакла-

¹ «Безнең юл». 12. 1929.

шып эчеп йөргәнем юклыгы (андый хәбәр дә басылган булган) турында белешмәләр төяп килдем, — әйләнәп тә карамадылар. И, мин тиле дә булганмын инде. Шундый шау-шулы фаш итү карарын белешмә кагазе белән сугып егам, имеш!..

Ә мин — укырмын дип кайткан идем, белемгә бик тә сусаган идем, бүгенге шагыйрь киң эрудиция кешесе булырга тиешлеге дә аксиома иде. Хәерле булсын инде, тагын күпмедер елларга белемсез генә йөрөп торырсың...

Армиядән Хак Максут белән бергә кайткан идек, Арча ягы егете ул, бик әйбәт дус булып чыкты үзе.

— Әйдә, киттек Донбасска! — диде бу бер көнне.

— Донбасска?..

Бу әйбәт тәкъдим. Күрмәгән як. Анда безнең авылдашлар да житәрлек.

Декабрь башларында Сталино шәһәренә килеп төштөк. Унөчөнче линиядәге (урам) бер мишәр әбигә урнаштык — Хакның элек торган квартирасы хужасы. Ул моңа армиягә хәтләр дә эшләп киткән, ана бөтенесе дә таныш, яраталар да үзен. Тиз генә эшкә урнашып, Рыковска руднигына укытучы булып китте. Минем андый эш эзләргә йөрәк житмәде, бирмәсләр дә иде. Барып «Биржа труда»га язылдым, ул чакта эшсезлек бетмәгән иде әле. Армиядән кайтканнарда бирелә торган льгота буенча, мине ике атнадан металлургия заводына эшкә жиберделәр. Баштарак «ишегалды цехы»нда «көрәк остасы» булып йөрдем, аннары прокат цехына күчәреләр. Моңа вальцовка станы аркылы вак сортлы рельслар, төзелешкә китә торган һәр төрле йомры тимер-арматур, тәгәрмәч шиннары һ. б. чыгарыла. Әйләнәп торган роликлар өстеннән ут төслә кып-кызыл металл сызгырып килә. Шуны озын саплы тимер кләшчәләр белән тиз генә эләктәрәп алырга да кирәкле үлчәүдә кәсир өчен электр пычкы астына тыгарга кирәк. Бөтен эш процессы техника ритмына корылган, шуңа бик нык күнәгә бел, бер генә секундка да ачык авызлык күрсәтергә ярамый. Юкса, еландай ыжгырып килгән шул ут-тимер өстенә сикерәчәк һәм «жаркой» исе чыгачак! Зур паровоз деполарын хәтерләткән бу кайнар цехның як-ягыннан жил уйнап торса да, кыш көне дә күлмәксез эшлисең. Тәненнән шыбыр тир ага, биш чиләкле бактагы суның эчелеп беткән күрми дә каласың. Бер сәгәт эш, бер сәгәт ял. Баштагы көннәр шактый авыр булды: гәүдәне көчкә сөйрәп өйгә кайтам да, мишәр әбинең ат итеннән пешергән бик тәмле пәрәмәчен берәр «дуржина» сугып, идәнгә тәгәрәүгә, үлөп йокыга китәм. Ләкин тора-бара йокы ачыла башлады: язасы килә. Гашыйклар әйтмешли, жиде төн уртасында уянып китәм дә шигыр белән саташа башлыйм. Уйланып ятам-ятам да, «Барыбер басмаячаклар!» дип, икенче ягыма әйләнәм, яңадан йокыга китмәкче булам. Чөнки армиядән язып кайткан шигырләрәмне бер-ике редакциягә биреп караган идем, еланны ялан куллай тотарга курыккан шикелле, укып та карамыйча, кире кактылар. Ләкин барыбер йокы керми — башта умарта кортларыдай рифмалар, юллар кайнаша. Ниһаять, бер хәйлә уйлап таптым: бөтенләй башка бер алым белән шигыр язып, башка бер имза белән Казанга жиберергә! «Югосталь хатлары» дигән бер әйбер яздым, ул баштанаяк Туфан стилинә яярү булып чыкты. Ә кешегә яярсәң — һәр вакыт көчсез һәм суык әйбер язасың. Бу да шундый булган, тик үзем генә ул чакта сизмәгәнмен. Ихтимал, сизеп тә күз йомарга тырышканмындыр. Апыраган үрдәк — нишләмәс... Почеркымны бөтенләй үзгәртеп акка күчәрдем дә «Миннекай Шушлимов» дигән имза куйдым һәм аның чынкый «пролетарски» биографиясен язып, шигырьне «Безнең юл» редакциясенә салып жибердем. Ул басылмады һәм җавап та килмәде. Никадәр яшеренәш маташкан булсам да, редактор барыбер таныган:

— Мәннур шигыре ич бу! — дигән дә кәрзингә атып бәргән...

Балаларча акылсыз шаяру шуның белән тәмам булды.

Ә язасы килү барыбер суынмады. Шигырьдә генә түгел, сөюдә дә һәлакәткә очраган малай бит мин хәзер. Шул чаклы өзәлөп яраткан, сагынган кешем сөю белән уйнаучы булып кына чыкты... Бер ялгызым калдым...

Дөньяга яз ямьнәре керә башлагач, кичке уннан башлана торган төнге сменаларда завод дөньясы аеруча бер серле матурлык эчендә кала. Домна, вагранка ялкыннарына кушылып күкләргә менә торган ак парлы һәм кара кучкыллы мәһабәт шәүләләр әллә ничә төсләргә кереп, соклангыч бер күренеш тудыралар. Әле генә мартенда кайнап чыккан сыек корычны гигант чүмечләрдән формаларга агызганда уйнак-лап оча торган аксыл-зәңгәр күбәләкләр, домнадан сыек ут хәлендә чыккан чуен гөрләвегенә борма юллар белән агып, ком «буразна»лар арасына бәләк-бәләк булып ятуы, шлак чаннарын отвалга илтөп аударганда кинәт күтәрелгән зур янгындагы шикелле көчле яктылыкның бөтен күк йөзөнә сибелүе, ә шул мәһабәт күренешләр эчендә кешеләрнең һичнигә исе китмиңә, вак кына кырмыскалардай эштә кайнашуы, шулар арасында үзеннән дә бер кырмыска булуың гөрүрлык та, гажәпләнү дә уята иде. Бу олылык каршында минем үз көенчләрем бик кечкенә сыман булып кала. Мин аларның «бугазына басып», шушы яна дөньядан «жыр коярга» тырышам. Бәләкәй генә фанер сумкама «зәбәт» ипиңе белән бергә дәфтәр, карандаш та тыгып йөри башладым. Төнге сменаларда «ял почмагы» тыныч була. Кешеләр цехтан кергәч, башларын өстәлгә, кул аркаларына куеп, черем итеп алырга ярата. Кеше күзәнә бик чалынмастайрак бер почмакка утырып, үз эшемә керешәм. Шулай күп төннәр буге утыра торгач, «Чуен ташкыннар» барлыкка килде. Ләкин, никадәр көч куеп эшләсәм дә, поэма жан теләгәнчә килеп чыкмады шикелле, чөнки күңел китек иде. «Болай әйтсәм — ярамас, болай — есенинча булыр, ә бу сүз — рух төшенкелеген күрсәтер...» дип, һаман курку белән эш итү кулынны, күнеленә, ижәт колачыңны бәйли икән... Шуннан инде яңгыравык сүзле ясалма шигырь, барын да жиңел генә жинеп чыга торган схематик образлар килеп туа башлый...

Теге бер тәүфыйксыз каз бәбкәсе була ич. Житлегеп килгән чорларында артык кыюланган булып оясыннан аерыла да бакчага керә, бәрәңге төбен казгычлый башлый. Яман да хәтәр ачуы килгән бакча хужасы аны тотып ала һәм: «Янадан керәсе булма, үләт тигере!» дип, канатны бора да киртә аркылы ыргыта...

Ил эченә иреккә көннәр килгәндә мин уника-унөч яшьлек малай идем. Ул давыллы елларның көрәш һәм батырлык пафосы, күз күрмәгән яңалыгы, колак ишетмәгән ирек матурлыгы без үсмерләргә үз кочатына тартып алды. Аның мәктәпләре, китаплары, комсомолы безне иске хорафатлардан арындырып, яңа акыл кертте. Аның мораль принциплары безнең инде каныбызга сөнгән газиз нәрсәбез булып китте. Шулай итеп, совет чорының беренче ун елында формалашкан беренче яңа буын барлыкка килде. Мин шулар эчендә идем. Инде «Тайга төбеннән», «Чиккән сөлге», «Елмаюлы кояш турында» дигән, кечкенә булса да, өч жьентыгы чыккан авторның кем жырын жырлавын объектив күз белән караган кешегә бик ачык билгеләргә мөмкин иде. Ләкин алай булмады. Безнең канатны да теге бәбкәнеке шикелле кирегә каерып, киртә аркылы ыргыттылар. Юк, ул чакта ук ачык анладым: моны партия эшләмәде, моны вульгар социологизм геройлары, марксизмны догмага әйләндерүче ТАППчы-РАППчылар гына эшләде... Нишлисәң, һәр чорның үз трагедиясе, үз комедиясе була икән шул...

Сталино окружкомында милли инструктор булып эшләүче Шинәбетдинов иптәш шахтердан күтәрелгән ипле кеше иде. Утызынчы ел жәен-

дә ул мине чакыртып алды да шахтерлар арасына ликбезчы булып китәргә тәкъдим итте. Эшчеләргә уку-язу өйрәтү зарарлы эш булмастыр, дип риза булдым. Рудник шәһәр якынында гына. Анда барып урнашкан көннәрдә минем янга бер егет килеп чыкты... Кара куе чәчен артка тарап, «юнгштурм» өстеннән кин каеш бәйләгән, жилкә аркылы портупея таккан, жәй булса да кара күн тужурка киеп, хәтта чекистларча итәк астыннан гына бәләкәй наган да асып жибәргән. Мөлаем генә йөзлө, гади генә сүзлө бу егет үзен Максуд Сөндөклә дип таныштырды. Болай мактанып-масаеп та сөйләшми, миңа «куылган кеше» итеп каравы да сизелми, без анын белән бик тиз килешеп киттек. Ул танылып килгән «пролетар шагыйрь» иде, Щербинка руднигында эшли икән. Шушыннан Мәскәүгә барышы, хикәяләр жыентыгы әзерләгән, мине дә юлга кыстый башлады. Ликбез эшенә тотынганчы уи көнлек ялым бар — һәм без Мәскәүгә китеп бардык. Үзем белән «Чуен ташкыннар»ны да алдым.

Мәскәү «климаты» мин курыкканча кырыс булып чыкмады. Андагы иптәшләр барысы да элеккечә якты йөз белән кабул иттеләр. Вил Садрый дигән күптәнге дустаным хәтта өенә дә чакырды безне. Күңел канатланып китте. Мәхмүт абзый Максуд СССР халыкларының үзек ишриятында эшли икән, поэманы аңа күрсәттем, хуп күрдә һәм гонорарын «аккордно» түләү шарты белән басарга кабул итте. Минем хәлдәгә кешегә гонорардамыни эш! Басылуы мең алтын!

Тагын байтак иптәшләрдә кунак булып, шигырьләр укып, күтәрәнке күңел, күккә тигән баш белән шау-гөр көлеп туялмыйча, кайтырга йөргән көннәрдә Такташны очраттым. Ул да бик әйбәт сөйләште. Ә үткән көзгә Казанда мин аны күрә дә алмыйча, дөресрәгә, күренергә дә курыкып, китеп барган идем. Ул «Камил» дигән яңа драма язган икән, шуның буенча киносценарий эшләвен һәм Донбасста киләчәген әйтте...

...Утызынчы ел ахырларында без Сөндөклә белән тагын очраштык. Донбасста «Пролетар» исемендә татарча гәзит чыга башлады, аны шунда эшләргә чакырып алдылар. Редакторы Борһан Мансур иптәш иде, ул Татчикийң беренче рәисе һәм күп еллар «Игенчеләр» гәзитендә редактор булган кеше. Бу зур урыннарда эшләгән кешенең Донбасста хәтлө жиргә һәм бәләкәй форматлы бер гәзиткә килүе дә, үзе белән бергә Зариф Бәширине ияртеп йөрүе дә шактый «табышмаклы» бер хәл булды. Донбасста работниклары да, редакциядә эшләүче яшь көчләр дә бу кешене бик үк өнәп бетермәделәр, чөнки Зариф Бәшири яше белән дә, шагыйрь булуыгыннан да шактый тузган иде инде. Сонгы күп кенә елларын Урта Азиядә уздырганга, мондагы шахтер тормышынан бөтенләй хәбәрсез иде ул. Монда килгәч, эшче тормышын күрсәтү нияте белән шигырь язып, редакциягә алып килгән һәм ул болай башлана булган, имеш:

Китте поезд хутлап-хутлап,
Стансада торды берәз туктап-туктап...

Бу «атаклы» ике юл бик тиз таралып өлгерде, хәтта авторның үзенә дә такмаклап көлә башладылар. Монда гәзит чыга башлау шактый жанлылык кертте, Мәскәүдән Мансур Криймов та шушы редакциягә килеп эшкә кереште. Донбасстың үзеннән чыккан яшь көчләр — Хәсәнов һәм Айзюк Антоһ иптәшләр дә журналист булып киттеләр. Гәзитчә булырга минем дә бик күз кыза. Өстәвенә, мин бит әле «Азад Себер»дә эшләгән «тәҗрибәлә» кеше. Ләкин Борһан Мансур агай, бик яхшы кеше булса да, мине эшкә алырга, хәтта шигырьләремне басарга да курыккан.

Моның өчен ул үзе дә уңайсызлана бугай. Очрашкан саен миңа агымлы сүз әйтергә, якты чырай күрсәтергә тырыша. «Синдә бер эш

бар эле, Маннур: менэ шушы шартлагыч газлар турындагы эйберне шахтер укырлык жинел тел белэн тәржемэ итеп китерсэң, шэп булыр иде»... дигэн була һәм өстөл астыннан элге «шартлагыч»ларны чыгарып, миңа суза. Олы кешенөң сүзен ничек тындамыйсың, күрсәтелгән вакытка эшләп китерәм һәм ул тәржемэләр, урын булганда, чыккалылар да. Шулай итеп, Донбасстагы татар шахтерына мин дә «хезмәт күрсәтәм».

Хәер, минем бу «хезмәт»ләр озакка бармады. Утыз беренче елның март ахырларында мин укыткан рудникка Әсәдуллаев дигән бер организатор килде. Аның иң беренче эше: «Казаннан куылып, монда килеп оялаган кулак жырчысы Маннурны» фаш итү булды.

— Идеология фронтын ват кемгә тапшырганнар! — дип шаккатты ул. Күрәсәң, моны ул үзлегеннән генә эшләмәгәндер, мин РОНО һәм Шиһабетдиновлар тирәсендә яклау таба алмадым. Иртәгесен Әсәдуллаевның жәмәгате минем урынга укытучы булды... Карт шахтер һәм коммунист Сәмигулла абзый бар иде. «Катынына урын кирәк булганга гына...» — дип шаулап караса да, эш майтара алмады. Унынчы баракның бөлөкөй бер почмагында тора идем, аннан да чыгардылар. Кая барырга, каян эш табарга белмичәрәк калдым. Хак Максуд та моннан китеп барган иде инде. Элге мишәр әбиемнең Смолянка руднигында кызы белән кияве яши иде, шунда китеп бардым. Эш таба алмый йөргән алдан артык вакытны аларда уздырдым. Дөнъяның эйбәт кешеләре бар! Шахтер Әхмәдиша белән хатыны Шәрүккә (Шәргыя), әгәр алар исән булсалар, бүгөн дә башымны иеп, кат-кат рәхмәт әйтәсем килә! Айдан артык тәрбия кылып, миннән берни сорамады алар. Чөнки тәмәкелек тә «вак» юклығын бик яхшы беләләр иде.

Хәлнең шундый хурлыкты булуыннан жанга боз ката бара, күнелнең төмам суынуы житте. Шигырьне кирәксез санап, прозага күчмәкче булдым, уйлый торгач, икесе дә кирәксез нәрсә булып күренә башлады: чынлап та бу язү-мазу белән маташмасам, яманатым да чыкмаган булыр иде, бу жәфаларны да күрсәтмәсләр иде бит. Ниндидер бүтән һөнәр, бүтән хезмәт табарга кирәк миңа!..

Кая сугылырга белми шулай тинтерәп йөргән чакта Сөндөкле мине редакциядә Сәгъдиев дигән бер иптәш белән таныштырды. Ул Днепростройда «культмассовик» булып эшли икән. Карлыкканрак тавышлы, астмалы кешедәй үпкәләре гыжлабрак торган бу иптәш поэзия яратучы, бигрәк тә Салих Баттал шигырьләренә «гыйшык тотучы» һәм аның танышы булып чыкты. Сөндөкле аңа минем хәлләрне аңлаткан булса кирәк, сөйләшеп утыра торгач, кунак болай диде:

— Әйдәгез, Днепростройга! Анда эш тә табылар, шагыйрь өчен «ризык» та булыр...

Аның соңгы жөмләсә сәеррәк тоелды. «Язарга ризык эзләүче — һөнәрче генә була ала, чын шагыйрь: «Нәрсә языйм икән?» дип кангырып йөрми, аның күнелендәге чишмә һәр вакыт кайнап тора!» — дип уйлый идем мин.

Тик үземне үзем шундук «юкка чыгарырга» туры килде. Тормыш күгеннән янгыр явып, кар явып, жирнең серле катламнары аркылы чишмәгә яна куәт өстәләр бармаса, мәңгә кайнап торыр идеме ул? «Бозлар актарылганда», «Чуен ташкыннар» — тормыш тема бирмәсә, ничек туар иде?.. Димәк, тормыш дигән кырыс һәм мәрхәмәтле остаз үзенен шифалы явымнары белән язучының күңел чишмәсен һәр вакыт туендырып торырга тиеш икән...

— Әллә риза түгелме? — дип куйды Сәгъдиев, минем шактый озак дәмшәүгә гажәпләнгәндәй итеп.

— Риза, — дидем, — Днепр турында хәзер бөтен ил шаулый бит...

Бу сөйләшүгә бер атна узар-узмаста, без инде Днепрда идек. Сәгъдиев мине килгән көнне үк «мәйдан»га алып чыкты. Мондагы кин колачлы, күп хәрәкәтле эшләр эчендә кинәт югалып калгандай булдым. Күпме жырларда, күпме шигырьләрдә жырланган, күпме хикәяләрдә тасвир ителгән гүзәл Днепр иң элек үзе сокландырды мине. Безнең Иделдән аз ғына кечерәк күренгән бу елга житди чырае, ярсу агымнары белән һични булмагандай, үз ярларында шаулап ята. Кайчандыр юлына аркылы төшкән гранит «бусагалар» тезмәсен дә ярып, аралап узган, «Тиле кыя» белән Хортицаны да эзеннән борылмый ғына уртада калдырып үткән бу мәһабәт су ярына табигатының Кеше дигән патшасы килгән бүген. Кырмыскалар санынча гаскәренең кул көче белән, акыл хәйләсе тудырган машиналар көче белән тышауламакчы була ул аны, биленә бетон билбау салып үз арбасына жикмәкче була...

Себерне, Уралны, Донбассны күрдем, домналары күкрәп торган заводларын күрдем, жир астыннан «пәри юллары» сузылган шахталарын күрдем, эчләрендә йөрдем, эмма мондагы күренеш, мондагы колач бөтенләй башка иде. Биредә олы төзелеш кенә түгел, кеше белән табигать арасында аяусыз тартыш бара иде. Акыл һәм стихия! Кем кемне жинәр?..

Иртәгесен шул кырмыскаларның берсе булып эшкә чыктым. Сәгъдиев миңа үз бүлмәсеннән урын бирде. Аның ким дигәндә ун метр булырдай бу куышы жинелчә салынган вакытлы баракларның берсендә иде. Икенче тапчан куяр урын юк, эштән талчыгып кайткач, идәнгә тәгәрәү дә бик рәхәт, ә инде аяз төннәрдә ишегалды чирәмәндә — йокы бигрәк тә төмлә була!

Эшкә дә ул урнаштырды. Плотина бетончылары арасында Хәсанов бригадасы бар иде, шулар белән бетон таптый башладым. Барысы да Чистай ягындагы бер колхоздан вербовка белән килгән яшь егетләр, хәтта кайберләре үсмерләр эле. Араларында мин генә иң карт кеше — миңа инде егерме алты яшь!

Хәсанов — жыләктәй янып торган битле, жыйнак-житез гәүдәле, ачык чырайлы егет. Ул әле хәрби фуражкасын да салып өлгөрмәгән — күптән түгел генә армиядән кайткан булса кирәк. Егетләре аның сүзеннән чыкмый, аны ихтирам итә һәм, кырмыскалардай, эшкә каныгып яталар. Мине дә алар «бүки» итеп каршыламады, баштарак минем «лөхер»лектән көлсәләр дә, бик тиз ияләшеп киттек. Тик Хәсановны озакламый укырга жибәрделәр. Бер еллык курсларга! Нинди бәхетле кеше. Ә мин... Мин надан соң кайчан укый алырмын икән, кайчан?! Хәер, мин дә гел беткән әдәм түгел икән эле: бригаданы миңа тапшырдылар. Үз гомеремдә беренче тапкыр унсигез кешегә башлык булуым! Дөрөс, бу «башлык» шул ук егетләр белән бергә бетон таптый, алар белән бертигез эш хакы ала, шулай да, барыбер «нәчәлник» булуны яратарак төшә ич кеше!..

Жәйнең матур көннәре, шундый ук соклангыч жылы, хәтфә төннәре башланды. Инде мәһабәт төс алып килә торган плотинаның биек блоклары башыннан жыр янгыры. Бер жирдә русча, бер жирдә украинча — кызлар жыры, тагын бер блокта татарча жыр! Мишәрчәләп Чистай егетләре «эттерә».

Татар өтә тары ярма,
Урыс өтә пышана.
Юктыр салам сәвеклемнән,
Шыңар этчем пыша ла!..

Юк, берәү дә жырлап кына гомер үткөрми монда. Бу инде блокларны киркылап, әрчеп, перфоратор белән өрдереп, су белән юдырып

чыкканнан соң бетон килүен көткөндө генө яңгырап ала торган жыр.

Менэ бер заман түбөн юлдагы «күке» паровозлар пих-пух килеп заводтан эллэ ничэ платформа бетон китереп житкерэлэр. Челэн муенлы «Деррик» краннары ул бетон бадьяларын, күл төбөннөн чукуп алган кысла шикелле генэ жилтерөтөп, өстөгө блок башларына күтэрэ, һәркайсы берэр кубометрлы ул бадьяларның келәсен көрөк кыры белән ычкындыруга төпләре ике якка ачылып китэ дэ киң түгәрәк такта эржөгө сыек бетон килеп төшө һәм улак буенча шаулап блок эченэ агыла. Малайлар яшь булганлыктан, тиз генэ үземэ хәрәкәтләнеп, һавада асылынган бадья кырыена менеп басарга, эченэ ябышкан сыекчаларны житез генэ кырып төшерергэ, «куш аяк» көчө белән этәрөп төбөн ябарга һәм түбәндөгө кранчыга баш бармакны аска күрсөтөп, «майна!»¹ кычкыруга туры килэ. Тимер бадья безнең баш очында уйнаклагандай жинелчэ генэ китеп бара һәм, озак та үтми, аның урынына яңасы күренэ. Ул менеп житкәнчө эржәне бушатмасаң, бадья күккэ эленеп тора, эчендөгө бетон шундук «картаеп», стеналарына ката башлый һәм аны кыра-кыра жаннарың чыгал!

Түбәндөгө егетләр сыекчаны блокның аргы почмакларына хәтле таратып, таптап йөриләр, стена буйларында, арматур эчләрендэ бер генэ «куыш» та калмасын өчен көрөк очлары белән кыерлап чыгалар. Бадьялар һаман ешрак килэ, аста бетон һаман күбәя бара, күбәйгән саси, суы тиз саркымаганлыктан, безнең үсмер егетләрне үз эченэ «суыра» бара. Кендегеннән диярлек бетон быламыгына чумган бөлөкэй Усман:

— Ай, атакай, уба бит бу мине! Йолкыгыз эле! — дип кычкыра.

Ана көрөк сабы сузалар һәм, көлөшө-көлөшө, тартып чыгаралар.

Өстөгө брезент киёмнәрдэ, бот төбөннөн кунычлы резин итекләрдэ энэ күзедэй ертык-тишек булмаса да, бетондагы сыек цемент эллэ каян гына тәнгэ үтөп керэ, тубык сөякләре, тез аслары, бот итләре чиләнөп эчөтэ башлый. Ләкин мондый вак-төякне генэ берәү дэ искэ алмый, эштән кайтып йокыга тәгәрәгөч, аннары Днепрда су коенгач, алдагы сменага хәтле бары да тәзэлэ анын.

Менэ таң алдының сыек-зәңгәр ефөгө күзгэ чалына башлый. Хәер, болай дип әйтү дөрес булыр микән? Чөнки, без эле баш калкытып дөньяга күз ташларга өлгергәнчө, плотинадан берэр чакрым түбәндөгө «Тиле кыя» ташлыгында кинәт бик каты шартлау яңгырый. Бу һәр чак таң алдыннан була. Ул мескен кыяны, шулай шартлата-шартлата, юк итөргэ маташалар. Аттырмасаң, су агымына һәм киләчөктө шлюздан туп-туры түбәнгэ узасы пароходларга комачау итәчөк, имеш, ул. Жирне тибрәндөргәндэй бу көчлө шартлау төн бую тын йоклаган һаваны эллэ ничөгэ ярып, эллэ ничэ тарафка кайтаваз салып тарала-тарала, эллэ кайларга китеп югала. Менэ шунда инде баш калкытасын да, көрөк сабыңа таянып, дөньяга карыйсын. Менэ шул чагында инде жәйге танның алсу-зәңгәр беренчө матурлыгы күзләренэ керэ, менэ шул чагында инде монарчы сизелмәгән талчыгудан кул-аяк буыннарың, бил сөякләрен татлы гына «сулык-сулык» килгәнне ишетәсен, менэ шул чакта инде малайларның күзө бер-беренэ төшө:

— Әй, суар сысык! — ди аның берсе икенчесенэ. Бактың исэ, чыңлап та, битләргэ, борын өсләренэ, каш-керфекләргэ, чигэ чәчләргэ, колак яфракларына хәтлө бетонлы вак тамчылар чәчрәп, соры сипкел сыман «туңып» калганнар. Көлөшө-көлөшө күз тирәләрөн брезент бияләй аркасы белән сөрткәлисең дэ тагын эшкэ тотынасың — чөнки инде килеп тэ житкән чираттагы бадья баш өстендэ тора!

¹ Майна — түбәнгә,

Ниһаять, иртэнге алты. Бетон заводуның сузып кычкырткан гудогында эллә нинди якын бер өн бар шикелле. Әйтерсен:

— Өйгә, өегезгә, дуслар, ялга-а! — дип аваз сала ул.

Бетон эченнән суырылып чыгабыз да, өс-башны кагынчалап, коралларны кыеп, бер генә минутка элгә такта әржә кырыена килеп тезеләбез. Минем кулда бер мунчала кисәгенә тезгән калай жетоннар. Юк, жетон түгел, гүя ки бер читеннән тишеп бауга тезгән ниндидер бик матур көмеш медальләр бу. Барлык малайның бетон таплары арасыннан елтыраган күзләре шуна төбәлгән. Мин аларны тәсбих тарткандай берәм-берәм санап чыгам, минем арттан тагын унсигез авыз, утыз алты күз тып-тын гына, эчтән генә, сулышын яшереп кенә санап утыра. Жамгыс туксан алты! Бөтен чуар битләр берьюлы жәелеп, нурланып китә, нур өстенә горурлык билгесе чыга. Бу инде, татлы төн йокыларын онытып, цемент зһәрендә тез күзләрен суеп, бот төпләрен ашалдырып тапкан горурлык. Бу инде ике тапкырга якын артык эшләү горурлыгы. Барысының да талчыккан һәм ачыгудан бала йон баскан йөзләре сабылларча куаныч белән балкый башлый, иртэнге кояшның беренче ятма чаткылары күз бәбәкләрендә уйный. Барыбыз да канәгәтл...

Без кузгалуга Третьяков бригадасы блок өстенә килеп баса. Без алар белән ярышабыз, тату яшибез, шулай эш алмашканда исәнләшеп-хушлашып китәбез һәм, иң мөһиме: «Күпме?» дигән сорау бирелмичә калмый. Әнә хәзер дә бәләкәй генә, юка гына гәүдәле Третьяк, килеп житү белән, шул сорауны бирә. Ә мин, беләккә кигән «медальләр»не һавага күтәреп, горур елмаю белән чыңгылдатып бер болгым да китеп барам. Шундый ук кыяфәттә баш чөйгән булып, малайлар минем арттан атлый. Юк, ямьсез масаю түгел бу, бары тик дусларча шаяру гына...

Асыл безнең егетләр, бик асыл! Берсе дә ялкау түгел, берсе дә кешегә салынып ары-бире сузанлап йөрми, эш дигәндә тавыңны күчерергә эзер торалар. Дөрес, алар дөньяга бик крестьянча карыйлар әле, ярышып эшләүне танысалар да, ударник булуга артык исләре китми, тик «акча төшә торган» эш булсын! Аларның әле беренче тапкыр читкә чыгулары. Ә беренче тапкыр чыккан егет әгәр ул гел беткән Хәчтерүш булмаса, иң элек ата-аналарына акча салырга тиеш. Пучь әз дә булсын, әммә шул аз акчадан да егетнең егетлеген белеп торчаклар. Авылның кеме юк? Күрше-күлән, кардәш-ыру гына түгел ич. Былтыр сабан туенда ничектер сөйкемле генә елмайган, ә биел син киткәндә капка төбенә чыгып, сүзсез генә моңаеп калган чәчбикәләр дә бар бит әле. Шул авылга, шул күзләр алдына әйләнеп кайтасы да бар егетнең. Чабатан белән каеш кәпәчеңне ташлап калдыруда гына хикмәт зур түгел, читчә киенгән өс-башың сухнадан да шибиуттан булып, «өф» иткесез ялт итеп торсын. Аягыңдагы хром итегек көзгә шикелле уйнап, үз чыраеңны күрсәтерлек булсын. Мүкле кипкеңне кыңгыр салып жибәргәч, чигә көдрән тырпаеп торсын. Түш кесәңдә бармак юавлыгы папирәсләр белән «Пушка» кабы күренеп торсын — үзең тартмасаң, дус-иш малайларны сыйлап жибәр. Ә инде эчке кесәңдә, гел берәр тәңкәлектән генә торса да, әптияк калынлыгы акчаң булсын, жәе килгәндә аны да күрсәтеп ала бел — ут булсын күзләрең!

Моңы Әгъли сөйли. Без, десятник килүен көтеп, плотина башында утырабыз. Жәй эчендә ул бик нык өскә калыкты, аның биеклегә хәзер илле ике метр. Әгъли, башын кисеп үстөргән агач шикелле, төптән юаң, тигез буйлы, тыгыз гәүдәле, кыска буынлы егет. Ул инде егермене тутырып узган, яшь белән дә, шулай тәбәнәк булса да буй белән дә, иптәшләре арасында иң өлкәне. Ул аларга баш булыргарак ярата, каршы килсәләр, тукмактай йодрыгы белән башларына бер-ике чүкеп алырга да күп сорамай, ә үзе буйсынуны бик үк өнәп бетерми. Шаян телле,

уенчак күнелле булса да, холкы-фигыле белән үз дигәнчә, үзсүзле кылануы, тәртәгә тибә башлавы аркасында бригада эшенә кайбер комачаулык та китергәли. Шулай да ул тырышып эшли, шулай да ул булдыклы егет. Тик менә холай аны төс-бит ягыннан гына шактый кимсеткән: битен шадра баскан, башы таз булган. Кутыры капкачтай булгандыр, күрәсен, хәзер байтак өлеше, хәтта чигәләре дә, ала-кола шәрә булып тора. Әгълинен әле генә дәртләнеп сөйләгән сүзләрен күнелдән кичереп, беренче тапкыр читтән кайткан һәм: «мүкле кипке астыннан чигә көдрәләре тырпаеп торган» егетне күз алдыма китерергә тырышам. Бу аның мәңге күрә алмас матур хыялы икән, бичаракаем-нын. Ул миңа кызганыч булып китә. Нигә соң бу холай дигәнең әдәм баласын шулай мыскыл итә кайчакта?..

Сүзгә Нурук кушыла. Ул да башкалардан олырак: эшкә тере генә, күтәрмә борынлы гына бер егет булып килә.

— Әйт әле, Әгъли,— ди ул, теге сөйләгәндә байтак кына аска карап утырганнан соң,— күп итеп акча бирсәләр, син шушы платина башынан сикерериеңме?

— Вәт дурак! — ди тегесе.— Ник сикерим?

Малайлар да көлешеп ала, ә Нурук көлми, ул ике араны күзе белән үлчәгәндәй тагын бер аска карый да:

— Ә мин сикерерием... ике мең тәңкә бирсәләр,— ди.

Тагын көлеш.

— Соң бу илле ике метрны төшөп йиткенчүк, жаның күбәләк булып, Систайга очып китә вит синең!..

— Ю-ук,— ди ул,— мин аяк белән туп-туры суга сикерәм дә йөзеп кенә китәм. Днепр тирән бит, аяк имгәнүдән куркасы юк...

Шулай да бу безнең барыбызны да аптырашта калдыра: акча өчен генә үз башын юк итәргә телиме, әллә үзенең сикерә алуына бик нык ышанамы? Нурук безгә сәер генә җавап бирә:

— Әгәреник сикергәндә мин үләм икән, акчасы барыбер атай-анайга була ич, алар рәхәтен күрер. Колхозга кабат кермиенче дә торырлар, жә берәр забут жиренә күчеп йорт алырларые.

Чынлап та, колхоз мәсьәләсе бу егетләрнең бик «авырткан жир»ләре иде. Аларның монда «гирбаватса» итүләре дә шул «калхузда сүрәлеп» йөриселәре килмәүдән икән. Ул чакта авыл кешесенең, бигрәк тә Сталин хатыннан¹ соң, колхоз белән ике арада «керделе-чыктылы» йөргән көннәре иде.

Имештер, боларның Сарбаш авылында ул хатны колхоз жыелышында ачыктан-ачык укымыйча, хәтта гәзитен дә кешегә күрсәтмичә, яшереп йөрткәннәр. Бер каян табу мөмкин булмаган ул гәзитне. Шунан соң Миптәх (Мифтах) бабакай дигән бер әтчәйни карт, беркемгә дә белдерми-нитми, жиде төн уртасында жәяүләп Чистайга чыгып киткән, имеш. Илле чакрымдагы кантон каласына тәүлек тулганда барып житкән дә, Чистай базарында әлегә гәзитне итәк астыннан гына табып, узган атнада сыер саткан саф илле тәңкәсен теге пикүләйнең борнына төртеп, алган да кайткан бу. Кайткан да шулай ук инде жиде төн уртасында ыңдыр башындагы өвен лапасына киткән оныгын ияртеп. Анда инде кешеләр жыелган булган тып-тын гына. «Ярканат» фанарына кайсыдыр ут әлдерүгә алтынчыдагы теге онык малай Сталин хатын шатырдатып укый да башлаган. Ахырына житеп килгәндә генә шалт боларның өстенә авыл башлыклары!

— Аһа-а, тайный сабранжә!

— Кулак калдыклары бунты!

Шау да гөж китә. Гәзитне тартып алмакчы булалар.

— Кемнеке? Кем башлап йөри?..

¹ 1930. Март.

Ул арада, карангынын канат асты киң дигәндәй, әвен эче бушап та кала.

— Минеке, — ди Миптәк бабакай. — Қагылма, энем, гәзиткә. Бар, башта кулыны исле сабын белән әйбәтләп юып кил, аннары уйлап карарбыз...

— Судка бирәбез! — диләр.

— Булдыралмыйсыз, энәкәйләрем, — ди карт. — Патамушты үзегез гаепле: ник яшердегез бездән ибдәш Сталин сүзен?

— Иртәгүк колхоздан чыгарып ташлыйбыз! — ди присидетел.

— Ай, рәхмәт төшкере, — ди бабакай, — ник аны элегрәк әйтмәдән, әллә качан чыгып китәрием бит. Ә хәзер — булмый инде, брат, чыкмыйм! Алты үгез жигеп суырттырсагыз да чыгара алмыйсыз!.. Патамушты ибдәш Сталин безнең яклы икән!..

Шуннан соң Сарбаш авылында бабакайны «Тинтәк Миптәк» дип йортә башлаганнар, имеш...

Безнең арада әле дә бу хакта еш кына бәхәс чыккалый. Ирексездән табиб дигәндәй, «агитатор»га әйләнеп, колхозны үзем белгәнчә якларга, хәзер кыен булса, алда әйбәт көннәре киләчәге турында аңлатырга тырышкан булам. Кул гына селти малайлар.

— Калхуз якшы нәстә булса, анда көчләп кертмәсләрне! — ди Әгли.

— Да, да! — ди икенчесе: — Өстенә бастың! Ожмахка керергә берәү дә көчләми ләсә, ә тамукка куып кертәләр!

— Алайса, теге Миптәк бабакайны да куып керткәннәрме?

Малайлар бер сулышка тын кала да көлеп жибәрә. Нәм тагын, үзләренен малай акыллары белән бик зур нәтижә ясап:

— Юк, була торган нәстә төгел ул, абзыйкай! — диләр.

Бу үгетләр кызып бәхәсләшкәндә мин унайсыз хәлдә калам. Алар минем үткәндәге хәлләрне бик яхшы беләдер. «Кара, ничек калхуз яклы кыланган булып, арт ягын юарга тырыша!» — дип уйлыйлардыр сыман тоела... Уйлар мине еракка алып китә, хәер, еракка да түгел, Донбасска гына.

Анда әйбәт кенә эшләп килгәндә, әллә нәрсә булды да куйды бит. Хәер, үзем гаепле инде... Шушы утыз беренче елның язы кергәч, Сталино шәһәрендә жыелган бер киңәшмәдә ничектер әдәбият мәсьәләләре кузгалып китте дә Галимжан Ибраһимов турында да байтак кына сәер-сәер сүзләр әйтелде. Шундый чакта, башкаларны тыклап, тик кенә утыра белмиңә харап булам мин. «Юк бит, алай түгел бит ул, иптәшләр», — дип, дәррәү чәчрәп чыга торган начар бер гадәтем бар. Шул гадәтем аркасында күпме авыз пешкән чаклар булды инде. Ул киңәшмәдә дә тиз генә трибунага чыгып, үземчә Галимжан Ибраһимовны яклап маташкан булдым. Сүземне дә бетерә алмадым:

— Тише на поворотах! — дип кычкырды Ялхин иптәш. Киң жылкәле, киң тавышлы кеше иде ул. Донбасс рабфагындагы татар бүлегенен директоры иде. Мондый ук усал тавыш белән сөйләвен беренче ишетүем әле. — Галимжан Ибраһимов — сул эсәр! Был и остается эсэром! Безнең большевиклар партиясенә примазаться иткән кеше генә ул. Эсәрлар востаниесе провалиться иткәч кенә! — дип давам итте. — Ә башкача булса, кайсы юлдан китәр иде? Монысы әле билгесез! Галимжанның «Безнең көннәре» и бүтән язганнары эсәрлар жырын перепевать итү генә. Ә Казаннан кәжә билеты белән килгән Маниуриның монда чыгып, акыл сатып маташуы — правооппортунистически отрыжка гына! Правыйлар да бит шундыйларны якыйлар!..

Ул тагын бик озак сөйләде әле, ләкин мин инде аның сүзләрен аңларлык хәлдә түгел идем. «Ник чыктың, жүләр? Синне соң Галимжан Ибраһимовны яклый алыр кеше? Китапларын гашиыйк булып укудан башка, егерме еллык юбилее көннәрендә азылган әйбәт мәкалә-

берден башка, нәрсә беләсен соң аның хакында?.. Ә син тинтәк, үз битенә сыланган куе корым барлыгын бөтенләй онытып, икенче берәү битенә корым яктырмаска маташкан буласын. Чәпәделәрме үзенә... Ә кинәшмәдә синең ишеләр генәмени, югыйсә. «Пролетар» редакторы Борһан Мансуров та, редакциядә эшләүче шагыйрьләр дә, Артем партияшколасында күренекле укытучы, гәзитләрдә күп кенә мәкаләләр белән чыгучы Алфадиев та һәм башкалар да бар. Берсе дә алар сикереп чыкмады бит, сөйләнгәннәрне «йотып» кына утырды...» дигән уйлар үз башымда чыгыш ясыилар иде.

Шулай инде ул, «телем — дошманым» дигән сүзне Суворов үзегенә үтми генә әйтмәгәндер. Иске яралар төзәлеп килә дигәндә генә «базар» төштә дә китте. Теге Әсәдуллаев дигән кешенен соңыннан мине рудниктап «гөжт!» итеп жибәрүе дә шуның логик тәмамланышы буларак, чөй өстенә тукмак хезмәтен генә үтәгәндер. Хәер, ничек кенә булмасын, Донбасска килеп заводта эшләвемә дә, монда килеп бетон таптавыма да һич үкенмим. Уттамы ул, судамы ул — шагыйрь үзенен шигъри юлын калдырырга тиештер. Украинаның шушы матур жөйгә төннәрендә, күзгә эффектэй урала торган аксыл-зәңгәр таңнарында, шушы саф күңел-лө һәм беркатлы үсмер егетләр белән шушы биек плотина башларында жырлый-көлә бетон таптаулар үзе бер поэма түгелмени? Моңы бит көндөз чыра яндырып эзләсәң дә таба алмас иден! Шуна күрә күңелдә икенче бер яшерен теләк тә кузгалып килә әле: бу атаклы төзөлештөгә көннәр турында, Кеше — табигатьнен Днепрдай ярсу көчләрән дә үз арбасына жигә белүе турында, шушы бетон белән битләрә чуарланган егетләр, кызлар турында һәм тагын әллә ниләр, әллә ниләр турында роман язасы килә. Дөньяда моңарчы берәү дә яза алмаганча матур булырга тиеш ул роман!..

Юк, берсенә дә кайгырмыйк, зарланмыйк әле, бәхетсезлек әдәм башындагы мәңгелек карга оясы түгел. Арал буге чүлләрендә ун ел гомерен яндырган Тарас шикелле, патша каторгасында йөрмим ич мин. Без, бәләкәй бер төркем татар егетләре, аның жырларында газиз булып кабатланган Днепрда ГЭС салабыз! Канев таулары өстеннан аның монсу елмаюлы күзләре безгә дә төшәр. Чит итеп карамас ул безгә...

Көннәр шулай күңелә генә агыла иде безнен. Тик Хәйрүш дус Сәгъдиев кенә әллә нишләп китте әле.

Бәләкәй генә бүлмәдә өченче кешегә урын житмәве бик ачык булса да, бүтән бер почмак табуы мөмкин булмагач, мин һаман аларда яшәргә мәжбүр идем. Монда торак кытлыгы бик көчле. Балчык эшендәгә атлы «грабарь»лар, аптырагач, үзләре бер калкулыкта куышлар, алачаклар корып, кәкре-бөкре урамнары һәм бик серле тыкрыклары булган «Нахаловка» дигән бер «авыл» тәшкит иткәиннәр иде. Третьяковның шунда почмак тапкан бер егете үзенен «Петлюра» тыкрыгында яшәвен, ә күршәдә генә «Николай II» урамы булуын сөйләп, безнен өчнә катырды. «Ялган шартлатасын!» дип бөйләнгән, ант итә башлады. Боларнын бары да диярлек ат-туны белән авылдан качкан кулак токымнары, имеш...

Белмим, ни сәбәптәндер, Сәгъдиев еш кына «салып» кайта һәм сүзсез генә йөри торган хатыны белән тавыш чыгаручан булып китте. Күп очракта ул тавыш мин югында купкан була, ә мин, һич көтмәгәндә, аның иң кызган чагына кайтып керәм. Хәйрүшнен бер ачуы кабарса, күзләре зур булып калайлана, муен тамырлары бүртә, тавышы тагын да ныграк гыжлый һәм ул әле бер атна элек кенә алып жөйгән яна клеенканы өстәлдән сыдырып ала да шытырдатып ерткалап ыргыта. Агач табуретканы идәнгә шак-шок бәрә торгач, ничек тә икөгә аерып ташламыйча туктамый...

Нәрсә өчен? Нинди ачуы бар икән хатынында? Салам-сары чәчле,

ниидидер авыр сагыш белән караучан сыек-зәңгәр күзле Сара бер сүз дә кайтармый, мышык-мышык елый ғына. Ир белән хатын талашканда мәжбүри шаһит булудан да күнелсез тагын нәрсә бар?..

Ә болай үзе нинди әйбәт кенә иптәш ул, югыйсә. Шул шырлы тарт-масыдай бүлмәдәге бөтен «мал-мөлкәте» — арзанлы бер карават белән китап шкафы аның. Актык акчасына булса да, әдәбият жыйа. Шул фанер шкафы тулы классика, хәтта энциклопедия дә бар. Шиллер, Шекспир, Байрон, Гете һәм башкаларны ял көнне чирәмдә укып яту бик рәхәт була иде миңа. Юк, алай дөнья күләм исемнәре генә танучы түгел ул, татар әдәбиятын да бик таний: Такташ, Туфан әсәрләрен әйткән дә юк инде, аларга югары бер мөхәббәт саклый, ә шуның өстенә Баттал, Сөндөклә, Мансур Крыйм шигырьләрен дә ярата бит әле ул, һәрберенчә үзенчә әйбәт бер ягын таба белә. Белмим, яшертен генә булса да үзе яза идеме, әмма шигырьгә гашыйк кеше иде һәм аның белән бу темага сөйләшү дә күңелле иде.

Шул әйбәт дуска менә хәзер күз тиде. Хатынының төнлә дә тыенкы ғына елап ятканын ишетергә туры килә, минем белән дә рәтләп сөйләшми. Үз гаепләремне эзләп карыйм, таба алмыйм. Хәер, ни генә димә, тар жиргә тана башы инде мин.

Аларга әйтеп тормыйча ғына почмак эзли башладым. Беркайы берни тапмагач, малайлар янына киттем. Алар Днепр арьягындагы бәләкәй генә Кичкас стансасы поселогында, иске бер таш чиркәүдә торалар иде. Минем исәпне белгәч, егетләрем бик хуп күрәп, ничек тә бер тапчанлык урын табарга булдылар. Икенче көнне фанер чемоданы һәм эш киёмнәре бәйләгән төенне күтәрәп, чиркәүгә килдем. Хәйрүш дус минем китүгә бер дә каршылык күрсәтмәде. Ә тавыш-гауларның сәбәбен соңыннан ғына белдем: көнләшү чире талый башлаган икән дустым күңелен...

Чиркәүнең бөтен стеналары буйлап ике катлы сәндәрә-ятак корылган һәм бары да хужалы. Ә бер башындагы бик биек озынча гөмбәз астына сайгак жәелеп, икенче «этаж» ясалган һәм астан тар ғына такта баскыч та менгерелгән. Безнең әртил шунда иде. Егетләрем, мин килүгә, каяндыр ватык тапчан юнәтеп, аяк куеп яталар иде. Ул эш тә төгәлләнде, һәм мин юк-бар нәрсәмне аска түшәп, тапчанга сузылып яттым. Безнең бу урын бик шәп икән: нәкъ гөмбәз астында ғына очып йөри торган изге фәрештәләрне, кул сузсаң, канатларыннан эләктереп алырлык. Көләсе килде.

— И ходаем, бу кяфер чиркәвендә кяфер фәрештәләре кочагында ятуларыбыз өчен теге дөньяда ниләр күрербез икән инде! — дигән булдым.

Егетләрем бер дә көлмәде. Тик иң аргы почмактагы Әптелбәр дигән малай ғына:

— Мин аларга ич тә бакмыйм, стенага борылып ятам да күзләрне чытыртатып йомып йокыга китәм, — диде.

Шулай итеп, мин дә хәзер «чиркәү кешесе». Монда хәтта рәхәтрәк тә: жыеның бергә шау-гөр килеп ятасың. Тик менә эшкә барганда-кайтканда ғына арада бәхәс чыккалый һәм миңа тагын «агитатор» булырга туры килә. Сәбәбе шул: уң якта, без көн дә йөри торган юлдан әз генә эчкәргә бер бакчалык эчендә, чит ил белгечләре колониясе кала. Билгеле булганча, ГЭС корылышындагы бөтен бетон эшләрен Америка кешесе мистер Купер алып бара иде. Безгә аның мастер һәм инженерлары белән еш очрашырга туры килә. Алар без эшли торган блокларга сугылып, бөтен эшнен сыйфатын тикшереп, ватык-жимерек рус сүзләре белән киңәшләр биргәләп китә иде. Берсе хәтта безнең «дус»ка әйләнде. Озын, зифа буйлы, соры чәчле, кояшта янган карасу-кызыл йөзле, ачык чырайлы бер инженер ул. Блок өстеннән генә карап узмый, эченә төшә, «Здравстуй!» дип исәнләшкән була. Иске бетон өстен

жиркылаганда¹ «чи» калган урыннарыбыз булса, «ау, ау» дип бармагы белән төртеп күрсәтә, эз генә елмайган да була. Бетон салган чакка туры килгәндә, өстән карап-карап тора да, берәр «гаеп» күренсә, безнең янга тагын үзе төшә. Ботыннан арык сыек бетонга чумып, аргы почмакка хәтлө бара, шундагы малайның көрөгөн алып стена буйлата батыра-батыра кыерлап китә һәм аяклары белән ныклап таптый: куыш калмасын, янәсе. Аннары бетон эченнән суырылып чыга да, итек кунчыларын кыргалый һәм «Досвидан» дип китеп бара, үзе һаман елмайган була. Ә икенчесе тылмач белән генә йөри һәм бик житди кылана, эз генә житеشمәгән жир тапса, күзләренә ачу кабына. «Стражник» дип атады аны безнең малайлар.

Купер әфәндең үзен дә күрергә туры килде безгә. Бөтен ГЭС төзелешенң генеральный директоры академик Винтер һәм аның урынбасары академик Веденеев белән һәр эш урынында тукталып, сораулар биреп йөрде алар.

Менә шул «амиркән» белгечләренң һәм монтажчы герман белгечләренң шундый матур итеп салынган аерым коттеджларда, аерым колония булып, аерым туенып, аерым рәхәтләнеп яшәүләрен бер дә яратмый иде безнең егетләр. Шул турыдан узып эшкә барганда яки кайтканда, кайсы да булса берәве офтанмый калмый:

— Эх, яшиләр бит!..

Билгеле инде, андый чакта Әгъли килеп кысыла.

— Өтелмә, кәбәй, юкка! — дигән була ул. — Әдә, бу фаный дөньяда быржуй халкы рәхәт күрәп калсын. Без ташландык чиркәүдә урыс фәрештәләрен кочып ятканда, алар Мысыр күгәрчене оясыдай шындый аллы-гөлле үлрдә тора бирсен! Зату теге дөньяда «очтымакның» түрәндә без булырбыз! Анда бер быржуйга да прарускы бирмәячәкләр ди!

Малайлар сүрән генә көлешеп куя. Тик Усман гына моңа риза түгел, Әгълигә каршы төшә:

— Ни чуртыма миңа ожмахың теге дөньяда? Миңа бу дөньяда әдәмчә яшәргә бир! Алар бал да май ашасын, ә мин селәгәй йотып торыем, да?

— Анысын инде мин белмим, кәбәй, — ди Әгъли бик житди итеп. — Ул хакта син сәвит абзаннан сорап кара, ә может мына безнең бригадир иптәш тә аңлатып бирер...

Арттан килә-киләшкә Әгълинең жылкәсенә берне шаярып кына тондырган булам, ләкин бик тә чыңлап торып яңагынан ут чыгарасы килә: мыскыл итә бит, күңелләренә агу сала, имансыз! Тагын «Колхоз агитаторы»на әйләнеп китәргә туры килә...

Ниһаять, көзгә ахыры килеп житте, ноябрь башланды. Без инде плотинадагы бетон эшләрен әллә кайчан бетереп, ГЭС биңасына күчкән идек. Аның бөтен нигезе, авыр турбин һәм генераторлар урнашасы кратерлары, аларга су керсә арыклары, компрессор бүлекләре, идән-кәрә — һәммәсә дә бетоннан коелырга тиеш. Мондый «чокрылар»ны эшләү плотинадагы гади блокларга бетон тутыру гына түгел, бу шактый мәшәкатлө һәм күп хезмәт сорый торган нәрсә. Шулай да ул эшләренң дә ахыры күрәп килә инде. ГЭСта бетон салучы бары өч кенә бригада калды хәзер: Романько, Третьяк һәм без.

Романько (исеме Марина иде бугай) ул таңгы Днепр төсендәге зур зәңгәр күзле, әкияттәге патша кызларыныкы төслә алтын-сары чәчле, шул әкият кызларыдай зифа буйлы, әйтеп бетергесез сөйкемлө һәм тыйнак бер украин кызы иде. Хәтта бетон таптый торган тупас презент киёмнәр, калын чалбар, резин итекләр дә аның мөлаемлыгын, йомшак һәм нәзек чалымнарын жуя алмый, гомумән, табигатьнен бик ягымлы яралган эчкерсез бер баласы иде ул. Бригадасына жыеп алган егерме-

¹ Жиркылау — төшәү.

ләр украин кызы да үзе шикелле әйбәт, йомшак телле, якты чырайлы иделәр. Менә шул кызлар бетонда беренчелек белән жәй буге бөтен плотинаны шау-гөр китереп тоттылар: жыелышларда — Романько, Мактау тактасында — Романько, гәзитләрдә — Романько! Алар торган барак тирәсендә ялгыз да, күмәкләп тә, гармун-гитара күтәрәп тә йөрүгә егетләр умарта күчәдәй иде, ләкин ул кызларның берсе дә, барак почмагында «хихик-михик» кыланып, яманат чыгарып йөргәнән иштергә туры килмәде. Без Третьяков белән көнләшәп тә куйгалый идек: бетонны шулай күп салуда «секретлары» нәрсәдә икәнән беләсе килә. Әмма ни тырышсак та, ул сер ачылмады һәм алар, плотинада бетон эшләре беткәнчә, беренчелекне беркемгә дә бирмәделәр. Хәзер без өч сменада алмашлар. Алар белән блок башында еш очрашырга, эш башлаган яки тәмамлаган чакларын гел күрергә туры килә. Мәгар моның белән генә «секрет» ачылмый икән, аны белү өчен Романько кызлары ничек эшләгәннә сизгә сәгатъ буге карап торырга кирәк. Хәер, хәзер инде моның мөһимлегә әллә ни юк. Бердән, бетон эшләре ГЭСта да төгәлләнәп килә. Икенчедән, без үзәбез дә төшәп калганнардан түгел. Ай саен темпны көчәйтә торгач, без инде Третьяк бригадасын әллә кайчан узып, ярышта жинәп чыктык, кызыл тактага без дә үрмәләдек. Без дә «ябык ларек»тан удар карточкалар белән удар пак — колбаса, брынза, май, шикәр һ. б.ларны әллә кайчан алып киләбез. Без дә удар талоннар белән ботинка, туфли, чалбар, күлмәк, ситса, утыз тәңкәлек кенә булса да «кәчтүм» ише товарларны әз алмадык инде. Моңарчы, чиркәүгә кайткач та эш киemenнән йөргән малайлар, хәзер инде шакмак күлмәкләрән, постау чалбарларын, сары туфлиларән киәп жибәрәләр. Хәзер инде Әгъли дә: «Сәвит жиренә килеп, сәвит ясап биргән олмакта торучы быржуйлар» өчен совет властен бик тиргәми, хәзер инде безгә салам бирүчеләр дә әз түгел, хәзер инде безнең Нурук бригада эчендә рабочком вәкиле, «калхуз пулнамучины» дип йөртәләр аны. Профсоюз взносларын бик төгәл жия! Хәзер инде безнең теге вакытта бетонга бата язган Усман дигән егетәбез Мариуполь шәһәрәнә укырга жибәрелде — төзүчеләр техникумы студенты! Атна саен бригадага хат язып тора...

Шулай кызыкчылыгына яшәгәндә, «актык көн» килеп житкәнән сизми дә калдык. Ноябрь ахыры иде бу, төнге сменага без, аны-моны белми-чә, чираттагы эшкә генә килгән идек. Куш йодрыктай зур-зур лампалар белән яктыртылган блок читендә Третьяк бригадасы тәмәкә тартып утыра. Ниндидер кайгылы кешеләрдәй башлары аска иелгән, борыннары салынган. Ә үзләренә бөтен өс киemenнә, бит-күзләре, аяк-чулары бетонга каткан. Янагына блоктан чыгып утырганнары күренеп тора. Ни булган боларга, гудок булды ич, нигә кайтып китмәгәннәр? Шаярткан булам:

— Нәрсә, егетләр, әллә берәрсе бетонга батып калдымы, нигә болай бик кайгырасыз?..

Третьяк авызындагы төпчегән ачу белән читкә ыргытты. Аның патша сакчысыдай эре гәүдәле бадьячы Кувалдины, күзләрен акайтып, минем өскә килә башлады:

— Такылдама! Белденме? — дип йодрык күрсәтте ул миңа. Наман әле һични анламый аптырап, берәр төрле шаяруларыгынадыр дип торган арада, егерме кызык бөтен гаскәре белән Романько килеп житте. Я алла, монысы нинди кәмит тагы? Нишләгән болар? Хәер, озак аптырарга туры килмәде, кызлар барын да такмаклап бирде: актык бетон икән ләбаса бүген! Әйе, шушы төндә, ГЭСтагы шушы блокка, юк, бөтен Днепростройга актык бетонның актык кубометрлары салыначак! Кызлар дөгъва белән килгәннәр: «Без төзәлешнең беренче көннәреннән үк бетон эшен башлап жибәрдек һәм без аны тәмам итәргә дә тиеш!» имеш. Шундук бәхәс кабынып китте:

— Без дә беренче көннәрдән үк! — ди Третьяк, алар каршына басып. — Без бетерергә тиеш! Шуны сагалап утырабыз да ич!

Инде без дә чәпченә башладык: кара син аларны, нинди хитри — алар бетерергә тиеш, имеш! Ә без алланың үксез бозауларымыни?! Уз сменабыз лабаса!

Малайлар, мин ым какканчы ук барын да аңлап, блок тирәсенә бастылар да көрәкләренә таяндылар, әйтерсәң кулларында сөнгә!

— Юк, дускайлар, өлешебезгә чыккан көмешебез икән, без блокны беркемгә дә бирмибез, берәүдән дә ким эшләмибез, һәм үзебез бик яхшы гына төгәлләрбез. Кайтыгыз, тыныч йокы сезгә! — дидек.

Ул арада бетон заводы юлыннан «күке» паровоз күрүндә, бадьялар утырткан платформаларны «пих-пух» тартып безгә таба килә иде ул. Инде пар краны безнең баш очына беренче бадьяны күтәрә, ә без әле һаман гаугалашабыз. Законча дәрәслек безнең якта. Шулай булгач, без тегеләрнең кысылырга маташуына аяк терәп каршы торабыз.

— Комачауламагыз! — дип кычкырынгалап, беренче бадьяны үзебез ачык һәм бетонын да блокка үзебез тараттык, тегеләр алдында сер бирәсе килми — дию пәриләр шикелле бөтереләбез! Шунда Романьконың бер усал кызы түзмәде:

— Иптәш десятник! Десятник! — дип кычкыра-кычкыра, ГЭСның аргы читеңнән узып баручы десятник Долгуновны чакырып китерде. Һәм алар барысы берьюлы аны чолгап алдылар да:

— Бачьте, шо це робится! — дип һәм тагын әллә ниләр такмаклай-такмаклай, елый да башладылар. Баксана, хәтта Романько үзе дә елый мескенкәй! Долгунов тирәсенә жыелган Третьяк егетләре дә бик караңгы чырайлы, йодрыктай булып бүлтәйгән күзләре белән безгә бик усал караш ташлыйлар. Десятник исә, черки өереннән котылырга теләгән кешедәй, куллары белән селтәнә-селтәнә:

— Нишләвегез бу, егетләр, сез бит инде үз сменагызны бетердегез, — дип, алардан ычкыну ягын карый...

Третьяклар гаугасына карамас идек, бу әйбәт кызларның чын яшь белән елаш торулары күңелне әллә нишләтеп куйды. Чынлап та, нигә әле шулай бик кырыс кыланабыз? Уракта жир башына барып чыгуның, актык көлтә бәйләүнең дә күңелле бер шатлыгы була ич. Ә монда алар күпме вакытта бирле шул бер эштә. Актык кубометр аларга да кадерле түгелмени? Малайлар белән карашып алдык та, «Ни булса — ул!» дигәндәй кул болгап:

— Залезай, Ромашка Золотая! — дип кычкырдык. Шул авыкта ук Романько елаудан көлүгә күчкән сәер тавыш белән «эһек-меһек» килеп, кызларына кул изи-изи, блокка сикерде. Аның артынан черкелдәшеп тегеләре килеп төште. Моңы күрү, бик эзгә генә аптырап калган Третьяк егетләре дә шунда ябырылды. Бездән өлкәнрәк яшьтәге Долгунов һәр очракта власть күрсәтергә ашыкмый торган әйбәт кеше иде. Ул безнең бу тәртипсез кыланышка бер сүз дә әйтмәде, киресенчә, моңы күрү белән нидер исенә төшкәндәй, бетон заводы ягына таба йөгәрә-йөгәрә китеп барды. Озакламый безнең блок каршына икенче кран килеп басты, ә инде эче тавышлы күке-паровоз ике платформа сөйрәп, уналтышар бадья бетон ташый башлады. Молодец, Долгунов, менә кайда ул егетлек!

Урак өмәләренә йөрөп үскәнемне әйткән идем, монда да шул өмә башланып ките хәзер. Шактый кин булса да, тараеп калган блокта алтмышлап кеше оя өстендәге кырмыскалар шикелле кайнашабыз! Уенкөлке, шаярулар ките, такмак башланды, тик, басудагыча, гармуныбыз гына юк. Бадьялар бере артынан бере бушатыла гына тора. Егетләр тарата, жинел гәүдәле кызлар биегәндәй жинел кыланып кына таптап китәләр. Күңелле! Матур!..

Баштарак безнең малайлар, ничек аралашырга белмичә, бер поч-

маккарак сөрлегеп калганнар иде, озакламый үзләшеп киттеләр. Әгъли инде, бөтен дөньясын онытып, Романыңның бер майлантык¹ кына кызы каршында куштанланган була. Башының чәчле ягын күрсәтеп брезент эшләпәсен кырын салган да, кыз алдында биеп-биеп кенә бетон таптый, шул ук вакытта кызларныкыдай ап-ак тигез тешләрен балкытып erylган авызы да тик тормый. Янынарак килсәң, үзенчә такмаклап ята, имеш:

Бас, бас, бас кына,
Басмый йөрәк ашкына,
Ашкындыра яшь йөрәкне
Шушы кыйгач каш кына!

Теге кыз да аңа елмаеп, селкенгәлгән була. «Шо не тәкэ — бас, бас?» ди.

— Чава, чава? — дип кычкыра Әгъли. Ә малайлар алар тирәсендә кул чәбәкли-чәбәкли бетон таптыйлар, үзләре бала тавыш белән көлешәләр.

— Эт, эт, Әгъли! — дип кычкыралар.

— Тот кулыннан, коч муеныннан, үмерлек яр кочакта! — дип өсти берсе.

Менә кәмит, уенмы бу, эшме бу? — нич аера торган түгел! Шул мыжгыган блока кысыла-кысыла, ниндидер бер бәйрәм дәрте белән ашкынып, актык бетонны салабыз. Әле генә кеше күмелерлек булган тирән чокыр һаман саега бара һәм менә тагын бер ун бадьядан соң өске кырый белән тәмам тигезләнеп жите, «кубосантиметр»лык та урын калмады. Нични абайламастан кызыша торгач, сигез сәгатьлек эшне өч сәгатьтә бетереп тә ташлаганбыз. Кинәт без блок читендәге каты бетонга бастык. Кызлар, каяндыр такта башлары табып, блок өстен шомартып чыкты. Романың, брезент бияләен салып, нечкә генә имән бармагын сузды да, блокның үзе утырган почмагына нәзек кенә хәрәфләр белән: «Бригада М. Романың. 30. XI. 31» дип язып куйды. Бу безгә бик кызык тоелды һәм шунда ук Третьяков та икенче почмакны алып, үз данын мәңгеләштерергә ашыкты. Чүлмәкчедән күрмәкчә дигәндәй, безгә дә өченче почмакта үз бригадабызның автографын калдырырга туры килде...

Эш беткән. Ир затлар кайсы ничек тели, шулай блок тирәли тәгәрәгән, бар да диярлек тәмәке тарта. Кызлар гадәтләренчә бергә чүмәшеп утырганнар. Берәү дә кузгалып китәргә ашыкмый. Уен-көлкә сүз дә, чыр-чу да юк. Ниндидер гомуми тынлык. Салкын төннең кара-зәңгәр аяз күгендә, кыңгыр салган көмеш калфактай, ярым тулган ай бар икән, мин аны хәзер генә күрдәм әле, ә йолдызлар нигәдер бик сирәк. Аста әкрән генә, тын гына төнге Днепр гөжли, тирә-як дөнья ниндидер сыек кына сөтле томан эчендә йокыга талган, тик «Тиле кыя» турысында гына якты утлар яна. Анда, күрәсәң, эшләр һаман кайный әле. Ә инде аннан шактый түбәндә, борынгы Запорожье казакларының яу тоткан урыны — Хортица атавы беленер-беленмәс кенә шәйләнә төслә...

Ник соң әле без болай тын, телсез калып утырабыз? Уйланумы бу, кайгымы бу, эш бетерү шатлыгымы бу? — берәү дә әйтә алмас иде, һәркем үз кичерешләре дингезендә йөзә ич... Минем күнел, мәсәлән, жиденче кат күктә. Бүгенге эшнең болай кызык һәм матур килеп чыгуын һаман әле күнелгә сеңдереп бетерә алмыйм, онтымас микән, романымда шулай жанлы итеп, шулай дәртле һәм матур итеп яза алырмын микән, дип куркам. Тавык төшенә тары керә, диләр ич. Ә башкалар ни уйлый? Моңысы инде минем өчен бөтенләй караңгы...

Мин онытылып утырган нәкъ шушы минутта кызлар ягынан жыр башланды:

Реве та стогне Дніпр широкий
Сердитий вітер завива...

¹ Майлантык — төсен-битен майлагандай, шома, тулы гәүдәле.

Романько тавышы иде бу. Каяндыр күкрэк түреннән көчле һәм украинча йомшак булып чыккан монсу тавыш. Шундук аңа кызларны кушылып, тагын да көчәйтеп алып китте:

Додолю верби гне высокі
Горами хвилі підіма...

Украинча белмәсәләр дә, көйгә рус егетләре дә кушылды. Ә без, көен дә, сүзен дә белмәгән татар малайлары, тыңлаучылар булып кына калдык. Юк, тыңлаучылар гына түгел, без эчтөгә, күнел түрендәгә тавыш белән жырладык аны! Сүзен белмәсән дә, мәгънәсә аңлашыла аның. Ул жыр күнелләрен еракларга алып китә, украин халкының гасырларча килгән олы зарын сөйлә төслә.

Бик әйбәт. Тик минем уйлавымча, хәзер, менә шушы тантаналы минутларда, зур бер эшне төгәлләгән чакларда, дөнья шаулатырдай башка бер жыр, күтәрәнке рухлы, көчле жыр кирәк иде шикелле. Аннары мин шуны да сиздем әле: менә шушы егетләр, шушы кызлар, хәтта безнең малайлар да, үзләрен «хужа» итеп тоя икән хәзер. Алар: «килдәк — эшләдек, бетте — киттек», дип кенә карамыйлар, ГЭСның кайчан өлгерәчөгә, күпме көч бирәчөгә белән дә бик ныклап кызыксыналар. Үземдә дә шул хис туып өлгергән: Днепрострой минекә дә икән, күнелгә тирән кереп утырган икән ул хәзер. Буйдан-буйга сузылган эффект тасмалар киселеп, барлык турбиналарга берьюлы жан кергән көнне, илнең кай почмагында булсам да, килеп күрәсем килә...

Менә шушы хисләренә әйтә торган жыр сорый күнел. Аны ничек язарга икән? Нинди кара белән, нинди каләм белән язсаң, әйбәт чыгар икән ул?..

Жыр да жырланып беткән, тәмәкеләр дә икенче кат тартылган, монсулык катыш шаян сүзләр дә беткән иде. Ниһаять, тирле аркаларга суык тагын да ныграк йөгәрә башлагач, шыштырдап торган юеш брезент эчендә тезләр укмашып ката башлавын сизгәч, урыннардаң кузгалдык. «Прощай, бетон!» дип өйләргә таралышканда нигәдер елийсы килде. Ә күнел һаман күтәрәнке иде һәм монсу да иде, күнел музыка сорый иде!..

Бетон бетте, без эшсез калдык. Юк, безне ГЭСның өс ягындагы су астында каласы мәйданнан чүп-чар тазарту эшенә куштылар... Нинди бетончы селкенеп йөрсен инде андый көнлекчә хезмәтендә?.. Профессия горурлыгына тия икән бу!..

Атна-ун көн эчендә Третьяк егетләре дә, Романько кызлары да су белән югандай юкка чыктылар. Без дә кыл өстендә торабыз...

Монда хәзер слесарьлар, монтажчылар, электриклар эшли. Арык эрәларына Стэнли капкалары кую, турбина, генератор, компрессорлар монтажлау, югары вольтлы юан чыбыклар сузу өчен манарадан биек металл каркаслар утырту башланды. Һәр урында электросварщикларның жете зәңгәр уты күзгә чагылдыра... Малайларым гына түгел, мондый эшләр буенча мин үзем дә, аллага шөкер, бик тә надан шул. Егет булып үсеп житкәнчә житмеш төрле һөнәргә өйрәнмәкче идем малай чакта, житмешкә тулып житмәгән икән. Чабата ясау, тырыс ясау, эшләпә һәм кәрзин үрү, урақ уру, ыңдыр сугу, хәтта шигыр язуны белсәм дә, көрәк дигән «машина»дан башка һичбер техниканың серенә өйрәнә алмаганмын...

Шуның өстенә мине һаман «үз женем» кытыклай. Аннан бөтенләй бизмәкчә булып карадым, инде ел була торгандыр — каләм тоткан юк. Бетон беткәч ниндидер техник курсларга кереп, берәр квалификация алмакчы, аннары ничек тә вуз бетереп, инженер булмакчы булып йөрдем, ә шигыр язу төшкә керә башлады. Алай гынамы соң әле: «Кызыл яшләр» гәзитенә өченче битендә бер зур шигыр бастырганмын, ул шундый шәп чыккан, бөтен кеше укып соклана, имеш, һәм

минем янга килә дә: «Менә бу шигыр, ачмаса!» дип, «шалт!» итеп гәзиткә чиртеп куя, аннары минем кулны кыса, имеш! Бәлки, шуна күрәдер, әлегә «женем» һәр төрлө курс-мурсларга каршы сугыш ачты: «Роман язам дигән сүзгә кайда?» дип әрләде. Менә хәзер нәкъ курсларга китәр көн килде шикелле, әллә каян эзлесе дә түгелдер, шушында ук бардыр ул. Тик мин ике арада: «Ни язсам да барыбер басмаячаклар!» дип кул селтисе килә. Ә «жен» ирек бирми, һаман котыртал: ел буена ямь-яшел төсә белән күзләрен иркәли торган, тәүлек буена сайраган кошлары белән күнелләргә рәхәт бирә торган серле бер урман итеп күрсәтә ул миңа шигыр дөньясын. Һәм минем үлөп тә язасым килә башлый.

Хәтта күнел дә инде кайдадыр моннан еракта, бик еракта хәзер. Ә кайда? Анысын әйтү бик кыен әлегә. Рәхәтләнеп, бер кайгың да булмыйча, төн-көн язып ята торган тыныч кына почмак кайда гына бар икән соң?... Казанда булмый да булмый инде, анда мине басмаячаклар, эш тә табылмас, кайтып күренсәң, иске жил тегермәне тагын чүп тарта башлавы бик мөмкин...

Чиркәү сәндәрәсендә тәмәке пыскытып сүзсез утырган маләйларыма үз фикеремне әйттем:

— Монарчы бик әйбәт, бик тату эшләдек, дускайлар, инде кызыгы калмады, таралышырга туры килер шул... Мин китәм, канатларым, кая китәсемне үзем дә белмим хәзәргә...

Озак кына тын утырдык, тарткан өстенә тәмәке тарттык... Аннары мин аларга Донбасс шахталарының якындагы берәрсенә китәргә кинәш биргән булдым. Чынлап та, кайсы гына шахтага бармасыннар, шахтер бик кирәк иде хәзер. Күмер күп кирәк иде. Егетләрем ай ахырына хәтле монда эшләп, яна ел башыннан расчёт алмакчы булдылар...

Декабрь урталарында ГЭС белән исәп-хисапны өзеп, ай саен күпмешәр эшләвез турында белешмә дә яздырып алдым. Белешмәләрен кирәк чагы иде ул елларда. Алар миндә күп иде, барлык белешмәләренә әллә кайчан утка ягып бетердем, тик шушы сонгысы гына исән. Мин аны вуз бетереп алган дипломым эчендә саклыйм. Чөнки ул безнең асыл егетләренә намус көзгесе, яшь кенә көйләренә күкрәк көчләрен аямай илгә биргән хезмәтләренә горурлыгы. Хәер, саннар да бик жырылап тора иде шул анда: «...имеет производительность по укладке бетона следующую: Июнь — 105%, июль — 120%, август — 189%, сентябрь — 170%, октябрь — 179%, и ноябрь — 118%, что и удостоверяется...» диелгән.

Моннан да шәп документ кайда булуы мөмкин! Аннан соң кичелгән кырык ел гомер дәвамында ул инде саргаеп бетсә дә, мин аны һаман юкка чыгара алмыйм. Үземне икә вуз бетереп, ике дипломы булган кеше сыман тоям. Ул саннар минем колакка һаман шигыр булып, музыка булып яңгырый әле. Гажәпләнмәсен яшь буын, шундый кадерле белешмәләр дә була икән дөньяда!..

— И кадерле Чистай дусларым! Исәннәрме сез? Гомернең бу ахыр елларында очрашасы иде бит бер! Утырасы иде бит бер Днепрдагыча плотина башларында жырылашып!..

«Сез бу хатны минем укуыганда...»

Кая киту турында йөз кат уйлап та бер жүнле вариант таба алмаганнан соң Мәскәү каласына килеп чыктым. «Эшче» редакциясендәге таныш-белеш, дус-ишләрдән иң якыны Вил Садрый иде. Ул шигыр ярата, шагыйрьләренә үзләреннән матуррак итеп, ягымлы һәм жылы тавыш белән укый белә. Ул минем «Айшә» исемле шигырьне соклангыч бер йомшак жорлык белән укып, мине үзгә гашыйк итте, армия елларында ук дуслашып киттек. Менә шул дустымның редакциядәге

эш бүлмәсенә килеп кердем. Кул биреп күрешү белән беренче сүз алмашуга, тотлыгып калдым: Вилнәң өстәлендә «Эшче» гәзите ята, анда Такташ рәсеме һәм ул кара рамда...

Эйтә башлаган сүземне онытып, гәзиткә ташландым. Рәсем астында некролог — вакытсыз үлем... Шул ук биттә «Киләчәккә хатлар». Вилгә текәлдем: мен сораулы күз. Ул эндәшми. Күзләре шешенке, әллә елаган тагы... Нәрсә соң бу? Ничек аңларга моны? Чәчәктәй матур, яшь имәндәй таза бер егетнең көтмәгәндә ничек үлүе мөмкин?.. Әле ел ашу ғына элек Донбасста шундый баһадир төстә күргән идем ич мин аны! Нинди үлем — аңа бары утыз ғына яшь иде бит әле! Утыз яшь... Егеткә ирлек килү, талантка иң парлак¹ көннәр килү дәвере. Утыз яшь... Нинди бәхетсез без: халыкның беренче шигъри даһие хәтта бу яшьне дә тутыра алмыйча дөнья куйган. Хәер, анысы әле аңлашыла да кебек, чөнки ятимлекнең бөтен газәпләрен Тукай үз жылкисендә күтәргән, үз күкрәк канына сеңдергән, ятимлек корты аны эчтән ашаган...

Ә Сыркыды авылының атлы-тунлы игенче малае Һади Такташ бит тән саулыгы, рух бөтенлеге, күнел шатлыгы белән ташып-түгелеп торган соклангыч бер егет иде, соклангыч бер шагыйрь иде, халык тудырган икенче даһи иде!..

Һади Такташ. Ул миңа егерме өч егетке елдан ук таныш. Үзен күргәнем булмаса да, бик якын дус, абый, остаз... Себердән килеп, Свердлов каласында укып йөргән чак. Теләкләр зур, хыяллар үзәң дә аңлап бетерә алмастай матур, ашкынулы. Чөнки күнелдә шаян да, ялкынлы да, моңлы да сүзләр, юллар, рифмалар кайный. Үз гомеремдә беренче тапкыр унике юллык «шигырем» басылып чыккан көн: Урра! Урра! Яшәсен поэзия! Гәзитне кесәгә кыстырдым да клубның аскы катында яшәүче Һади Батуллин янына киттем. Ул минем якташ егет, әле дүрт етнечдә үк бергә укыган идек, ачлыктан да бергә качып Себергә киттек. Ул да шигырь чиренә дучар. Ишектән керүгә, уртадагы озын кара өстәлгә сузылып, көлтәдәй куе чәчләрен тузгытып йөзтүбән яткан хәлдә, ниндидер бер китап укый иде ул. Янына килдем. «Нәрсә укый-сын?» — дим. Һаман баш калкытмый, китап эченә кереп китәрдәй булып, борыны белән кадалган ул аңа. Тел кыймылдатып, сүз әйтерлек хәле калмаган. Шундый иде егет: хисләргә бер бирелсә, фани дөньяң аның өчен юкка чыга. Ихайлап бер көлә башласа, чыдап кына тор — колакларың тонмыйча туктамас. Менә ул кинәт янтаеп, бер кулын түшәмгә житәрдәй итеп сузды да «бүрәнә» тавыш белән күкрәтеп жи-
бәрде:

Зур тәмугларымны яктым
Мин бүген төннән алып,
Яндырам шуңда Кабилне
Мәңге утларга салып...

Алма үч, төңре, Кабилдән,
Үч алу — кимлек синә-а!!!

Яктагы берничә егет сискәнәшеп аңа карады. Мин дә бик аптырадым: нинди Кабил белән саташа? Ни тилерә бу?

Килдем дә кулындагы китапны йолкып алдым. Кара буяулы рәсемнәр, факеллар төшереп ясалган тышлы бу китапта: «Һади Такташ. Жир уллары трагедиясе. Вакыйга хыялый яһүд тарихыннан», дигән сүзләр бар иде.

— Вот бу китап, ичмаса! Вот бу шагыйрь! — дип куйды Һади, йодрыгын һавада болгап. — Адаш, минем адаш язган!

Мин дә инде бу китапның исеминән үк сихерләнеп өлгергән идем, чөнки Һади Такташ дигән имза миңа да әз-мәз билгеле, матбугатта күргән кайбер әйберләрен укыштырам, тик моңарчы аерым китабын

¹ Парлак — иң танылу, чәчәк ату.

отратканым юк иде әле. Дустымның ай-ваена карамастан, жыентыкны кесәмә тыктым да, шул шау-шу арасында үземнең әлегә беренче шигырь белән мактанарга да онытып, клубка мендем, бәйрәмгә багышланган концертта шул шигырь белән чыгыш ясарга туры килде, сыек кына кул чаптылар, сызгыручы булмады. Бик начар бер гадәт бар минем: үз шигырьләремне яндырып укый белмим, сабагын өйрәнмәгән малай шикелле оялып, «мәми авыз»га әйләнеп калам. Әйтерсең ниндидер гаепле эш эшлим. Ә бит үзем «артист» кеше, клуб драмтүгәрәгенә актив члены, Тукай, Гафури, Сәгыйт Рәми, Бабиç һәм башкаларның күпме шигырьләрен яттан укыганым, күпме «декламация» сөйләгәнем бар. Хәтта ул елларда яшьләр арасында бик популяр булган «Сакья-Муни» шигырен дә ярып, күз дә йоммый, русча гына укып жи-бәргән чаклар азмы булгандыр.

Шулай да, төн уртасында ул кичәдән кайтканда, күктәге тулган ай минем күңел түрәнә менеп утыргандай якты иде. Кем белсен, басылып чыккан беренче шигырьдәнме ул, әле табылмаган, таныш булмаган матур күзләренң жылы елмаюыннанмы, әллә гомумән поэзия белән исереп йөрүдәнме?.. Торакка кереп, бер кружка суык чәй эчкәннән сон кесәдәге «Жир уллары»н чыгардым да койкага тәгәрәдем. Укыйм да укыйм, малайлар йоклап бетте. Кемгәдер ут комачау итә икән: «Сүндер, төнге ике бит»,— дип кычкырды.

Сүндер, имеш! Бер нәрсә аңламый, ул мескенгә йокы кыйбат... Аякка киез итекне, өскә кыска тунны элдем дә, утны басып, коридорга чыктым. Андагы бердәнбер лампа тирәсендә таптана-таптана китапны тагын «кимерә» башладым. Тән чымырдый, куркыныч бу китап: бөтереп алып кереп китә торган тирән су шикелле куркыныч. Кинәт суырып алып да көтелмәгән төпсез чоңгылына батырып төсле, сизми дә калырсын! Ә үзеннән аерылып булмый: күкләр, аллалар, фәрештәләр, Адам, Хәүва, Кабил, Һабил, Әхлимә, Газазил — кыскасы, без мәдрәсәләрдә күпме ятлаган изге нәрсәләргә зир-зәбәр китерә! Юк, сатира, памфлет яки коры авыз еру теле белән түгел, ә көчле фажига теленә югары матурлыгы белән беренче Жир кешеләренә беренче зарларын, канунарга каршы беренче баш күтәрүләрен, протестларын жырлый. Көчле саф мәхәббәтне, ләкин шул ук вакытта, канунча «жиниятьчел» мәхәббәтне якый! Бу ничек тетрәтмәсен? Ул гынамы сон! Гомумән, китапка кертелгән барлык шигырьләр шул кадәр көч һәм югары пафос белән, «авызлыксыз» романтика белән язылган, гүя ки китап эченнән күзгә күренмәс ялкын бәрәп тора, әллә нинди мин белмәгән серле дөньяларга, давыллы кинлекләргә чакыра торган набат авазлары яңгырый, без яшәгән көннәрнең кайнар сулышы бөркелә, яшьлекнең беренче шашкын сөю жырлары ишетелә төсле...

Ул төнне мин күз йоммадым, шушы уйлар, шушы кабынулар йокы бирмәде миңа. Такташны беренче тапкыр шушы төндә ачтым. Моңарчы Тулбай авылы белән Себер арасын таптаган, чабатадан күн итеккә омтылган, хәбәрчелектән шигырь язучы хыялы белән исереп йөргән уңсигез яшьлек малай-егет уйга калды: «Менә ничек язалар икән шигырьне! Шагыйрь булсаң — менә нинди булырга кирәк икән! Бармы ул көч синдә?.. Бармы?..»

Шушы төндә мин Такташка чын күңелдән гашыйк булдым. Хәер, мин генәме сон? Китап кулдан-кулга китте, хәтта «Жир уллары»н сахнага да куйдык әле без, Такташ юллары теләсә кем авызында кабатлана хәзер. «Ачлык патша», «Урамда», «Урман кызы» һәм башкалар укылмаган кичә юк. Ә мәшһүр жырчы Газиз Әлмөхәмәтов Свердловскига килгәч, аның концертында Такташның «Эшлиләр» шигырен миңа укыттылар. Шулай итеп, без, шигырь сөючеләр, барыбыз да Такташ артынан жәяүләп чаба башладык.

Такташны ул заман яшьләренә шулай кайнар кабул итүе аңлашыл-

мый торган сер түгел шикелле. Ул безнен хисларне жырлаган. Без кемнәр соң? Без революция давыллары шаулаганда үсмер малай булып, ул көрөшкә турыдан-туры катнаша алмаган яшьләр. Безгә ата, абый тиешле кешеләр революцияне ясап һәм жинеп чыкканнар. Алардан йоккан революция пафосы белән, яңалык өчен кайнар көрөш тойгылары белән без дә үзөбезгә күрә бәләкәй генә булса да «патша төшереп», «искелек» дигән тәхетләрне жимереп йөргәнбез, ул чакларда бик көтөлгән бөтен дөнья революциясен тизрәк ясау өчен ашкынганбыз.

Гыйсый итеп сезгә каршы,
Соры кортлар, мин менә
Куркынчыч утлар ягып
Чыктым янар тау өстенә.
Аллагызны,
Дөньягызны
Утка ташыйм, яндырам,
Жирдә тик эшне иләп дип калдырам.
Ишетәсезме?
Әй, тилеләр!
Нинди шау-шу ишетелә?
Ул килә,
Капланга атланган гасыр,
Төңрә килә —
Дәһшәттеннән бар хорафат селкенә.
Ул килә, эш тәңресел!

Бу юллар бик тә якын иде, бик тә йөрәккә ятышлы иде безнен.

Тиңнән кайгылы егерме дүртенче ел килде. Күнелләр түрәндә инде күптән иң кадерле урын алган сөекле кешебез Ленин үлде. Илнең иң зур югалтуы, иң зур кайгысы иде бу. Такташ шул атналарда ук язылган «Гасырлар һәм минутлар»ы белән илнең олы кичерешен көчле итеп әйтеп биреп, безне тагын үзенә табындырды. Мин аны үз хисләрем итеп укыдым һәм аның олы таланты алдында тагын башымны идем. Инде Ленин турында күпме шигырь һәм поэмалар язылган, эмма «Гасырлар һәм минутлар» безнең поэзиянең беренче урындагы горурлыгы, үлемсез симфониясе. Бу әсәрне укыгач, мин Такташны икенче тапкыр ачтым...

Такташ. Абыем һәм остазым Такташ. Бу кара кысаны ватып чыгардай давыллы Такташ. Ватып чыгып, шушы гәзит битеннән өсталгә басар да: «Ышанмагыз! Мин үлмәдем! Мин тере! Кулларымда факел янган килеш йөрим һаман таулар өстендә!» дип, бөтен дөньяга кычкырып төсле тере Такташ... Мин дә ышанмыйм аның үлеменә. Ничек үлсен ул? Безнең поэзиянен көрванбашы, юл ярып баручысы, әйдәүчесе булып киткән иде бит ул, үлөргә хакы юк аның! Басылып чыккан һәрбер яңа шигыре зур бер вакыйга булып, поэзия үсешендә яңа бер сәхифә булып әверелә, күнелләргә бәйрәм яме бирә, телләрдә кабатлана иде бит аның. Бик күп яшь каләмнәр аңа ияреп китте, Такташ мәктәбе барлыкка килде. Мин үзем аның йогынтысында булуым өчен бер дә үкенмим. Ул бит житез күзле, ихлас күнелле бакчачы да иде. Поэзиянен күп чәчәкле майданында чүп үләннәре күрсә, мәрхәмәтсез йолкып атарга икеләнмәгән кебек, кечкенә бер яңа үсентене хуплап алырга да әзер иде.

Егерме алтынчы ел ахырларында «Безнең юл» редакциясенә «Карлыгач» исемле озын шигырь жибердем. Дәрәжәле әдәби журналга «борын төртүгә» беренче тапкыр жөрбәт итүем. Яраткан кызыңа язган беренче хатка янып-көеп җавап көткән шикелле, редакциядән көтү дә чамасыз озак булып тоела икән. Мин инде җавап көтә-көтә тәмам суынып, шигырь чүпкә чыккандыр дип, сулагай кулны селтәр хәлгә житкәндә генә бер откыртка килеп төште. Аның да яртысы гына диярлек язылган. «Карлыгач»ка кәфендер дип уйлап, өметсез генә күз

Аертә башладым. Ниләр язылган иде ул саран юлларда — ачык хәтерләү кыен. Минне тетрәткән сүз хатның иң ахырындагы — «Н. Такташ» дигән имза булып чыкты. Ничек болай? Мин бит шигырьне Нигъмәти иптәш исеменә жибәргән идем. Такташка укыттылар микәнни? Әллә үзе кызыксынып күз салганмы?.. Ничек кенә булмасын, Такташ минем шигырьне үзе укыган! Һәм үзе җавап язган! «Басылачак» дигән. Юк, бу өч сүзне тиз генә башка сыйдыру мөмкин түгел иде. Мин ул көнне «Хыялый Хәйрүш» булып йөрдәм: «Бакчый, син дә кеше рәтенә керәсән, ахры, малай! Сине дә шагыйрь дип танырлар микәнни?.. Такташ үзе язган бит! Басыла дигән. Әй, дөнья! Қочар идем мин сине кочагыма сыйсаң...»

Әйе, төш булып кына калмады бу. Шигырь басылып чыкты, Себергә килеп житте, укып карыйм — гел мин язганча, берәү дә төзәтмәгән, «шомартмаган»... Оста бакчаның нәни генә бер үсентегә дә күз төшерә белүе аркасында, «Карлыгач» миңа лачын канаты биргәндәй булды...

Армиягә каралыр көннәр килде. Яшьлекнең бу үзенә бер матур чагы. Туган авылыма кайттым. Язмыш юллары буйлап йөри торгач, Уралны, Төмән-Тобол якларын, Себернең яртысын айкап чыктым. Армиягә алынсам, тагын кайларгадыр — я Ерак Көнчыгышка, яки Көнбатыш чикләренә жибәрүләре мөмкин. Ә шушы яшемә житеп, борын төбөндәге Казанны күргәнем юк...

Казан... Туган жиремнең башкаласы. Әдәби, мәдәни дөнья. Шигырь, жыр, сәнгать, музыка дөньясы — талантлар дөньясы! Ул мине әллә кайчаннан бирле кызыктыра! Юк, күрми китү ярамый. Бабаларым каны, Тукай яше тамган жир. Такташ жыры шаулаган таш кала! Минем дә ана алып барасы жырларым бар бит әле, яратырмы ул аларны, кабул итәрме?

Уңлы лампа яктысында кичләр утырып, монарчы язган шигырь, хикәя, нәсер шикелле эйберләремнең иң яхшы дип тапканның сайлап акка күчердем. Тик нинди исем куярга? Бу очракта да Такташ соклангыч — ул һәр вакыт үз әсәрләренә матур исем таба белә: «Нәни разбойник», «Мәхәббәт тәүбәсе», «Кояш көлмн дә, елмаймый да» һ. б. һ. б. Каян уйлап таба? Өч көн аптырап йөргәннән соң «Тайга төбенән» дип атарга булдым. Шигъри булмаса да, мәгънәле булсын, янәсе...

Мин Казанга пар ат жиктереп килә алмадым, таң алдынанн Кукмара поезды китереп төшерде безне. Кешеләргә ияреп, шәһәр буйлап киттем. Белмим, күзләрем дәрәс күрүгә бетермәдеме, әллә күбрәкне өмет итеп килгән идемме — беренче тәэсир бер дә сокланырлык булмады: булыжник жәелгән чүпке, тузанлы урамнарны себерүче дворниклар артынан соры болыт күтәрелә. Борынгы таш йортлар, кәкрә-бөкрә чүккән агач өйләр шушы соры пырак эчендә коенып кала. Ишегалларынан саркыган сулар тротуар чокырларына жыелган. Хәзерге Киров урамы белән атлый торгач, киң майдандагы базарга килеп чыктык. Әле янарак кына мыжгырга¹ тотыган майданның арты почмагынан бик калын тавыш ишетелә башлады, ниндидер бик юан агач куышынан чыккан тыңкыш һәм тигез кырыслык белән:

— Картá бар, картá бар... — дип, ат картáсы алырга өнди ул. Озак та үтмәстән, үсмер малайлар белән картлар квартеты яңгырады:

Чәйни сода, сахарни,
Каму чава пырладам!..

Кинәт көлеп жибәрдем, «Чаян» искә төште — Печән базары икән бит бу! Бар да Тукайдагыча һәм Г. Камалдагыча булып күренде...

¹ Мыжгырга — кайнарға.

И Казан! Туган жирем башкаласы, шушымы син?..

Ә НЭП калын тавыш белән тантана итә:

— Карта бар, карта бар... Симез карта!...

Ә кайда соң мин эзләп килгән Казан, күнелдә бүгенге шигырь төсле булып гәүдәләнгән яна Казан?.. Бардыр ул, табармын мин аны!..

Пәри чокыры мине йота алмый калды. Тән чымырдап, тизрәк чыгып киттем. «Татарстан» редакциясендә беренче танышкан кешем Мөхәм-мәт Парсин булды. Элекке елларда яшъләр матбугатындагы пафослы макаләләрен укыганым бар иде. Фамилиямне белгәч, ул да мине чама-лап алды. Сөйләшеп киттек, Такташны күрәсем килүен әйткән идем, телефон белән кайлардандыр эзләргә тотынды һәм мине «Академүзәк»-кә алып китте.

— Әйдә, күрсәтәм мин аны сина,— диде бу.

Ул чактагы Чернышевский урамы белән Кремльгә киттек.

— Ничек, берәр кружка мәтәштермибезме? — диде Парсин агай.

Кинәт бу сүзгә аптырап калсам да, ничек инде ул яхшы кешенә рәнжәтәсен? Ниндидер бер подвалга төшеп, гидның ике аягына ике кружканы «сибәргә» туры килде, бик ярата иде, мәрхүм, сыраны.

Такташны Мәгариф Халык Комиссариатындагы «Академүзәк»нең бер бүлмәсеннән эзләп таптык. Каршымда тере Такташ! Соклану, Сүзсезлек. Кыюсыз сабыйдай караш... Шигырьләре шикелле, ул үзе дә көчле тәэсир белән чолгап алды мине. Тышкы сыйфат: ир-егетчә зифа гәүдә, буйга миннән калкурак, алтын сары калын чәч — матур дулкын белән таралып төшкән. Күзләре — зәңгәр күзләр! Ул күзләр турында Казан телендә тирбәлгән сүзләргә мин инде Себердә үк ише-теп, матбугатта укып килгән кеше. Нигә соң зәңгәр күзгә шул хәтле исләре китә дип уйлый идем. Ә ул күзләр чыннан да гажәеп булып чыкты. Ул зур зәңгәр күзләр иртәнге дингез шикелле саф, төбе күрүнгәндәй тонык һәм ниндидер мавыктыргыч көч белән, кырыс ягым-лылык белән бик тирәннән карыйлар иде. Юк, кызлар күзе түгел иде бу һәм алай итеп мактарга да жыйенмыйм. Әмма Такташның, гомумән, ирләрчә эре чалымлы йөзенә иң көчле сыйфат өстәүче — шушы күзлә-ре иде. Ул күзләр чиге булмаган эчке еракларга киңәеп китә, анда нин-дидер көчле һәм билгесез серләрем, алда жырланасы жырлар ташкыны-мы ургылып торган кебек тоела иде. Беренче күрүдә күнелгә утырып калган шул көчле дә һәм читләренә аз гына сагыш күлгәсә дә сирпел-гән күзләр бүген дә каршымда тора минем.

Озак сөйләштек микән без? Түгелдер. Чөнки мин ул чакта бик кыю-сыз идем, шуның өстенә гашыйкларча яраткан шагыйрьне һәм шундый атаклы шагыйрьне беренче күрүем. Ничек дип эндәшәргә дә белмим: иптәш дипме? Абый дипме? Ага дипме? Берсе дә яраулы тоелмый. Шу-л өч сүз арасында озак буталып калдым бугай. Шулай да без аның белән сөйләштек. Хәтта гәзит редакциясенә кадәр бергә кайттык. Ул сөйләшү рәвеше белән минем күнелдә гадилек һәм жылылык тәэсире калдыр-ды, бер генә бөртек тә масаю, эре кылану сизмәдем. Әшәке бер гадәтем бар: әгәр беренче очрашу, беренче танышуда кеше минем белән теләр-теләмәс кенә сөйләшсә, төкселек яки һавалану сиздерсә — күнелдә мәңгелек төен кала, мин ул кеше белән кабат беркайчан да ихла-с күнелдән сөйләшә алмыйм. Әгәр Такташ шунда салкынлык сиздәргән булса, соңыннан аның белән дә аралаша алмаган булыр идем... Ә без аның белән тора-бара шактый якынтын аралашып киттек. Куйбышев урамындагы мәгълүм квартиры да жиде йозаклы түгел икән. Беренчеме-бишенчеме килүемдә мин аны «шигырь өстендә тоттым». Кара клеенка тышлы диван, бәләкәй өстәл, кәгазь.

— Тыңла әле, брат,— диде ул һәм «Габдулла агай әкияте»н укып чыкты. Шигырь елмайта, ләкин сокландырмый иде. Шунда минем бу шигырь язылган кәгазьгә исем китте, хәтта кулыма тотып карадым: ул,

кат-кат сызгалый-бозгалый торгач, язуы бөтенләй танымаслык булып, төмам чуарланып беткән иде. Шаккаттым: шул хәтле күп көч куйган, шул чаклы тырышкан, ә шигыр урта кул гына бер әйбер булып чыккан. Такташ миңа карый, нишлим? Оатымнан бурлаттай янып, үзем ышанмаган мактау сүзләре мыгырдыйм. Ни кылым сон? Остазымны ничек рәнжетим?.. Ә Такташ бәлки мондый «яхшылык»ны көтмәгән ♦
булгандыр миннән!..

Икенче бер вакыт «Серле күзлек»не укыды һәм анын ул елларда бик марксист киселеп йөрүче Г. Сәгъдигә «багышлануын» әйтте. Тагын бер тапкыр, «Безнең юл» редакциясендә очрашкан, «Мокамай» белән «Алсу»ны укыды. Бу шигырләр икесе дә соклангыч иде. Гомәр Гали «Мокамай»га кайбер төзәтүләр кертү, «социаль-сыйнфый югарылыкка күтәрү» кирәклеге таләп итте. Шигыр башындагы:

Киләсе билгесез гомер белән
Тудыра ана үзенен баласын,
Тугач инде, аяк-куллар булгач,
Ава-түнә шунда, барасын...—

дигән эпиграфны алып ташларга кушты, обывательчә яңгырый, диде... ♦

Аннары бер кичне без аның өенә ТКУ студеты Сәми Кәримуллин белән «Югалган матурлык»ны тыңларга килдек. Драманың яңа язылып беткән көннәре иде, Такташның төрле катлаудан фикер ишетәсе килә, күрәсен... Ләкин безгә сүз әйтергә мөмкинлек булмады. Кухня якта бәрәңге кыздырып йөргән Гөлчирә ханым Хәмзина¹ чыкты да һадига шактый гайрәтле очкыннарын яудыра башлады:

— Монда хатын-кызның жәмгыятьтәге роле юкка чыгарыла, бу инде искене жырлау дигән сүз! — диде ул. Хәмзина тәнкыйте кыздыр-ан бәрәңге ашап, чәй эчү белән төмамланды...

Мин ана ике генә әйберемне укып калдым. Берсе «Бозлар актарылганда» поэмасы. Әлеге «мәхәббәт чире» белән армиядән ялга кайткан чакта язган идем. Өенә бардым, үтенечемне әйттем. «Утыр, укы», — диде. Бик куркып укыдым, тиргәр, каты сүзләр әйтер дип көткән идем, алай булмады тагы. «Ничава язылган, ну темаң яңа түгел, бер-ике куплет белән генә суд залын ачыклап кит...» дигәнрәк фикер әйтте.

Икенчесе «Чуен ташкыннар». Донбасс. Макеевканың металлургия заводы каршында киң майдан, майдан кырыенда татар урта мәктәбе. Шундагы яшел чирәмгә төгәрәдек. Бүлдерүсез тыңлады, ләкин монда да кискен фикерен, «яхшы», «начар» сүзен ишетмәдем, кайбер лирик чигенешләрне кыскартырга кушуын гына хәтерлим. Күп еллар соңыннан аның Донбасс блокнотындагы язмаларын матбугатта чыгардылар. Анда минем хакта да бер-ике сөендергеч сүз булуы, ихтимал, шул чирәмдә яткан чакта тугандыр².

Якты кеше иде бит ул, үзенә тарта һәм яраттыра торган көч бар иде анда. Шул ук Донбастагы бер кичә бүгенгедәй күз алдымда: «Ветка» руднигының татар клубына халык жыелган. Сәхнә кырыеннан ишек төбенәчә басып торырлык та буш урын калмаган. Шахтерның яше-карты, хатын-кызы, мәктәп баласы Казан шагыйрен күрергә килгән. Бу үзе бер сәер яңалык бит әле: аларга театр куючылар, жырчы, гармунчы, бюоче һәм башка артистлар килгәнә бар, ә шагыйрь дигәнә Донбасска килгәнә юк, нинди кеше икән ул?..

Миңа биш-ун минутлык кереш сүз әйттерделәр, аннары Такташ үз өшенә кереште. Ул үзенен болай да матур шигырләрән соклангыч

¹ Такташның әлекке хатыны.

² «Азат хатын». 1961. Январь.

матур итеп, без беребез дә укый белмәгәнчә оста итеп, тыңлаучы күнелен майдай эретерлек итеп укый белә иде. Бары тик аны күрер, аны тыңлар өчен генә әдәби кичәләргә агылган Қазан яшьләрен әсир иткән кебек, монда да ул шахтер күнелен бик тиз яулап алды, шигыр сәен шау-гөр китереп кул чаба башладылар һәм тагын, тагын, тагын укуын сорадылар. Бу кайнар дәрт тулы озақ алкышларга баш игәндә әлеге тиктормас калын чәчләре мангаена сибелеп төшкәч, аларны биш бармагы белән артка тарап куя да, өз генә уңайсызлангандай, уйга калгандай тынып тора һәм яңадан бер кулын өскәрәк сузып, әлеге күзләренә ялкын-яктылык тутырып, үзенә генә хас ягымлы һәм ниндидер музыкаль агышлы тавыш белән тагын укый башлый.

Белмим,
Әллә күпкә,
Әллә бик озакка...

Без бу кичтә «Нәни разбойник», «Провокатор», «Гасырлар һәм минутлар», «Алсу», «Мәхәббәт тәүбәсе», «Мокамай» һәм тагын бик күп шигырларен тыңладык анын. Халыкның шул кадәр ихлас күңел белән тыңлавын, шул кадәр кайнар алкышлар белән кабул итүен күрәп. Такташ чиксез дулкынланды. Сизүемчә, бу кичтә ул үзе өчен бер «ачыш» ясады: Қазан укымышлылары, әдәбиятчылары һәм укучы яшьләре генә түгел, менә шушы гади халык та, ерак Донбасста күмер чабучы шушы татар шахтеры да бик яхшы, бик тирәнтен аңлый икән аны, йөрәге белән якын итә икән анын шигырларен...

Өч-дүрт сәгать буена өзлексез шигыр укудан чамасыз арган, талчыккан булса да, йөзәндә бәхетле елмаю, шатлыклы дулкынлану яктысы балкый иде анын. Шул ук матур күтәренкелек белән агылган сонгы сүзендә үзенен бик нык борчылуын, шушындый бай күңелле шахта кешеләренен монарчы язган жырларында булмавы өчен борчулуын әйтте ул. Кайткач, жиң сызганып, Донбасс эшчеләре турында язарга вәгъдә бирде. Таң ыралып килгәндә генә клубтан таралдык...

Мондый кичәләр Донбассның бүтән шахта, клуб, мәктәп, рабфак студентлары, татар укытучылары арасында да булып узды. Такташның бу сәяхәте шигыр бәйрәменә, культура бәйрәменә әйләнен китте. Ул шахтага төшөп забойларда йөрде, Макеевка заводының домналары, мартеннары, прокат цехлары белән танышты, бик күп татар эшчеләре белән сөйләшеп, дуслашып китте. Аны озату да матур бер тантанага әверелеп, күңелләрдә озақ онытылмас бер хатирә булып калды...

Менә шул көннәрдән соң ел ярым да узмаган иде бит әле. Арабызда хатлар йөрмәсә дә, Такташның шигыр авазы мин гизгән ерак жирләргә дә килеп житә иде. Татар шахтерлары биргән лампаның символик яктысында ул алар тормышын язарга, «Камил»не тәмамларга жыенуын ишетә идем, «Киләчәккә хатлар» турында да хәбәрдар идем. Такташның шушындый зур ижат ашкынуы белән мәйдан уртасында шау-гөр килеп яшәвенә кайберәүләрнен: «Такташ — капиталист, өйрәнгән ул безнең ышанычны таларга!» — дип кычкыруларын да белә идем... Тик остазымны кабат күрә алмаячагымны гына белми идем...

Ә Мәскәүгә килүем — аңа омтылышым да иде бит. «Камил» белән ул еш килер, барыбер озакламый күрешербез, дигән тыныч өмет ята иде эчтә. Өмет. Алдый икән ул өмет... Әнә бит, типсә тимер өзәрдәй саулыгы булган утыз яшьлек егет, шундый бай хыяллар белән ашкынып яшәгән һәм барыбызны да сокландырган шагыйрь — кара кыршау эчендә...

Өстәлгә капланып сулкылдау да бушану китермәде.

Башым ташка бәреп елсам да,
Зәңгәр күзле Такташ юк инде...—

дип язды Сирин.

— Юк, ышанмыйм! Ышанмыйм!..

— Минем дә ышанасы килми,— диде Вил моңлы гына тавыш белән.— Эмма — хакыйкәт ачы. Сигезенче декабрьда ук... Тиф... Имеш.

Шулай итеп, һич көтмәгәндә, уйламаганда шигырь алламны югалтып куйдым. Инде мин Такташ тавышын кабат ишетә алмам микәнни? «Килчәккә хатлар» язылып бетми калды бит, Донбасс шахтерларына биргән кайнар вәгъдәсә дә үтәлми калды... Яшәү һәм үлем... Аларның шул без белмәгән үз серләре бар... Бер уч туфрак та салмый калдым бит мин аның каберенә... Бер уч туфрак та...

Кем уйлаган сон?..

Такташны Бөек революция үзенә олы жырчысы итеп биргән иде безгә. Кыска гына гомерендә шул мәһабәт революцияне янар таулар өстеннән яңгыраган ялкынлы тавыш белән жырлап узды ул. Бер төрлө дә иске кагыйдәләргә сыймый торган стихия көчә белән үзенчә жырлап бирде. Шул изге көрәштә башкалар белән бергә жинеп чыккан татар халкының, авыл кешесенен горурлыгын, кайгы-шатлыктарын, яңа яшыләрнен давыллы хисләрен, матур сөйләрен, мавыктыргыч яңалыкка омтылышларын жырлап бирде. Ул безнең поэзиягә әллә никадәр көч, яңалык, лирик үсеш алып килеп, аны баегты, Тукайдан соң яңа бер баскыч өскә күтәрде, яңа бер дәвәр ачты.

Такташ шигырьләре бүген дә бүгенгечә яңгырый... Араларны еллар ерагайткан саен күнелләргә яқыная бара Такташ. Яқынайган саен сагындыра бара Такташ. Сагындырган саен юклыгы сизелә Такташның. Юклыгы сизелә... Заман сораган олы жырларны олы тавыш белән жырлап бирүче юклыгы сизелә...

«Сез бу хатны минем укыганда...», дип башлаган ул... Гүя интуициясе сиздергән аңа... Әйе, аның ул гүзәл хатларын миңа үзеннән соң гына укырга туры килде...

Көтелгән һәм көтелмәгәннәр...

Шулай итеп, мин дигән малай, мәхәббәтен жую сагышларынан арына килгәндә, яраткан шагыйрән дә югалту ачысын татып, Мәскәүдә яши хәзер. Мәскәүләр аңа кырын карамады, «Эшче» редакциясенә хезмәткә алдылар. Беренче күрүдә гәзит редакторының көл сибелгән чәчләре заман шагыйрьләренчә жилкәсенә төшкән озын булуына, бер кулының бармаклары нилектәндер зәгыйфь икәнлегенә гажәпләнеп утырды ул. Ләкин ябык кына чырайлы, юзә гына бәләкәй гәүдәле, ачык күнелле, Идрис Агишев фамилияле бу кеше революциянен баш елларында ук партиягә кергән өлкән коммунист һәм бик әйбәт иптәш булып чыкты. Әле кайчан гына Казан матбугатында булып узган «...сандугач» шау-шуларын, әлбәттә, белми калмагандыр ул, эмма һичини сиздермәде, дусларча елмаю белән производство бүлегенә эшкә куйды. Ә егеткә шул гына кирәк тә иде: анда Вил Садрый дустан белән матур эшләделәр, тату яшәделәр алар.

Килгән көнне үк Хак Максүт белән дә очраштылар: мондагы «Ударниклар» журналында эшли икән ул хәзер. Максүт үзенә чын иптәш икәннен тагын бер мәртәбә күрсәтте: эшеннән бушану белән мин дигән малайны Клязьмадагы квартирына алып китте. Чәй эчкәндә әйтте:

— Менә сиңа патша сарае, тор шушында — теләсәң йөз ел!

Ә «патша сарае», нәкъ Сәгъдиевләрдәге шикелле, ун квадраттан да артмастай бер бүлмә иде. Күнелләр кин булса, бүлмә тарлыгы сизелми икән.

Бу редакциядә ел ярымга якын утырды егет. Гәзит эше бөтен вакытын йотса да, авырсынмады. Гел мәкалә язып, хәбәр төзәтеп утырсын

да, барыбер файдасы тия, проза каләмен шомара, тәҗрибән арта дип уйлады. Ә ул роман язасы кеше бит әле. Тик кайчан һәм ничек тотыныр? Көче житмәсә, ерып чыга алмаса нишләр?.. Мәгәр борынгы гранит бусагалары һәм бүген гөрләгән жырлары белән мәһабәт Днепр күңеленнән һаман чыкмый иде. Ниһаять, «Бетончылар жыры» дигән кечерәк бер поэма сыман әйбер язып бастырды. Шуннан соң күңел чишмәсе бушанып калдымы, киләчәктә иркенләп язармын инде, дип юана башлады ул. Хәер, бәлки башка хәлләр дә өркеткәндер аны, зур шау-шулар күтәрәп фаш кылулар һаман дәвам итә бит. Әле кайчан ғына «жидегән»челәрнең «контрреволюцион» йөзләрен ачып, ничәмә язучының көлләрен китергәннәр иде, ә хәзер әнә Фатих Хәснинең «Жир тыңлай» һәм Г. Ильясның «Штык» дигән романын тетәләр. Соңгысы бигрәк тә зур һәлакәткә дучар булды: «Штык»... үзенең сәясәт тотнаксызлыгы, аеруча Кызыл Армиягә троцкизмча яла ягуы белән сыйинфый дошман — кулак өчен корал...» дигән кләймә белән ТАПП һәм ТатЛОКАФның карары чыкты¹.

«Штык» романы Г. Ильясның беренче зур тәҗрибәсе, иҗат апогеона омтылышы иде. Грозный нефтьчеләре арасыннан чыккан яшь авторның бу романын шулай бер селтәндә юкка чыгарулары һәр язучыны уйландырырлык бер хәл иде. Фатих Хәснинең ничек кичергәндер, әмма Г. Ильяс моны күтәрә алмады. Горур егет иде ул, тик гаделсезлеккә, хаксызлыкка каршы көрәшә дә, түзә дә белмәде. Шуннан соң ул бернәрсә дә яза алмады...

Юк, мондый хәлләр берсе дә каяндыр «югартын» кушу буенча эшләнмәвен белә егет, моны дәртләре артык кызышып киткән фаш итүчеләр, Такташча әйткәндә, «тәнкыйтьче дигән сукбайлар» (ул да бу сүзгә үзегенә үтмиңә генә әйтмәгәндер) эшли. Алар да усал ният белән түгел, үзләренчә, марксизм идеяләре өчен, пролетариат әдәбиятының сафлыгы өчен көрәшәләр, янәсә...

Шушындый шартлар аны сак кыланырга өйрәтте. «Болай ярамый!» «Тегеләй ярамый!» дигән кырыс кагыйдәләр баш очында Домокл кылычыдай торганда хыял колачлары киң жәелми иде. Коп-коры шигырьләр язучу гомуми гадәткә әйләнеп китте...

Монда ул Муса, Әхмәт Фәез, Мансур Крийм, Мәхмүт Максүт, Мәхмүт Галәү, Хатип Госман, Г. Ильяс, Ш. Шәһәреттинов, М. Мостафин, Ш. Батыр һ. б. язучылар белән аралашып яшәде. Берсе дә кырын карамады аңа. Тик аларның бергә жылып, язганнырын укышып, фикер алышып, бәхәсләшеп утыру гадәтләре генә юк иде. Нишләсәңнәр: төрлесе төрле ерак почмакларына чәчеләп яшиләр Мәскәүнен...

Шулай йомылып кына язгалап йтканда көтелмәгән бер карар килеп чыкты. Юк, көтелмәгән дип әйтү — таш маңгайлы тинтәклек булып иде! Ул ғына түгел, тагын бик күпләр сусаган, болытсыз күкләргә карый-карий күзләре талдырып көткән шифалы яңгыр шикелле кирәкле карар һәм гажәеп бер карар чыкты. Үзәк Комитетның утыз икенче ел, егерме өченче апрельдәге мәгълүм карары иде бу. РАПП, ЛОКАФ, «Кузница», «Лев», «Конструктивизм» һәм тагын ничәдер төрле «изм»нар дигән әдәби оешмалар яши иде ул заманда. Берәүләре: «Поэзияне Демьян Бедныйлаштырырга!» дип, икенчеләре: «Маяковскийлаштырырга!» дип, өченчеләре: «Һәртөрле маскараларны ертып атарга!» дип, һәркем үз белдегенчә кычкыра иде. Менә шул кычкыручыларның барысыннан да катырак кычкыручы РАППның эше тар цеховщинага әвереләп, үзара коры бәхәс белән әрепләшүләргә әйләнгән, һәртөрле начар кушаматлар тагу һәм башка юллар белән әдәби көчләрне кысыклауга китергән, совет әдәбиятының үсеп китүенә кома чау итә торган нәрсә булып калганлыгы күрсәтелгән иде ул карарда.

¹ «Атака». 1932. № 4.

Шуна күрә, аларның һәммәсен дә таратып, бөтен ил күләмендә язучыларның бердәм ижат союзын төзөргә кушылган.

Бу карарны укыгач, мин дигән малай, инде карт егет булса да, таяк атын түбәтәе белән камчылый-камчылый ашкынып чапкан малай кебек, айга сикереп шатланудан тыела алмады. Кем белән генә сөйләшсә дә: «Минем өчен чыгарылган бу карар, минем өчен генә!» дип мактанып йөрдө. Бу инде бик тә вакытында яуган, бөтен табигатьне сафландырып, гөлләрнен чәчәкләрен ачып жибәрә торган һәйбәт янгыр иде. Бу инде хәзер бар көчөңне татлы һәм газәпне ижатка багышларга мөмкин дигән сүз иде...

Ул жиң сызганып эшкә чумды. Мәскәүнең «Шарикоподшипник», «Фили», «Метро» төзелешләрендә эллә нихәтле татар эшчеләре бар икән. Монда алар ил чакыруы буенча жыелганнар. Әйбәт эшләүчеләр турында хәбәр, очерк, зарисовкаларны язып бетерерлек түгел. Ә кичләре, төннәре шигырь һәм поэма язса өчен кала аның. Шулай да канатлары шактый салпайтылган «ала каз»га яңадан киерелеп кагыну жиңел түгеллегә күренеп тора иде. Шуна да карамастан, хәтта романын башлап жибәрергә дип, күп кенә кәгазь дә хәстәрләп куйды егет, тик ул тотынганчы кыш, яз, жәй узып, көз килеп житкән булып чыкты. Ә көз көне аңа бер дә көтмәгәндә ял бирделәр һәм кулына курорт путевкасы тоттырдылар. Бушка! Кырым ярына! Гомерендә беренче мәртәбә Тулбай малае санаторийга дэваланырга бара! Ә нәрсәсен дэваларга? Авыртмаган жирен!

— Кәжәләнемә,— диделәр аңа,— әйбәт эшләгәнәң өчен путевка бүләк иткәннәр икән — кадерен бел!

Көннәренчә берендә юка гына зәңгәр томан белән өртелгән биек таулар пәйда булды аның күз алдында. Тулбайның мәңгелек жыллар белән шомарып, түгәрәкләнеп беткән сөзәк тауларына бөтенләй охшамаган таш таулар, кыя таулар, мәһабәт таулар! Шуларга таң калып барганда кинәт бер борылыштан зәп-зәңгәр, юк, кара-кучкыл зәңгәр дингез күренде. Кояшның күз явын алырлык жәүһәр тәңкәләре уйнаклаган чиксез-кырыйсыз дингез! Ачык тәрәздән атылып чыгардай булып аңа ыргылды ул. Я алла, табигатьтә мондый мәһабәт гүзәллек тә, колачларга сыймас мондый кинлек тә булып икән!

Монда ул бөтенләй яңа бер дөнья ачты. Санаторийга урнашкан, көн саен дөнья гизеп, бөтен Кырымны дигәндәй айкап чыкты. Воронцов һәм патша сарайлары, Пушкин йөргән эзләр, Бакчасарай каласы, ай биеклегә Ай-Петри кыясы, «Очан су» шарламагы, барысы да әкияттәге кебек иделәр. Шул ук вакытта ул дингездән дә чыкмады. Колач ташлап йөзү, аның аңа кулыдай йомшак иркәләүчән дулкыннары өстендә чалкан тирбәлүләр рәхәтлекнен иң югары ноктасы иде.

Ә үзенә һаман бер уй тынгылык бирмәде: монда бит тагын бер изге урын бар, бик кадерле урын. Син анда бармыйча, аны күрмичә китәргә тиеш түгелсең! Икенче бер аваз каршы төшә: бу ярамас, тыйнаксызлык булып. Аны күрергә теләүче синен күкләр эзмедер? Әгәр алар барысы да борчып йөри башласалар, ул хаста өзлеген калачак ич!.. Коры кызыксыну хисләреңне тыеп тор!

Юк, коры түгел! Ул аңа ул ел буена гашыйк. Шул еллар өчендә ул аның матбугатта күренгән бер генә мәкаләсен дә калдырмыйча диярлек укып барды, аның барлык әсәрләренә сокланып туя алмады. Асылына, олы талантына чын күнелдән баш иде. Шундый кадерле кешене ничек күрми китә алсын ул? Күрергә тиеш, хәлән белергә, сәламәтлек теләргә тиеш ул аңа. Әгәр мөмкинлек булса, үзенең аңа шул яратуларын да әйтеп бирер, шигырь язып маташуларын да һәм шуның аркасында көтелмәгән сәер шау-шуга элэгүен дә аңлатыр. Күптән түгел Донбасста булган хәлне һәм үзенең көлкегә калуын да сөйләр. Күп аның сүзләре, бик күп!..

Һәм ул, бер иртәне, тын зәңгәр дингез өсләтәп, Ялтага китте. Хәтурин урамындагы йорты табу кыен булмады. Капкадан кәргәч, кырын ишегалдындагы агач баскычтан верандага күтәрелде, теләгән кешесен сорады. Бер ханым ана урын тәкъдим итеп, эчкәргә бүлмәгә юнәлде.

Озакламый бүлмә ишегеннән ябык һәм талчыккан чырайлы бер кеше күренде. Чал керә башлаган озын кара чәчле, көчле кашлары астыннан үткен карый торган кара-соры күзле, кыска кара мыеклы иде ул. «Нәкъ рәсемендәге төсле икән!» дип уйлады мин дигән малай һәм, ике кулын сузып, жәһәт кенә аның каршына юнәлде. Тәрәзә буендагы шактый озын өстәл кырына утырыштылар. Мин дигән малай, кагылда буенча дигәндәй, хәл-әхвәл сорашты.

— Шөкер, бер көйгә,— диде Галимжан Ибраһимов. Үзен интектергән чир турында шуннан башка һичбер сүз әйтмәде. Мәгәр әйтмәсә дә, аның хәле төс-битеннән, килеш-килбәтеннән үк күренеп тора иде. Башта әзерләп килгән ярату сүзләре, Себер һәм Донбасс «хикәя»ләре кирәк-сез һәм урынсыз булыр күк тоелды. Авыру кузгаткан сорауларга кыска җаваплар биреп кенә утырды ул. «Мәскәүдән килдем. «Эшче» гәзитендә эшлим, хәзер «Коммунист» дип атала, ВЦИК органы, «Известия» каршында чыга...» дигәнрәк төссез сүзләр тезеп китте. Күрешкәндә Шәйхи Маннур дип әйтүе белән үзенң шигырь язып маталануын аңлатырға теләгән иде, ләкин атаклы язучы мондый исемгә игътибар итмәде, ул аның шагыйрь кисәге булуын бөтенләй белмидер, күрсен. Алай гынамы соң әле, Мәскәү редакцияләрендә эшләүчеләр турында сүз барганда болай дип куйды өлкән әдип:

— Сезнен анда яшә каләмнәр дә туып килә шикелле, бик һәйбәт хәл...— һәм ул, урыныннан сауларча жәһәт кузгалып, стена буендагы чыбык этажеркадан кечкенә бер җиентык алып килде.— Менә бит: «Былбыл жыры» дигән бик кәттә исем кушкан, әгәр чынлап та шулай булса, гаять зур шатлык...

Мин дигән малай кинәт шаркылдап көлдән көчкә тыелып калды. Коры сүз тизмәләре белән Мәскәүдәге язучылар һәм журналистлар арасында көлке исем күтәргән Тәхәү Былбылый дигән бер авторның китабы иде бу. Кара әле син аны, өлгергән икән! «Центриздат» тирәсендә бик юмачланып йөри торгач, ничектер бастырып чыгарган бу беренче китапчыгын барлык зур урыннарда озатып, зур кешеләргә өләшеп йөри иде, монда да жибереп өлгергән икән, дип уйлады егет. Аннары шунда үк үзен тирги башлады: Ә синен, яхшымы-яманмы, дүрт җиентыгың бар бит инде, ник шуларның, ичмаса, берсен генә булса да кыстырып килеп, үзек яраткан шушы олы язучыга бирә белмәдең? Тинтәк шул син, беркатлы байгыш!..

Хәер, әле үткән елларда гына, Казан матбугатында шул хәтле еш чәйнәлгәннән соң ул үзен «бөтен дөнья» беләдер һәм бары да аңа бармак белән төртеп күрсәтәләрдер дип уйлый иде. Авыру әдипнең бу хакта һичбер сүз кузгатмавы, аның исемен дә белмәве мин дигән малайга хәтта яхшырак та булып тоелды. Чит җирдә хаста түшәгендә яткан олы әдипнең бу вак-төяк эскәнжәлләренә күзәтә алмый калуы бер дә гажәп түгел иде. Ә бәлки ул белә торып та авыз ачмагандыр...

Мин дигән малай бүтән бер зур сөнеч ишетте аның авызыннан: монарчы язылган әсәрләрен сайланма томнар өчен хәзерләп утыру белән бергә, «Безнең көннәр» романының икенче китабын тәмамлап килүен әйтте ул. Талчыккан чыраена аз генә елмаю сибеп, сүзен болай бетерде:

— Сер итеп кенә мактандым. Зинһар, кешегә сөйләмәгез,— диде.— Гәзит-фәләндә дә кузгата күрмәгез хәзергә... Эше бик күп әле анын...

Ышаныч күрсәтеп мондый «сер» тапшырылуга егетнең бик күнеле булды. Сәер бу дөнья! Бәлки кешеләрие генә түгел, тауларны да очраш-

тыра торгандыр ул? Моннан ун ел элек Себер тайгасы эчендәгә бәләкәй генә Андреевка руднигынын бәләкәй генә агач мәктәбендә «Габдрахман Салихов», «Уты сүнгән жәһәннәм», «Карт ялчы» һәм «Безнең көн-нәр»не укый-укый төннәре узганын да сизмәгән малай егеткә: «Син бу кеше белән Ялтада күрешчәксең», дисәләр, эчләре катып көләр иде. Әйткән кешене «багучы әби» дип атар һәм «әкиятләр тормышта булмый!» дияр иде. Бактың исә, була икән! Менә бит, хәтта Галимжан Ибраһимов белән дә күреште, башка бик күп «тере язучы»лар белән дә. Ә бер иң кадерлесен, олы матурлык жырчысы Такташны, югалтырга да өлгерде инде...

Мин дигән малай, бу бөек остазның йөзенә сокланып караган килеш сүзләрен йотылып тынлый-тынлай, дөньяларын онытып утырырга бик теләсә дә, урыныннан кузгалды. Монда килгәндә үзенә иң кирәкле санаган һәм барын да әйтергә теләгән сүзләрен икенче вакытка калдырып, хаста кешенә тиздән савыгуын кат-кат теләп, яңа романның озакламый дөнья күрүен өмет итеп һәм кабат күрешүне зарыгып көтәчәген әйтеп, чыгып китте. Күнеле тулы якты дулкыннар иде аның. Көймәгә утырып санаторийга кайтканда учларына дингез суын эләкте-реп, салкынча тамчылар белән битләрен чылатты ул. Һәммәсә дә төштәгә шикелле һәм мөмкин булып күренде. Ел буге шулай яхшы эшләр дә, язган һәм язып бетерәсе әйберләреннән бер китапчык бастырып, алдагы көзгә тагын килер, аның белән кабат күрешер һәм алдына яңа жыентыгын салыр, иркенләбрәк сөйләшергә сүзләр дә күп булыр...

Тик, сәер икән шул бу дөнья, бик сәер икән: көтмәгәндә күрештерә, ә көткәндә юлыңа аркылы төшә...

Жыентык дигәнә Үзәк нәшриятка бирелми дә калды, чөнки ул нәшрият үзгәртеләп, татар бүлегә Казан филиалына әйләнде. Ә Казан «Һавасы» бу автор өчен һаман кырыс иде әле. «Игенчеләр» гәзитте, «Ударниклар», «Октябрь баласы» журналлары да тукталды...

Мин дигән малай үзе дә, гәзитче буларак, күп кенә колхозларны гизеп, Свердловскидагы «Уралмаш», Себердәгә «Новокузнецк» заводларын әйләненп, иске эзләрендә яңа гигантлар үсеп чыгуына сокланып йөргәннән соң ачы бер хакыйкәткә анлады: әгәр ул бүген үк парта арасына утырып надалыгын бетерү, үз-үзен үстерү чарасын күрмәсә, көлтә ялларын жилдә чайкап, житмеш колачлы адымнар белән чаба башлаган Заман атыннан бик тиз тәгәрәп төшәп калачак. Инде армиядә үк башлаган «вузга хәзерлән» китапларын, нияять, кимереп бетерде дә, көзен Ялтага китү урынына, Казан пединститутына килеп керде. Ун ел буге хыял иткән теләгенә ирешеп, егерме сигез яшьлек «яшь кенә» студент булып китте.

Монда үтәсе фәннәр ерып чыккысыз карурман төсле күренде ана: үз тел-әдәбиятыннан башка рус теле, немец теле, поляк теле, борынгы һәм хәзерге әдәбиятлар, тарихлар, педагогия, педология, психология, политэкономия, диамат, мәктәптә дәрәс бирү практикалары һәм тагын тавык та чүпләп бетермәслек күп предметларны ничектер «йөзеп» чыга белергә кирәк иде.

— Чыдамый ул, кача! — дип көлдә иптәшләре. — Шагыйрьгә вуз нәрсәгә?..

Үзе дә икеләнде: «Картаеп беткәч, монда селкенеп йөрүдән ни файда булыр? Әллә койрык чәнчәсе микән?» — дигән чаклары аз булмады.

Шулай да бер ел узып китте, утыз дүртенче елның жәе килде. Авылда инде былтыр ук политбүлекләр оештырылып, МТСлар төзелеп, күп кенә яңа техника китерелә, яңа саясәт алып барыла иде. Әле кайчангына «кәжәләп» йөргән авыл кешесенен бүген колхозга чын күнелен беркетеп, звенолар, бригадалар, бер-береннән кача-поса алдан эшкә китеп, хәтта төннәрен фонарь белән урап уруларын әкият итеп сөйли-

ләр иде хәзер. Мин дигән малайның Сәми дустаны да, ТКУдан соң Мәскәүдәге Көнчыгышны өйрәнү институтын тәмамлаган да, Балык бистәсә политбүлегенә җибәрелгән иде. Яшь студент шуның янына китеп барды...

Инде сабан урагы бетеп килгән, алдынгыларның хәтта көлтәләре дә ыңдырга кереп, басулар бушанып кала барган чак иде. Район үзәгенә өс ягындагы энә шундый ачылып калган бер басуна самолет килеп төште. Соңыннан «Кукурузник» дигән кушаматы чыккан агитсамолет. Политбүлек зонасына кергән колхозларның алдынгылары киңәшмәсә барган көн иде бу. Төштән соң бу киңәшмә кешеләре шул самолет янына чыктылар һәм көтелмәгән сәер бер хәл башланды. Политбүлек башлыгы карт коммунист Вәли Шәфигуллин хатын-кызлардан ике кешенә дәшеп алды да самолетка утырырга кушты. Кызларның йөзләрендә шатлык, ә күзләрендә курку.

— Батыр булыгыз! — диде Вәли агай. — Сөз бит алдынгылар! Барыгыз, күкләргә әйләнеп, үзегезнең колхоз басуларын өстән карап төшегез.

Пилот аларны кабинага урнаштырды һәм пропеллер ярлык тавышы җиле белән салам бөртекләрен очыра башлагач, самолет җирдән кузгалды. Бармак буге озын яшел чикерткә куе камыл арасынан очкан шикелле, сөзәк кенә алдырып, күккә менеп китте.

Үч төбедәй аэродромы булмаган бу авыл читенә самолет килеп төшу үзе бер сәер булса, аның тагын авыл кешеләрен очырып йөри башлавы бигрәк тә сәер иде. Мин дигән малай, нәкъ бәләкәй чакта «сәмәхут» күргәндөгечә, авызын ачты да калды. Күккә менә торган һәр парны көл-көл, кул изи-изи озатып җибәрә, җиргә төшкәндә кул чәбәкли-чәбәкли каршылы башлады ул. Әйтерсәң бу аның төп эше, бары тик ана гына ышанып тапшырылган изге вазифа!..

Очу... Нинди икән ул очу? Ник кеше дә очар кошлар шикелле канатлы булмаган? Ник ана күкләр зәңгәрәннән энә күздәй генә күренгән кыя бөркетләре сыман баш әйләнгәч биекләргә айкау мөмкин түгел? Уйлап баксаң, бу бит гаделсезлек, хәтта бик зур гаделсезлек! Йолкыш кына бер соры чыпчык пыр итеп очкан була да теләгән җиренә барып куна. Ә табигатьнең патшасы булган адам баласы җәяү йөри, ишәктәме, дөядәме, аттамы теркенли, хәтта арысланга атланып чабуы мөмкин аның, ләкин оча алмый, канатлары юк, оча алмый!..

Ә нинди матурдыр һәм рәхәттер ул очу!.. Эх, очарга, ерак-еракларга очарга иде!.. Бу хыял — мәңгелек. Билгесез мәңгелектән килеп чыккан адам баласы бу мәңгелек татлы хыялын да үзе белән алып килгән. Очар кошларга күпме сокланып һәм үзе күпме тапкырлар күкләргә омтылып та күпме тапкыр һәлакәткә очрагач, канатлы атларда, тылсымлы паласларда очкан бәхетлеләр турында, көянә-чиләген канат итеп айга күтәрелгән Зөһрә кыз турында, әтисе Дедал ясап биргән ак канатларда һаман кояшка, һаман кояшка табан очкан кыю егет Икар турында матур әкиятләр, легендалар уйлап чыгарган...

Мәңгелек хыял. Гамәлгә ашуы мөмкин булмаган матур хыял. Мин дигән малай үзе дә шул хыял белән саташучыларның берсе бит. Язгы кичләрдә кыр казлары тезелеп килеп Шәмәк болынына төшкәндә дөньяларын онытып сөөнсә, иртәгәсән алар һавага күтәрелгәндә, ташлап китүләренә үпкәләгән шикелле, монсаеп кала иде. Ә көзгә таба, авыл тирәсендәгә арпа-борай урылып, җирләр көлтәдән арынгач, казларын шунда алып менеп богарландырлар да җирдә калган арпа башларына тәмам туюлары житкәч, инешкә боралар. Инде бөтенләй дип әйтерлек житлегеп, егет тавыш белән сөйләшә башлаган бәбкәләргә каурый төпләре кычынган шикелле канатларын җәяләр дә җилпенергә тотыналар. Шунда бер-ике тапкыр сызгырып җибәрүгә, кыйгаклы-кыйгаклы тау кырыеннан очып китәләр һәм, нәкъ кыр казларыдай кыйгачлап,

инеш бормасына барып төшәләр. Казлар артыннан малайлар да, күлмәк эчләренә жил тутырып, тау астына йөгәрәләр. Кабарган итәкләре аларны да күтәрәп жибәргәндәй була. Шау-гөр килеп алар да оча! Бишәктән үк дигәндәй башлана торган очу хыялы төшләрәндә дә тынгылык бирми, әллә кайларга очырып йөртә. «Үсәсен, улым, үсәсен», ди аналары.

Ә мин дигән малай егет булып буйга житкәч тә төшәндә очудан туктамады. Шунысы бик сәер: кошлар шикелле һавага сузылып, канатларын жәеп очмый ул, аягүрә басып оча. Урманнар, сулар, болыннар өстеннән очып бара-бара да кыйгачлап түбән төшә башлый. Инде жиргә бастым дигәндә генә кинәт тагын бормалап менеп китә. Сынар каурыдай жинел гәүдәсә тик уйнаклап йөри һавада. Рәхәтлектән төмам алжык күзләрен ачканда гына жиргә төшкән була...

Бүгөн ул менә шул төшләр, шул хыяллар дөньясына янадан китеп баргандай сокланып йөри торгач, самолетта очасы актык бер кеше калды. Иллеләр тирәсен хәтерләткән өлкән чыраена караганда, бабай дип әйтергә дә була аны. Чал куна башлаган чәчләре белән калын конгырт мыгы да шуны куәтли. Башында — дөнья күргән фетр эшләпә, өстендә жинел куртка сымак нәрсә, аягында күн итек.

— Ну, Гайжан агай, хәзер синең чират, — диде Вәли Шәфигуллин. Мин дигән малай шундук чамалап алды да, йөгәрәп, анын янына килде.

— Вәли ага... — диде ул, күзләрен бик мәзәс итеп. — Бер урын буш кала бит... Әллә... рәхсәт итсәгез...:

— Очарга телисеңме? — дип көлемсерәде карт коммунист. — Вәләй, алайса.

Теге абзый алга утырды, аның артындагы фанер әржәгә мин дигән малай чумды һәм алар гомерләрендә беренче тапкыр чынлап торып күкләр кочагына менеп киттеләр!..

Менә нинди була икән ул очу! Баш та әйләнми, йөрәк тә куырылмый, күзләр дә әлжә-мәлжә килми — рәхәт! Бөтен дөнья үч төбенә тәзелгәндәй ачык күренә. Быжгырып искән жылымса суык жил колакларны тондыра, теге абзыйнын кычыгырып әйткән ниндидер сүз дә ишетелми кала. Ә карт бер дә тик кенә утырмый: әле уңга, әле сулга таба башын аска сузып, нидер эзләгәндәй жентекләп карый, башындагы кәеш эшләпәсен жил кубарып китте дигәндә генә тотып кала, бармагы белән ерак бер ноктага төртеп, арттагы егеткә нидер күрсәтә, жил умырып киткән сүзенәң «... нәк...» дигән бер ижеге генә аның колагына элгә...

Хәер, аларнын анда ниләр күргәннән, ниләр сөйләшкәннән, нинди хисләр кичергәннән кем генә тулысы белән әйтеп бирә алыр икән? Тик шунысы: көтмәгәндә күргән бәхетле төш кебек, көтмәгәндә өзәлөп тә калды бу очу. Ун минут уздымы-юкмы, ерактагы зәңгәр Хыялстан планетасыннан тузанлы, камыллы Жирстан планетасына кайтып та килделәр. Кабиналарыннан чыкканда икесенә дә куаныч-шатлыктан башлары әйләнә, аяк аслары чайкала кебек иде...

Мин дигән малай күктә очуны гына түгел, юлдашы тиктормас картны да яратып өлгергән иде инде. Алар сөйләшә-сөйләшә политбүлеккә хәтле бергә кайттылар. Әшнәк дигән авылнын алдынгы кешесе икән ул.

Сәми дустанынн квартиры элекке авыл баеннн ярым шәһәрчә салынган зур бер йортында иде. Анын өч тәрәзәле кин бүлмәсә китапхана, гәзит-журнал тегелмәләре һәм агроном кабинеты шикелле арыш, бодай, солы һәм төрлө үлән көлтәләре белән тулган. Үзә ул, политбүлек гәзит редакторы буларак, редакция, кинәшмә һәм колхозлардан кайтып керми иде. Егет шул бүлмәгә бикләнде дә, атна бие чыкмыйча дигәндәй, шигырь язды. Ул әле генә күргән-кичергәннәрен, мәңгелек хыял матурлыгын, әдәм баласынын айга, йолдызларга омтылып, яна планеталар ачарга ашкынуын иң югары романтик пафос белән, монарчы берәү дә

тапмаган нәфис һәм көчле сүзләр белән әйтеп бирергә теләгән иде. Ләкин гади бер карандаш белән гади бер гәзит кәгазенә язылган юллар ахырына соңгы ноктасын куйгач, үзе дә аптырап калды: бөтенләй икенче бер нәрсә килеп чыккан иде... Гич ни кыла алмыйча, Кама ярына төшөп суга чумды. Атна буена янып-пешеп урман кисү, агачлар күтәрүдән төмам алжыган, тәннәре тозлы тир белән авырайган, кычынган кешедәй озакап коенды ул, туйганчы йөздә, әле быел кояш күрмәгән тәннен комда кызынып алсуландырды. Инде малай чак жинеллеген тойгандай булып, кич кенә әйләнеп кайтты. Сәми дустан да өйдә иде, бергәләп чәй эчтеләр, әлегә олы бүлмәгә чыктылар. Һәм шунда аның күңеле кытыклана башлады. Бичара шагыйрь. Нәкъ үт күбөлөгә инде ул. Мескен күбәләк тә үз һалакәтен исенә кертмичә, шәм яктысына ыргылып бер генә жилфердәнә ич... Мин дигән малай да, күңеле кычынуга түзмичә, үзенә атна буе маташканын иптәшенә укып күрсәтте. «Гайжан бабай» дигән бер әйбер иде бу...

Тыңлап бетергәч, Сәми дустан байтак гына эндәшми торды да:

— Ярый инде... — дип куйды сүрән генә тавыш белән.

Үт күбәлегенен мескен канатлары көйдә дә төштә! Бигрәк хурлык бит, күнел өчен генә булса да: «Давай, безнең гәзиттә басып чыгарыйк», — дип тә әйтмәде, ичмаса! Кунак булып ятуның бер кызыгы да калмады, пароходны белештә дә Казанга ычкынды егет. Үзенчә нинди зур ашкынулар, матур теләкләр белән язган иде бит, нишләп шундый мескен генә бер нәрсә килеп чыкты икән соң? Бу хәл аңа һич кенә дә тынгылык бирмәде. Кат-кат укып карады, укыган саен фикере чуала барды: «Бик шәп! Юк, чүп кенә!..»

Төзәтмәкче булып сүтәргә тотынды — булмады, әллә кайларга таркалу китте. Ниһаят, кул селтәп, ул аны ятактагы тумбочканың иң төп-төгә кәгазьләр арасына кыстырып куйды. Тынычлангандай булып ай узды. Ләкин эчен аянадан корт кимерә башлады. Түзмәде, шул бәхетсез туган шигырен тартып чыгарды да «Колхоз гәзите»нә алып китте. Бәлки аларга хәбәр урынына булса да ярап куяр, студент кешегә эз-мәз «әжере» дә тияр, дип уйлады.

Гәзит редакторы Нәби Мансуров укып чыкты.

— Бик әйбәт бу, шагыйрь иптәш, басабыз, — диде.

Я алла! Чын әйтәмә, көләме? Ышаныргамы, чыгып качаргамы?.. Егет шундый уйлар белән кайтып китте.

Юк, көлмәгән икән: атна-ун көн узуга гәзитнен ярты битен алып «Гайжан бабай» басылып чыкты...

Урталыкта авторның түгәрәк фотосы да бар!

Көз кәргәч ешаеп китә торган жыелышларның берсендә: «Нихәл, Мәннүр», — дип, Гомәр Гали кул бирде ана, аннары өйтте:

— Ник ул Гайжаныңны «Совет әдәбияты»на китермәден? Әйбәт кенә әрбир язгансын ич.

Мин дигән малай ык-мык итеп калды. Бу аның өчен бер дә көтелгән яки өмет ителгән хәл түгел иде. Бу зур тәнкыйтьчелен шулай килеп кул бирүе дә, бер авыз жылы сүз ташлавы да, ник журналга китермәден диюе дә, кайчандыр шундый тәкъдимгә алданып авызы пешүе дә бер-бер артлы хәтер күзеннән кичте. Ул һаман әле авызына тулган авыр суну йота алмый тора иде, Гомер Гали өсти куйды:

— Давай, китер әле безгә. Гәзит ул — бер көнлек, басыла да юкка чыга. Юньле әрбир журналда күренергә тиеш... — Һәм үзе китеп тә барды.

Мин дигән малай соралган «әрбир»не илтәп бирсә дә, байтак вакыт ичнәи аңламыйча йөрде: «Гайжан бабай» журналдан да урын алды, радиодан да яңгырата башладылар. Нәрсә соң бу? дип баш ватты ул. Берничә генә ел эчендә заманалар шулай нык үзгәрдеме, теге һайбәт карарның шифасы шулай бик яхшы тидеме, әллә Казан, кемнәрне генә

тотып жылпемәгән Казан, үзенек артык шау-шулы фаш кылышларын хәзергә онытып, бу малайга янадан елмаерга, күнел кошын янадан тер-гезергә теллиме?..

Ихтимал, шулайдыр да. Кайчандыр ТАПИтан сөрөлүен телгә дә кертмичә, шушы ел ахырында Язучылар союзына да алдылар бит аны. Кышкы каникулда Саба политбүлегендә йөрөп кайткач, «Меннән бер кичә» поэмасын язарга кереште. Көндезләрен дәрес: ерак үткәндәге классик геройлар белән баш ватарга, алар язмышы турында студентча сөйләп зачет, имтиханнар бирергә кирәк булса, төннәрен шигырь юллары... Иләбәр авылында күрөп кайткан бер «сәер кеше» язмышыннан колхозның башлангыч елларына хас яңа героини сурәтләргә кирәк иде. Ул поэма да дөнья күрдә, хәтта тиргәлмәдә дә. Чынылап та, язмыш ана елмаш башлады бугай...

Егетнең ата-ана, туган-тумачадан аерым яшәвенә байтак еллар узып киткән иде инде. Шәмәкәтгә Хөршит тутасы да, икенче ире үлгәч, баласын ияртеп Себергә, картлар янына киткән, анда кияүгә чыгып, хәзер кайдадыр Краснояр-Енисей якларында яшиләр, имеш. Шамилнең дә ерак Байкал артында булуы ишетелә. Ул аларның барысы белән дә бер күрешергә бик тели иде. Тормыш юллары эллә кайларга таратып бетерсә да, туганлык жепләре барыбер тиз генә өзәлми икән...

Әлеге поэмасы чыгып, кулына эзме-күпме акча да төшкәч, утыз алтынчы елның жайына каникулында Себер юллары буйлап янадан китеп барды ул. Ике туганы белән күрешеп кайтышлы Сухой авылына да кагылды. Эчәндә үпкәсә күп булса да, картларны күрмичә китә алмады. Ә ул йортка көтмәгәндә бик зур фажига килгән икән...

Ана кешенең беренче баласы Лотфулла, матур бер егет булып буйга житкәч, яман юлдашка иярәп, шул тайга эчендәгә үз колхозларының атын урлап тотылган, биш елга хөкем иткәннәр. Ана, үз гомерендә күрмәгән мондый олы кайгыны, мондый олы хурлыкны күтәрә алмыйча, акылыныннан язган. Ел буена Анжерка больницасында зар елап, саташып яткан ул. Баласын жую, аны сагыну жыры сәер сүзләр тезмәсә булып агылган аның.

Кашын кара дип әйтәләр,
Дилбегәсә каештыр.
Дөрләп янган утлар кайный,
Кемнәр житте башына-а-а-а...—

дип, үзе генә белгән көйгә суза торган була. Янында көн-төн утырган Пәрхулла карт иң әйбәт сүзләр белән юата аны, үзе белгән иң әйбәт догаларны гына укып өшкерү-төкерү, «женнәрен куу» эшләрен дә жиренә житкереп үти, тик жәмәгәтә һаман айнамый. Ята-ята да: «Кил әле, Хөршит, бер чеметим үзекне»,— дип, иренең жыерчыклы битеннән кинәт борып ала...

Шулай да бер ел дәвалангач, акылына кайткан ул. Мин дигән малай бу хәлләргә үзе күрөп белгәч аптырап калды. Утыз беренче елны Калинин имзасы белән картиның хокукы кайтарылгач, колхозга кереп ярыйсы гына көн күрә башлаганнар икән, югыңса. Башкалар белән бергә ирле-хатынлы урман төпләп, колхоз басуын кинәйткәннәр. Карт астма белән чирли башлагач, авыр эштән бушатып, ат дирбиялары караучы итеп куйганнар, кунак малае кайтып кәргәндә камыт төзәтеп утыра иде ул. Ә Лотфулланы егерме чакрымдагы район үзәгенә ат белән почта йөртүче булган. Менә шул чакта бәхетсезлек килгән... Дәваланып акылына кайткан үги ананың холкы бөтенләй үзгәрәп киткән булуы бик гажәпләндерде егетне: саф күнелле, йомшак-жылы телле чын ана төсле булып калган иде ул.

— Нотфулла да шул якларда урман кисә бит... Өч бәркеттәй өч егетем бергә кайтыр дип, бикләргә дә көткәннем...— диде ул, боек кына сузып.

Үги малай хайран калды, чөнки бу сүзләр һичбер рьясыз әйтелде, ихлас күнелдән чыкты. Әйтерсең аның күз нурыдай кадерлесе, жандай газизе — шул өч бөртек! Аның да икесе үги малай бит әле. Ә өйләрендә береннән-бере ваграк тагын биш баласы бар аның. Күрәсен, алары иһәпкә керми...

Шушы «олы малаен» хәзинәсендә булган иң тәмле ашлары белән сыйлап, өс-башын юып, юлына ризык һәм зур эмаль савыт белән ак май тутырып жиберде ул. Гомердә булмаган хәл иде бу. Унайсыз булып китте хәтта үги малайга. Нигә ул аның кешелек сыйфатларын элегрәк күрә белмәде икән? Шәмсебану аларны яманлыкка, кеше әйберенә кул сузарга өйрәтмәде бит, бары тик эшкә, үзедәй тырыш булырга, үзенчә яхшылыкка гына өйрәтте. Ул да үз балаларын кайнар мөхәббәт белән сөя белә торган чын ана булган икән ләбаса!..

Тик шул олы кайгы чиреннән мантий алмаган ул. Акыл нурын кабат жуеп, елга якын больницада яткан да, «Нотфулла! Жиде кат күкләрдән очкан сәмрәү кошым! Үсеп кенә житсен, дөньжаны үз кулында то-тар!..» дип хыяллана торгач, дөнья куйган. Бума уоталдан бәләкәй генә булып корышып калган бәләкәй Пәрхулла да, кайчандыр игенче, күмерче, кирәк чакта итекче, көрәшче, гармунчы, колга башына менүче, хәтта хәлфә булып гыйлем үгрәтүче, хәтта «шахтер мулла» дигән көлке исем күтәрәп мәет күмүче, һәм, ниһаять, колхозчы Пәрхулла да, үлсә дип туган жиренә кайтса да, үлсә алмыйча, янадан Себергә китеп, шул Су-хой авылында гүр иясә була...

Агымсулар... Кошлар канат койган сулар... Ераклардан агып килә, гомерләренә алып килә, һәм, сиздерми, шул канаттай алып китә икән...

Дүрт ел эчендә институт коридорларын, ниһаять, гизеп чыгып, мин дигән малай утыз өч яшендә диплом алды. Ул хәзер югары белемле педагог. Ун ел бие хыял иткән югары белем! Телсә кайсы урта мәктәптә укыта ала. Ләкин Язучылар союзының ул чактагы житәкчесе Ләбиб Гыйльми аны «Совет әдәбияты» журналына секретарь итеп чакырды. Ул анда журналның яңа редакторы Гомәр Бәшир кул астында эшли башлады. Бу да язмыш дигән чая кызның кабат ана елмаюы иде.

Шау-шулы, үткен көрәшле һәм шаукымлы еллар уза торды. Күп кенә исемлектән чыкты, күп кенә яңа исемнәр килде һәм күп кенә кешеләренң язмышы кыл өстендә торган көннәр булды... Мин дигән малай да кичерде бу хәвәфләренә, кичерсә дә баш калкытмый эшли бирде, шигырь, поэмалар язды, үзенә бик үк житенкерәп бетмәгән акылын яшь каләмнәргә дә бирергә тырышты...

...Бәхет дигән нәрсәне идеалистик бер төшенчә генә диләр иде ул чакта. Изге бәйрәмнәрдә ачыла торган күк капусы да юк, аннан коела торган бәхет тә юк. Тир түгеп-казганып нәрсә тапсаң — шул бәхет! Материалист кеше буларак, мин дигән малайның да иманы шундый иде.

Ә бер көнне кыш уртасының буранлы бер таңы яңа беленеп килгән чагында аның бүлмәсенә бәхет үзе килеп керде. Мин дигән малай, нәни кызы төнге сайраудан туктагач, бик татлы гына йокыга талган иде. Күршеләренң коридорда утын ярганын күреп ятты ул төшендә. «Ник шакылдыйлар инде тынгы бирмичә...» — дип уйлады. Аннаны алар түр тәрәзәләрен, кадак сугып, ныгыта башладылар. Чүкечләре кырыйга эләкте бугай, пыяла кинәт чылтырап киткәндәй булды. Шул тавышка сискәнеп күзен ачса, күршеләр ягы тып-тын иде, аның үз тәрәзәсен кагалар булып чыкты. Торып ут кабызды, аптырап, пыяла каршына килде, тышкы карангыда кеше шәүләләре күргәч, кинәт куркынып китсә дә, ишеккә изәде. Алар килеп кергәндә иртәнге биш иде. Хужа кеше, йокылы-уяулы хәлдә, тиз-тиз өстен киенә башлады.

— Мин хәзер өлгерәм, — диде.

— Кая өлгерәсен, нәрсәгә өлгерәсен? — дип көлделәр аннан. Шунда гына ул йокылы күзләрен ныграк ачып, аларга карады һәм каршында

Әхмәт Исхак белән гәзит редакторын күргәч, үзе дә сүрән генә көлемсерәде. Тик һаман аңлый алмый иде: «Нигә болар килгән? Нигә бүтән кешеләр түгел, бүтән формада түгел?..» Мен төрле уйлар, сораулар кайнады башында... Ул чакларда бу гажәп түгел иде...

— Бәхет алып килдек сина,— диде Әхмәт, кул сузып.— Давай, куй яртыңны!..

— Шаяртмагыз әле, егетләр,— диде хужа юаш кына тавыш белән.— Нинди хәвеф бар, тизрәк әйтегез...

— Бер хәвеф тә юк, шатлык бар, олы куаныч, тау хәтле бәхет!— диделәр кунаклар.

Ул барыбер ышанмады.

— Соң шушы вакытта килеп мыскыл итмәсәгез-э-э...— дип сузды ялварган тавыш белән.

Гәзит редакторы эчке кесәсеннән ике бит кәгазь тартып чыгарды.

— Менә, Указ, иртән гәзиттә чыгасы,— диде.— Верховный Совет сине Хезмәт Кызыл Байрагы ордены белән, Тажи Гыйззәтне Почет билгесе ордены белән бүләкләгән!

Мин дигән малайның бу көтелмәгән хәбәрдән тирә-ягы чайкалып китте, тез суыңнарында ниндилер сәмсезлек тоеп, урындыкка лып итеп утырырга мәжбүр булды...

Таң алды караңгысы эченнән пәйда булган бу кунаклар, бер чынаяк чәй дә эчмичә, кинәт кенә шул карангыга чумып юк та булдылар.

«Өнме соң бу, төшме соң бу?»—дип, идән уртасында тинтерәп торды хужа. Аннары барып урынына ауды, янадан изрәп йокыга китмәкче булды. Юк шул, күз кабакларына кайнар боз кыстырган кебек иде. Бәхет дигәннән адәм баласын йокыдан да мәхрүм итә икән...

Мин дигән малай өч көн өеннән чыкмады. «Нәрсә өчен, нинди хезмәтләр өчен!.. Юк бит андый зур эшләрем. Бар да берише: көндәлек шөгыль арасында туган гадәти нәрсәләр генә... Тукта әле, бәлки ул бөтенләй мин түгелдер, исем-фамилиядәш башка бер иптәштер, яки минем исем ялгыш кына буталгандыр... Ә чындап та чын булып чыкса?.. Ул чакта нишләргә? Иптәшләргә ничек күренсә? Үзеңне ничек тотарга?..»—дип баш ватып утыра торгач, көлемсерәп жибәрде ул. Күз алдына кинәт Гайнеттин абыйсы килеп басты. Аның да күкрәгендә иң зур орден иде бит... Боруны белән багана аударып йөрмәде шикелле. Нәкъ барактагы Гайнеттинчә генә тотты түгелме үзен? Хәтта ул чактагыдан да кече күнеллерәк иде бугай әле... Ләкин аның белән тиңләшеп буламы соң? Ул бит—батыр! Ил өчен сугышканда жанын аямаган батыр! Ә син? Син әле яңа үз тәпие белән атлый башлаган малай гына бит. Синең каршыда әдәбиятның вакытсыз корбан булган яубашлары Галимжан Ибраһимов, Кәрим Тинчурин, Шамил Госмановлар басып тора. Алар алдында ничек тотарсың үзеңне? Иң элек шулар хаклы иде бит мондый зур бүләккә! Иссәннәрдән Шәриф Камал белән Хәсән Туфан бар—зур хезмәтләре белән алар хаклы бит бу бүләккә! Ниһаять, Тукай белән Такташ күзенә ничек күренәсен?.. Авыр, күтәрә алмастай авыр икән ул бүләк...

Бу тинтерәткеч сорауларның һичберенә күнелә эз-мәз тынардай жавап табылмаса да, көннәр уза бирде. Озакламый аларны Мәскәүгә чакырдылар. Төшөндә күргән шикелле Кремльгә кереп, Илбашы Михаил Иванович Калинин каршына басты ул. Бу аларның икенче очрашуы иде. Беренчесе: егерме дүртенче елда Себер юлындагы кечкенә бер стансада булды. Кайнар су алырга төшкәч, вокзал каршына жыелган бик күп халыкны күрде, Калинин килеп житчәгән әйттеләр. Озакламый Мәскәү поезды килеп тә туктады. Гади юлчылар йөри йорган гади яшел вагоннан күн фуражка һәм күн тужуркалы, жыйнак кына чөй сакаллы, гади күзлекле, юкарак кына гәүдәле бер кеше чыкты. Килеш-килбәте белән иллеләр тирәсендәге бу мөлаем кеше өзә һөнәр

мәктәбе укытучысына да, тегүчегә дә һәм юл эшләре технигына да охшый иде кебек. Кепкасын салып, жыелган халыкка сәлам бирде, янына ук килгән аксакалларга кул биреп күреште, ниндидер үтенеңләр сузып өлгергәннәрен кәгазьләрен алды, речь сөйләмәде, поезд гудок биргәч, кепкасын тагын күтәрәп: «Хушыгыз, иптәшләр»,—диде дә кереп китте...

Мин дигән малайга шул ук сөйкемле карт бүген Кремльдә кызыл тартмалы орден тапшырды, кулын кысып, эшләрендә уныш теләде. Шул ук гади күзлек астыннан барын да тиз күрә торган тере күзләр тик еллар аның чыраена үз чалымнарын сызып өлгергән, чәч-сакалларына көмеш тузаннарын сипкән... Бу—утыз тугызынчы елның уналтынчы февралә иде...

Иң кыены Мәскәүдән кайткач булды. Жыелыш жыеп, аларны президиумга утырттылар, речьләр, мактау сүзләре түгелдә һәм жавап бирергә кирәк булды. Мин дигән малай тирләп-пешеп, шыбыр су булды. Ниһаять, исен жыеп әйтте:

— Яхшы сүзләрегез өчен бик зур рәхмәт сезгә, иптәшләр. Рәхмәт илебезгә, партиягә. Бездәй гадиләрне дә зурлый белә торган зур житекчеләребезгә рәхмәт... Ләкин... әгәр кодрәтемнән килсә, мин бу кадерле бүләкне үз кулларым белән иң элек Шәриф абый күкрәгенә тагар идем. Ул безнең арада моңа иң лаеклы кеше! Тик бу эш минем иректә түгел... Шулай да мин ышанам: озакламый андый шатлыклы көнне дә күрербез... Ә тапшырылган бу бүләкне бөтен поэзиябез өчен уртак бүләк дип бергәләп кабул итик. Ул миңа киләчәктә зуррак, яхшырак әсәрләр язучы өчен көч һәм дәрт биреп, илһам яктысы балкытып торсын иде...

...Моннан соң кәгазь өстендә баш калкытмый утыру көннәре һәм төннәре килде. Барлык йөрәк утын, акыл көчен фәкать ижат эшенә бирергә тиешлеге үзеннән-үзе билгеле иде хәзер. «Олаучы малай», «Безнең авыл егете» поэмаларын, «Бибкәй матур...» балладасын язды. Үзе белгәнчә Такташ ижатына күзәтү ясап, аның символист түгеллеген исбат итәргә тырышты һәм тагын башка бик күп хыяллар белән мавыгып йөри иде...

Шул көннәрдә Шәриф Камалның зур ижат юбилее булып узды. Аның күкрәгендә Ленин ордены балкыды. Мин дигән малай үз «гаебе» йолынган сабыдай сөнөп, аны кочаклады. Бик бәхетле иде ул. Әз сөйләшүчән өлкән әдип:

— Кара әле, Шәйхи туган,—диде.—Син Мулланур Вахитов турында уйланмыйсыңмы? Аның якты юлына күлгә төшерергә маташучылар күрүнгәли шикелле бит...

Әйе, бик дөрес әйтә карт. Мин дигән малай үзе дә бу хакта байтактан борчылып йөри, тик кыюлыгы гына житми иде. Шуннан соң ул Казан һәм Мәскәү архивларына чумды, олы революционерның карчык әнисен, туган-тумачаларын, көрәштәш дус-ишләрен эзләп тапты, аны яхшы белгән академик Трайнин белән сөйләште. Ниһаять, Мулланур турында үз белгәннәрен язып чыкты. Ленин белән бергә эшләгән бу ялкынлы кеше хакында сәхнә әсәре дә язды ул, хәтта театрда да кабул ителгән иде. Ләкин... куелмый калды. Шул дәһшәтле «лэжин» аркасында аның тагын бик күп матур хыяллары, аныкы гына түгел, бөтен ил кинлегендә бара торган соклангыч зур эшләр өзелеп калды...

...Ватан өстенә кара дошман ябырылды...

Мөдәррис Әгъләмов

Мәңгелек ут

Сөембикә кебек гүзәл хатын
Кыйссаларга кереп калырлык.
Авылыңда шундый хатын барда
Ир-атларга бирсен сабырлык.

Жилләтергә читәннәргә элә
Кыз чагыннан калган паласын,
Өзелеп сөйдө, белеп сөйгән кебек
Аерылып ялгыз каласын.

Күпме толлар яңа тормыш корды,
Күпме толлар бетте күзсенеп.
Аның гына һаман шул бер яра,
Бөйләгәннәр гүя тоз сибеп.

Өзгәләргә мөмкин түгел икән,
Нишләтергә мөмкин бу җанны?
Күпләр күмер булды, тик ул гына
Мәңгелек ут кебек гел янды.

Белмәгәннәр белми, хисләрең
Салкын сүzlәр белән тыгыла:
«Синең ялгызлыкка кем гаепле,
Яңа тормыш корсаң ни була?»

Ишекләргә килеп шакыдылар
Сугыштан соң тәүгә кышларда —
Кайсы килде тән нәфесе белән,
Кайсы килде йөрәк кушканга.

«Чикүшкәләр» кыстырганнар килде,
Килде алар икмәк алып та —
Бер пот икмәк түгел, бер кабымы
Алтыннардан кыйммәт вакытта.

Аларны соң мондый түбәнлеккә,
Бу этлеккә кемнәр өйрәтте...
И хатын-кыз, син соң ул вакытта
Очсың кыямәткә иңә этле.

Сугыш давам итә, кешеләрне
Күпме имгәткән ул, баксана.
Бер чикүшкә — кыекны жыл ачса,
Бер чикүшкә — читән ауса да.

Ишекларне килеп шакыдылар,
Жан өшерлек иде кышлары...
Салкын урын, ялгыз мендәр... сорый,
Әмма йөрәк... вәждән кушмады.

Үз ирларен эзләп төннәрендә
Чит хатыннар ишек шакыды:
«Ач, ул синдә!.. Төштә сиңа дәшә,
Кайда ирем, бир, жән хатыны!»

Әрнеп-әрнеп үксеп елады ул:
«— Кер, күр, кара, тикшер, ходаем!»
Үз иренә ышанмаган хатын
Бик бәхетсездер ул, мөгаен.

Шул хатыннар синең хисләреңә
Чәчен-башын йолкып тыгыла:
«Синең ялгызлыкка кем гаепле,
Берсен йортка кертсәң ни була?!»

Йортка кертү... Ярага тоз салган
Шушы әче сүзләр өченме?
Сөеп яшәмичә, үз иреңне
Төnlә чыгып эзләр өченме?

Сугыш давам итә,
Алар кебек
Телгәлэгәнче бу бәгырьне...
Берне сөеп кетү, бу дөньядан
Берне сөеп китү кадерле.

Сугыш давам итә, тамгаланып
Яңа буын килә дөньяга...
Күпләр күмер булды, тик ул гына
Мәңгелек ут кебек,
Ул — яна!

Сугыш беткән көнне

Сугыш беткән көнне Сугышлының
Еракларга китте гүләве.
Бу көн өчен авыл йөз иллеләп
Газинуры белән түләде.

Онытылган йолалары купты,
Мәхшәр генә торган туктатып.
Сыерлары булмаганның да
Өстәленә керде сөт-катык,

Юк елларны озак кичергәнгә
Мул тоелды авыл өйләре —
Кара көнгә дигәннәре беткән,
Калган якты көнгә дигәне.

Шундый муллык... яшь сабыйлар ашка,
Карт сабыйлар яшькә коена.
Шатлыкларга өверелде кайгы.
Өверелде сабан туена.

Кысан төрмәләргә әйләндереп
Фашист жирне, якты тормышны,
Халкыбызны бәйрәм — сабан туйсыз
Итәр өчен күпме тырышты.

«Булмас!» — диде халык. Ничә тапкыр
Мондый фикер чыккан капканы
Газинурдай ирләр авыр чакта
Күкрәкләре белән каплады.

...Менә яши һаман, бәйрәм итә
Газинурның туган төбәге.
Гармун кадәр малай гармун тарта,
Елый, көлә авыл көйләре.

Мәйдан читләрендә аунап ята
Сыерлардан купкан тояклар...
Капчык киеп хәтта йөгәрделәр,
Болай йөгәрделәр... тик... атлар...

Офыкларның күзе кызарганчы
Шауладылар, ул да түктә яшь...
Дилбегәләр белән тартыштылар,
Хәтта капчык белән... тик... көрәш.

Ничә елга иң беренче тапкыр
Әйләнмичә ындыр артыннан,
Урам иңләп елап, җырлап кайтты
Суырылган йөзле хатыннар.

Ә шул елны Гафиятулла картка
Хәбәр китерделәр: Газинур...
«Булыр, булыр, монда чагында да
Герой иде, башсыз иде ул!»

Халык белми, горуранасымы,
Кызганасы, әллә жөллесе...
Татар карты әйтә: «Булыр, булыр!» —
Шунда сыеп беткән һәммәсе.

Ялгыз калгач ул йөрәген тотар,
Кеше барда шулай дияр дә...
...Сабан туйдан хатын-кызлар кайта
Салкын ~~мөңдәр~~ көткән өйләргә.

Миңа язган булсаң

Кошлар оча син яшәгән якка,
Жилләр исә син яшәгән якка,
Сагынып кетәр булсаң хәбәрәмне,
Алар сөйләр сиңа минем хакта.

Минем күзләр йолдыз булып янар.
Алар мөлдерәмә тулып янар.
Миңа язган булсаң,
Кайда яшәсәң дә,
Мәхәббәтем сине эзләп табар.

Идел ага син яшәгән якка,
Болыт ага син яшәгән якка,
Сагынып кетәр булсаң хәбәрәмне,
Житкерерләр сиңа моңсу чакта.

Бар тереклек бара синең якка,
Бөтен дөнья ага синең якка...
Кушылып китәрмен мин шул агымга,
Адашудан гына мине сакла!

Ике күзең йолдыз булып янар,
Алар мөлдерәмә тулып янар.
Миңа язган булсаң,
Кайда яшәсәң дә,
Мәхәббәтем сине эзләп табар.

Декабрьның салмак кары

Төтен белән агуланган
һаваларны тарый-тарый,
Жиргә иңә салмак кына
Декабрьның ап-ак кары.

Адашкан кыз кабере кырда,
Баралмаган моннан ары...
Күзгә йокы булып иңә
Декабрьның ап-ак кары.

Киләчәккә юлын бүлгән
Бу дөньяның бураннары...
Матәм кебек салмак кына
Декабрьның ап-ак кары.

Нинди нәсел дәвамы бу,
Монда кемнең газиз яры?
Җавап бирми, ява бирә
Декабрьның салмак кары.

Китап күчерүчеләр

Безнең өчен алар каурый белән
Ак кәгазьгә алтын койганнар.
Исемнәрен бары кулъязманың
Ахырына язып куйганнар.

Булгандыр шул янып сөйгәннәре,
Булгандыр шул бик-бик яшьләре...
Кулъязмада иң кызганыч жирдә
Тамчы-тамчы тамган яшьләре.

Әбиләрне күпме елаткан ул,
Бабайларны күпме елаткан.
Ул яшьләрне жыйсаң чишмә булып
Агып торыр иде улактан.

Иң ачы күл булып иде жирдә,
Ярый әле, беткән таралып...
Китап укып өлөй алганнарның
Күңелендә булмый каралык.

Шушы кыйссаларны укыганда
Шәмнәр булып жаннар эрегән...
Ә мин менә... Апам хатлар кетә,
Язып салырга да иренәм.

oooooooooooooooooooo

Фәнис Яруллин

Тугры дус

Һич хыянәт итми торган
Бер дустым бар янымда:
Күңелем минем кимлек сизми
Янда ул бар чагында.

Ул булганга ил алдында
Кызармый минем йөзем.
Кая барсам — кадерем бар,
Сөйләсәм — үтә сүзем.

Ул булганга көнем якты,
Офыкларым киң һаман.
Арысам да, авырсам да,
Туя белмим дөньядан.

Ул минем шатлык, куаныч,
Ул минем зур горурлык.
Дөньяда һичкем дә юктыр
Аңарга тиң булырлык.

Ул минем тормыш тоткасы,
Ул минем бетмәс көчем.
Тугры дустымның исеме —
Хезмәтем минем, эшем!

1970

●
Дөньяда бит хыялларсыз,
Омтылышсыз була яшәп.
Ләкин алга чаба-чаба,
Шуңардан тәм таба-таба,
Яшәү кызык, яшәү рәхәт.

Яшәп була макталусыз,
Нәрсәгә ул дан һәм шөһрәт?
Ләкин берәү эшең мактап
Чын күңелдән әйтсә рәхмәт —
Җанга йомшак, җанга рәхәт,

Кеше күнә күп нәрсәгә —
Ялгызың да була яшәп.
Ләкин янда дуслар булса,
Алар кайгыртуын тойсаң,
Тормыш җиңел, дөнья рәхәт.

Ничкайчан да башын ими,
Кеше бит ул көчле — гажәп.
Бу дөньяда кеше булу,
Бар нәрсәдән өстен булу
Нинди кызык, нинди рәхәт!

1968

Танышканга ун ел вакыт узган.
Тиз үтә дә гомер дигәнең.
Хәтеремдә әле тәүге кабат
Больницага синең килгәнең.
Күзләреңдә яшьлек яна иде,
Апрель күге иде — төсеңдә.
Пар толымың иңнәреңә сыймый
Тәгәрәп төшкән иде түшеңә.
Якты итеп синең елмаюдан
Палатага нурлар сибелде.
Үлүче карт үлүеннән туктап
Сиңа карап торды шикелле.
Ун ел узган.
Хәзер карыйм сиңа.
Үзгәрдең син, бик нык үзгәрдең.
Үзгәрмичә! —
Толым гына йөрткән иңнәреңә
Минем язмышымны күтәрдең.

1972

Ярларда ялгыз калдырмам,
Син — көймә, мин — җил булсам!
Упкыннан йолып алырмын,
Хисләремә тиң булсаң.

Кырларда күрми калдырмам,
Мин — тургай, син — гөл булсаң;
Жырымда мактап җырлармын,
Сөюемә тиң булсаң.

1972

oooooooooooooooooooo

Хәррас Әюпов

Шелтә

Инде күпме шелтәләде язмыш,
Ә күпмесен әле татыйсы!
Жуелмыйча хәтеремдә йери
Шелтәләрнең иң-иң катысы.

Әйтерсең лә жанга уеп язган
Һәр хәрефен аның, һәр юлын,
Ялгыштыммы — ул сызлый да башлай,
Каный башлай кинәт:
— Их, улым!

Үтәлмәслек ярлар пәйда була,
Мин бутасам әгәр уң-сулым,
Сискәндәрә ачынулы тавыш,
Сыкранулы тавыш:
— И-их, улым!

Хыянәткә барсам, тау ишелер,
Нәкъ урталай ярылыр бу болын,
Имәннәрне давил йолкып ташлар,
Барысы бергә дәшәр:
— И-и-х, улым!..

...Мин болай да узар идем сыман
Гомер кебек кыска араны,
Юкка гына бугай шигърияттәй
Ярсу атка жиктем чананы.

Алып чапты...
Эх, өзелмәс микән
Кулымдагы каеш дилбегәм?..
Мин кычкырам,
Тавышым артка китә
Ат ялыннан купкан җил белән.

Кызган күмер кебек дерли йөрәк,
Күкрәгемә кинәт ут каба,
Ярты юлда янып бетәрмен күк...
Елгыррак бул, тулпар!.. Туктама!
Жилдереп үт әле гомер юлын,
Жыр тиң булсын килер таңнарға,
Дерләп янган көе барып керик
Минсез генә үтәр заманга!..

Халыктан алган— халыкка

Биез ноябрь аенда тугандаш ике республика — Чувашия белән Татарстанның әдәби җәмәгатьчеләге танылган чуваш язучысы Тихон Петерккигә (Петр Тихонович Петровка) 70 яшь тулу көнен билгеләп үтте.

Берничә жанрда иҗат итүче язучы — шагыйрь, прозаик, драматург, очеркист һәм публицист — Тихон Петеркки әдәбиятта инде кырык елдан артык эшләп килә.

Әдәбиятта ул иң элек шагыйрь буларак күренде. Утызынчы еллар башында чуваш газеталарында аның байтак кына шигърьләре басылды. 1930 елда Мәскәүдә «Безнең юл» альманахында «Трактор» исемле беренче поэмасы басылды чыкты.

Тихон Петерккинең иң зур һәм иң танылган әсәрләре — «Янаркан тамыр», «Давыл», «Тимерне кызуында сук» повестьлары, «Күшкә малас» трилогиясе, «Төнге яшен», «Хыял», «Утлы еллар», «Халыкта көч», «Кузгалыш» драмалары, «Канлы көннәр» трагедиясе һәм «Акча», «Федор Ничава» комедияләре.

Тихон Петеркки барыннан да бигрәк үзенең пьесалары белән дан казанды. Ул малай чагынан ук сөхнә ярата, драмтүгәрәкләргә катнаша, соңрак үзе драмтүгәрәкнең җитәкчесе булып китә. Утызынчы елларда аның бер-бер артлы «Хыял», «Канлы көннәр» һәм «Утлы еллар» исемле пьесалары басылып чыга. 1938 елда Чувашиядә үткөрелгән зур конкурста «Хыял» пьесасы икенче премия ала.

Тихон Петеркки драматургиясендәге төп сызык — чуваш халкының тарихи юлы. Мәсәлән, «Кузгалыш» драмасында чувашларның Емельян Пугачев җитәкчелегендәге крестьян сугышына катнашуы күрсәтелә.

«Канлы көннәр» трагедиясендә автор безне чал тарыхка — үнөенче йөздә татар-монгол аюларының Идел буендагы Болгар дөүләтен басып алу вакыйгаларына алып китә. Чик буендагы бер кала халкының Көек хан гаскәрләренә каршы батыр көрәшен тасвирлап, язучы Болгар дөүләтенең таркалуына сәбәп булган үзара ызгыш-талаш һәм сыйныф каршылыкларны ышандыргыч итеп ачып бирә.

«Хыял» пьесасында тамашачы караңгы патша заманында чуваш авылында сыйныф көрәш тууын күрә.

Тихон Петерккинең дингә каршы, мораль һәм башка темаларга язган пьесалары да бар.

Язучының һәр пьесасы — заманның реаль кешеләре тормышы. Автор бик оста итеп конфликт кора, идея, эхлак, тормыш мәсәләләрен әсәрендә үткен итеп куя белә. Шуңа күрә тамашачы аның пьесаларын караганда тыныч һәм битараф кала алмый.

Тихон Петеркки чуваш әдәбиятында фәнни-фантастик жанрны башлап җибәрүчеләрнең дә берсе. Аның «Давыл» һәм «Атлан» дигән повестьлары энә шумдый әсәрләр.

Халык мәгарифе өлкәсендә кырык ике ел эшләгән язучы балалар һәм яшьләр өчен дә байтак әсәр яза. Аның, мәсәлән, «Төш» исемле пьесасы дистәләгән еллар буена мәктәп сәхнәләрендә тошми. «Давыл» повесте һәм «Урман маймыллары» исемле аур хикәясә балалар яратып укый торган иң яхшы әсәрләрдән санала.

Әдәби әсәрләрдән тыш, Тихон Петеркки мәктәп темасына байтак кына мәкаләләр яды. Ул икенче класс укучылары өчен «Безнең юл» дигән уку китабының,

дүртенче класслар өчен «Татарстан АССР тарихы» дигән китапның төп авторы. Соңгы китап татарча һәм русча да басылды.

Тихон Петерскинең соңгы еллардагы ижатында «Күшке малае» исемле тарихи-биографик трилогиясе аерым бер урын алып тора. Атаклы чуваш мәгърифәтчесе Иван Яковлевич Яковлевың тормышы һәм эшчәнлегенә турында югары художестволы зур бер әсәр ул. И. Яковлев 1868 елда беренче тапкыр Сембер шәһәрендә чуваш укытучылары мәктәбе ача, беренче тапкыр чуваш алфавитын, чувашча әлифбалар төзү, беренче чуваш китапларын бастырып чыгара. В. И. Ленинның әтисе Илья Николаевич Ульянов һәм Сембердәге башка алдынгы карашлы кешеләр булышлыгы белән дүрт йөзгә яқын чуваш мәктәбе ачтыра. В. И. Ленин аның турында патша заманындагы жәбер-золым һәм изелү шартларында ул илле ел буена үз халкын яктыга таба өстөрөгән дип өйтә.

Үз мәктәбеннән чувашның беренче язучыларын, рәссамнарын, композитор һәм артистларын, галимнәр һәм жәмәгать эшлеклеләрен укытып чыгарган безнең бу зур кешебез турында моңарчы байтак фәнни хезмәт язылган булса да, зур күләмдә әдәби әсәр иҗат ителгәнә юк иде әле.

Тихон Петерски И. Я. Яковлев турында күптән инде зур китап язарга хыялланса да, бу эшкә керешергә кыюлыгы жетми: бик катлаулы һәм җаваплы хезмәт дип карый ул аңа. Ә чынлыкта андый әсәргә чуваш язучыларының барысыннан да бигрәк ул язарга тиеш иде. Нигә икәннен аның үз сүзләре белән өйттик:

— Әйе, Күшке авылы турында, Иван Яковлевич Яковлевың бала чагы турында белгәннәремнең барысын да киләчәк буыннар өчен язып калдырырга тиеш идем, — ди Тихон Петерски. — Ә мин аның тормышы хакында бик күп беләм, бөтен ваклыкларына хәтле беләм. Мин үзем дә Иван Яковлевич кебек үк Күшкәдә туып-үскәнмен. Иван Яковлевичның туганнары, яшәтешләре һәм дуслары арасында ишәп үстем. Безнең әти-бабайлар — Иванның яшәтешләре, Иванның сабакташ дуслары Игнатий Иванов (соңыннан ул язучы була) безгә жизни тиешле кеше иде, аның ятим калган улы Мефодий безнең семьяда тәрбияләнеп үстә, шуңан соң, сүз төшкөч, И. Я. Яковлев аны үз анына алып, мәктәбкә укурга урнаштырды. Мин Иван Матвеевны да яхшы хәтерлим. Аның оныгы Саша минем кордаш иде, аның белән аларның умарталыгына барганым бар, атаклы әкиятченең әкиятләрен дә тыңлаганым булды...

Халкыбызның атаклы мәгърифәтчесе турында әсәр язучының зур җаваплылыгы төп, берничә ел дауамында бай архив материалларын өйрәнгәннән соң Тихон Петерски «авыр йөккә» жигелә. Зур тормыш тәҗрибәсе, әдәби осталык, бай тасвирлы тел, фактик материалны яхшы белүе киң, катлаулы планын уңышлы рәвештә тормышка ашырырга мөмкинлек бирә. Әсәреннән беренче китабы укучылар кулында, икенчесе озакламый басылып чыга, өченчесе язылып бетеп килә.

Белгәнбезчә, әсәреннән беренче китабы Иванның балалык елларына багышланган. Анда Сембер губернасының Күшке авылында үткән гасырның урталарында булган хәлләр-вакыйгалар тасвирлана. Алпавыт крестьяннарының көндәлек тормышы — аларның фәкыйрьлегенә, ярлы хужалыгы, хокуксызлыгы, түрәләрнең башбаштаклыгы, кансызлыгы, халыкның наданлыгы, ырым-шырым, хорафатларга ышануы, горейф-гадәтләр, борын-борыннан буыннан-буынга күчеп килгән легенда, риваять, әкиятләр, моңлы озын жырлар һәм, лиһаять, якты киләчөккә булган өмет-хыяллар әсәреннән тарихи фоны итеп бирелгән. Кечкенә Иванның бөтен тормышы өнә шул фонда тасвирлана. Шуңа күрә китапның аерым бүлекләре, сюжет жепләрениннән бигрәк, Иванның күңел дөньясы үсеш белән бәйләнгән булуы да очраклы түгел.

Бу кечкенә генә мәкаләдә китап белән тулырак таныштырып та, аңа тиешенчә бая биреп тә булмый. Озакламый китап рус телендә басылып чыгачак һәм башка милләт укучылары да аның белән таныша алачак.

* * *

Тихон Петерски (Петр Тихонович Петров) 1903 елның 29 ноябрендә Татарстанның Төгеш районы Күшке-Яңа Тимбай авылында ярлы крестьян семьясында туа. Әйткәнбезчә, алар гаиләсендә ике яшеннән чуваш язучысы Игнатий Иванов-

ачкан иде. Ул тамгалы агач кашыгын тиз генә табып алды да авыз тутырып талкан белән катык ашарга кереште. Каршында утырган Григорий бабасы мыек астыннан гына елмаеп куйды, шуннан соң, оныгына күз төшереп: «Бүген тегермәннәр яхшы тарта»,— дигән булды.

«Тегермәннәр яхшы тарта» диме? Бу сүз Иванга бик кызык тоелды. «Әкәмәт кеше бу бабай!» — дип уйлап, көлеп жибәрде. Тирә-юньдәге тегермәннәргә карады. Бүген көн жилсез, иртәдән бирле бер тегермән дә әйләнмәде. Мондый чакта жил булса да, тегермәннәр тик тора: кызу урак өстендә кем тегермәндә ятсын?

— Нинди тегермән тарта? — дип сорады Иван бабасыннан көлә-көлә.

— Жил тегермәне! — диде Григорий бабай тыныч кына.

— Төш күрәсөңме әллә, бабай? Бөтенләй жил юк бит,— диде Иван.

— Тарта, улым, тарта, бик шәп тарта,— диде карт, Иванның кашык тутырып талкан алуына игътибар итеп. Аның әйтүенчә, арада бер тегермән бик яхшы тарта икән.

Иван табындагыларга күз салды, барысы да пырхылдап көлеп жибәрердәй булып утыралар иде. Бу кинаянец үзенә карата әйтелгәннән аңлап алды, хәтерә калды.

— Әби, миннән көләләр,— диде ул, еларга житешеп.

Әбисе, баланы үртәп утырмагыз, дигән бер төс белән табындагыларга күз йөртеп чыкты, ачулы гына итеп Григорий бабайга карап алды, аннары Иванны: «Аша, аша, улым, аларга карама. Күп эшләгән кеше күп ашый ул. Син бүген бик яхшы урдың, Настядан бер дә калышмадың!» — дип юаткан булды.

Соңгы сүз Настяга ошамады, ахры. Кыз түзмәде, мыскыллы көлеп: «Бик урды инде! Аның камылына керсәң, чалынып егылырсың!» — диде. Үзен Иван белән чагыштыруларына гарьләнеп, башын читкә борды.

Шул вакыт Иван кашыгы белән Настяның маңгаена — шалт! — сугып та алды: бабасы үртәве генә житмәгән, тагын апасы да аннан көлеп утыра. «Кирәгөңне алдыңмы!» — диде Иван, жңңгән сыман масаеп.

— Эти, Иван кашык белән сукты! — дип зарланды Настя әтисенә, кыз маңгае авыртудан бигрәк, гарьлектән еларга житешкән иде. Станда киндер суга белә, кичке уеннарга чыгып йөри башлаган үсмер кызга кашык белән суксыннар әле! Настя Иванга телен чыгарып күрсәтте.

Андрей улына әйбәт кенә утырырга кушты, түзеп тормам, сугып жибәрергә дә күп сорамам, диде.

Шунда арага Авдотья әби керде, оныгына яратып карап:

— Иван, колагың тыңлый торсын, авызың чәйни бирсен. Үзең сугышмасаң, сиңа берәү дә тимәс,— диде. Шуннан соң табындагыларның барысына да мөрәжғәгать итеп: — Тиз-тиз генә ашагыз, туйганчы ашагыз, десятник тикшерергә килеп тө житәр, шуңарчы үз кишәрлекләребезгә барып басыйк. Алпавыт басуында икәнлегөбезне онытмыйк.— Чүмәлә ышыгына яткан киленнәре: «Бераз ял итеп алырга иде» дип авыз ачкан иде дә, карчык аңа: «Ял итәргә вакыт юк, алпавыт хатыны түгелсең!» — дип кенә жавап бирде.

Григорий бабай да карчыгын яклады. Десятникка килеп бәйләнерлек сылтау булмасын, диде. Икенчедән, аныңча, шаяртуның бер зарары да юк икән. Ихлас күңелдән шаяртканда күңел ачылып ките, шаяру-көлү дару кебек үк файдалы ул, диде.

— Балалардан көлү гөнаһ! — диде карчыгы, аның белән килеш-
мичә.

Карт ишетмәмешкә салышты. Әлеге сүзен дәвам иттерде. Ачусыз
гына шаяру-көлү ул кешегә дәрт бирә икән. Менә, мәсәлән, походта
барганда арып хәлдән таясың, аякларыңны көчкә-көчкә сөйрәп ба-
расың. Телеңне әйләндереп сүз әйтерлек хәлең калмый. Шунда
командир кычкыра: «Әй, нигә борыннарыгыңны салындырды-
гыз?» — ди, аннары шундый бер сүз, шаян сүз әйтеп жибәрә, эчәң
катып көлөргә тотынасың. Командирга шул гына кирәк тә. «Жыр-
лап жибәр!» — ди. Солдат борынын югарырак күтәрә, түшөн киерә
төшә. Күңелле жыр жырлап, тузан туздырып бара башлайсың. Шая-
ру-көлү ул арган кешегә дә көч бирә. Тик... алпавыт басуында шая-
рышып-көлөшөп торырлык вакыт юк шул. Әбиегез әйтмешли, тизрәк
тамагыңны туйдыр да үз кишәрлегенә йөгөр. Талкан бик туклыклы
нәрсе ул, көч-куәт бирә.

Григорий бабай әллә чынан да талкан бик файдалы дигәнгә
ышана, әллә шаяртып кына әйтә, Киштәк бае үзенең ау этләренә дә,
каты чапсыннар дип, талкан ашата икән.

— Иван, талкан ашагач, хәзер инде сине беркем дә куып җитә
алмас, — дип елмайды Настя.

— Урак урганда да аны беркем куып җитә алмый, — дигән бул-
ды әбисе.

Мактаганга Иванның күңелә күтөрелеп китте. Әбисе аны ярата
шул, ул гел дәрәсән әйтә. Хәзер Иван тагы да тырышыбрак урыр,
тик менә көлтәне кысып бәйләргә көчә генә җитми. «Уруын яхшы
урам мин, тик көлтә бәйләргә көч кенә җитеп бетми», — дип зарлана
Иван.

— Көлтәләргә үзем бәйләрмен, улым, син күбрәк урырга гына
тырыш, — диде Андрей һәм Иванның камылга тырналган ялан сый-
ракларын күрәп, хәзер үк чабата кияргә кушты.

Иван әтисенәң киңәшен колагына да әлмәде, атның арканын
икенче җиргәрәк күчәргә дип китте.

Чебеннәр атның күзен эренләтеп бетергәннәр, малкайның муены-
на, түшенә чебен-черки, кигөвеннәр ябышкан, канын суыралар иде.
Иван атның күзләрен сөртте, чебен-черкине, кигөвеннәргә үтерергә
көреште. Кулы кып-кызыл кан булды. Акыллы хайван, рәхмәт әйт-
кәндәй, башын селкеп пошкырып куйды да борынын малайның күк-
рәгенә төртте.

Иван аркан бәйләгән чөйне селкеткәләп суырып чыгарды да ка-
мыл буылап атны җитәкләп китте.

Шул вакыт алар кишәрлегенә Иванның яшьтөшә Игнатий йөге-
реп килде — авыл тәрбиясендә яши торган әти-әнисез ятим бер малай
иде ул.

— Нишләп йөрисең, Саран? — диде аңа Андрей.

— Саран түгел, Игнатий. Саран ул минем бабай булган, — диде
малай кыю гына. Игнатийны бөтен авыл белә, аның да авылда бел-
мәгән кешесе юк. Үзе телгә оста, екият сөйләргә бик ярата. Эре сөяк-
ле, киң җилкәле, таза төнле бер малай ул. Күе кара чәчә дәү ирләр-
неке шикелле итеп түгәрәкләп алынган. Симезрәк битле, кысыграк
күзле, туры борынлы, ялан аяк йөгерең йөри-йөри, төпиләре арылып
беткән.

Андрей малайның кәефен китерергә теләмәде.

— Игнатий икәнсең — ярый, шулай булсын, тик нишләп йөрисең
әле син монда? — диде.

Малай сорауга җавап бирмәде, атны арканлап кайтып килгән
Иван каршысына йөгәрде.

— Иван, яңа әкият беләм мин,— диде Игнатий сөөнечле тавыш белән.

— Ул әкиятне мин дә беләм,— диде Иван, бирешмәскә теләп.

— Юк, белмисең!

— Беләм! Ул әкиятне бабай сөйләде миңа. Бабай, Игнатийга әйт әле: ул әкиятне беләм бит мин? — диде Иван.

— Беләсең, улым, беләсең! — диде бабасы.

Игнатий бирешергә мәжбүр булды: Георгий крестлары алган карт солдат белән бәхәсләшеп булмый бит, аны хәтта патша да бел икән.

Шул вакыт Ахтабан юлыннан кыңгырау чыңлаган тавыш ишетелде.

— Кемдер килә,— диде карт, кулын каш өстенә куеп.— Эх, күзем күрми шул. Андрей, син күрәсеңме?

— Алпавыт конторының башлыгы бугай,— диде Андрей.— Парат белән килә. Төпкә жиккәне — жирән ат. Шәп юргалый. Менә ат, ичмасам!

— Төпкә жиккәне — жирән дисеңме? — дип сорады Григорий карт уйчан гына.— Контор башлыгы Глинка килә, димәк.

Картның күңеле сүрелеп китте. Ул челеменә озаклап кына тәмәке тутырды, чакма чага башлады, ләкин очкын гөмбәгә эләкми, үрлөп китми иде. Андрей, моны күреп: «Гөмбәң чи бит, әти!» — диде дә үзенекен әлдереп бирде. Карт башын кагып кына улына рәхмәт әйтте.

Хатын-кыз кабалана-каударлана башлады.

— Ай аллам, Глинка килә бит! — диде Авдотья, борчылуын сиздереп.— Күптән болай тикшереп йөргәне юк иде бит. Әллә бер-бер хәл бармы икән?

— Салмановкага, утарына барадыр,— диде Андрей, хатын-кызны тынычландырырга теләп.

— Салмановкага булмас. Тикшереп йөрүедер. Чувашлар алпавыт ашлыгын начар ура дип борчыладыр, урлап бетермәгәйләре дип куркадыр,— диде карт.

— Кара халыкка ышаныч юк инде,— дип көрсенеп әйтеп куйды Авдотья.

— Беттек, туктады, трантасыннан төшә! — диде Анисья, коты чыгып.

— Уңны-сулны аерып тормаячак инде! — диде Андрей пошынып.

Григорий карт та шуны ук уйлый иде. Глинканы ул күптән белә — холыксыз, усал бер кеше. Халыкка түбәнсенеп карый, бигрәк те чувашларны яратмый, алардан жирәнә хәтта.

— Менә син, әти, дүрт крест алган герой кеше, патша үзе орден биргән сиңа, ә шул зәхмәт алдында дәрәсән әйтә алмыйсың,— диде Андрей.

— Үзеңә тимәсәләр, андый жүнсез адәмнәргә кагылма, үз юллары белән йөри бирсеннәр,— диде Григорий карт.

Андрей бүтөн дөшмәдә, урагын алып үз кишәрлегенә таба китте. Аның артыннан Анисья белән Настя да кузгалдылар. Игнатий йөгереп китеп барды.

Григорий карт челеменәң көлен кагып өргәләгәч, янчыгына салды да янчыгын бөйләп кесәсенә тыкты.

Иван, ябык тарантастан күзен алмыйча, андагы кешеләрнең нишләгәнен карап торды. Аңа ниндидер зур бер гаделсезлек, явызлык-яманлык килде шикелле тоелды. Нигә бөтен кеше куркып калды? Шулар хәтле нинди түрә икән ул?

Глинка ызан буйлап уракчылар янына килә, аларның эшен тикшерә иде. Киемендәге алтын төймәләре елык-елык итә. Аның ике аягынан, курка-курка гына, десятник белән смотритель атлый.

— Кем кишәрлегә бу? — дип сорый Глинка усал тавыш белән.

— Минекә, — дип куркып кына җавап бирә уракчы.

— Урак белән урмагансыз бит!

— Урак белән урдым, урак белән, ваше превосходительство!

— Камылын бик озын калдырып урасың. Аркаңа уклау тыкканнармы әллә? — ди десятник, түрәсенә тавышына ияреп. — Иелә төшөбрәк урырга кирәк, югыйсә, икмәк күп тимәс сина. — Бу чуваш гаиләсенә тырышып эшләгәнлеген күрәп тора ул, әмма түрәсе алдында, аңа ярага тырышып, акны кара дип әйтүдән дә тартынмый, чөнки халыкны якласа, урынында озак утыра алмый ул.

Пахомовлар янына Глинка үзе генә килде. Илле яшьләреннән узган төкәббер кыяфәтле, таза-симез бер кеше ул. Матур итеп үстәргән сакалында бер бөртек чал күрмәсәң. Ул салкын зәңгәр күзләре белән Григорий картка карап алды да сәлам бирде.

— Ә, Григорий Пахомов! Исәнме! — диде, тавышын йомшарта төшеп.

Григорий карт:

— Здравия желаю! — дип, хәрбиләрчә сәлам кайтарды.

Глинка чикмән җәелгән көлтә өстенә килеп утырды.

— Ничек яшисең, голова? — дип сорады.

Әбисе артына посып кына карап торган Иванның гөрүрлыктан йөрәгә дөпелдәп тибә башлады. Күрдөгезме: Севастополь героен нинди зур түрә дә хөрмәт итә, үзе килеп сәлам бирде, тату гына сөйләшә башлады.

Григорий карт, сугыштан кайтканнан бирле күзем начарлана башлады, дип зарланып алды. Авыртуын авыртмый да, ерактагы өйберләренә ачык шәйли алмыйм, томан эчендәге кебек кенә күрәм, ди.

Глинка аның авыруының сәбәпләрен, ничек дөвалануын сорашты. Ул карт янына махсус йомыш белән килгән икән: Григорий Пахомовны яңадан баш итеп куярга телиләр икән. Халык аны яхшы белә, хөрмәт итә, янәсе. Дөньялар тыныч түгел, патшага турылыклы кешеләр кирәк, ди. Сугыштан соң инде крестьяннарының элекке юашлыгы, күндөмлегә юк, үзләрен туйдыручы алпавытларга, чиновникларга буйсынмау очраклары булгалап тора, ди. Илдә татулык булмаса, халыкка да тыныч тормыш юк бит, ди. Менә шуңа күрә волюсь башына нык, таза куллы кеше кирәк икән. Григорий Пахомов сугышка хәтле берничә ел волюсь башы булып эшләгән, халык аны яхшы белә, аның шул урынга яңадан кайтуына өметләнеп торалар икән.

Григорий карт авыр сулап куйды. Шундый зур урынга кыстаулары кемгә ошамас! Үзеңне халык хөрмәт итә диюләре дә бик күнелле. Сәламәт булса, сөйләшеп тә тормас иде. Ул алпавыт крестьяны, патша хезмәтчесе, ватанын саклаучы солдат, андый эшкә бик риза булыр иде дә, тик менә көннән-көн күзә начарлана бара, каршындагы Глинка галиҗәнабларен дә томан эчендә күргән кебек кенә күрә. Бу хәлне гаиләсә дә белә. Сәламәтләнү өмете юк. «Бер сынган ботак яңадан ялганмас инде», — диде Григорий карт.

— Бик кызганчы хәл, Григорий Пахомыч! Безгә алпавыт хужалыгында акыллы кешеләр кирәк иде бит, — диде Глинка.

Аның Григорий картны чын күңеленнән кызгануы, элекке эшенә яңадан кайта алмавына борчылуы сизелеп тора иде. Григорий Пахомов шикелле кешеләр бик кирәк хәзер. Герой кеше — конторның

таянычы. Менә яшьләргә дә аң-белем бирергә кирәк: хужалык эшен хәзер аң-белемсез алып барып булмый, күп кеше моны аңлап жит-керми әле.

— Мәктәпләр юк бит, Сергей Петрович. Мәктәбе булса, көчләми-чә дә укырга теләүчеләр табылыр иде,— диде Григорий карт.

— Ә нигә крестьяннар балаларын Борындыктагы удельный мәктәптә укытырга теләмиләр соң? — дип сорады Глинка.

— Крестьяннар балаларын йорттан ерак жибәрергә куркалар шул. Йортта да эшче кирәк бит,— диде Григорий карт.

Шул вакыт Глинка үзенә карчык артыннан текәлеп карап торган Иванны күрел:

— Оныгыңмы? — дип сорады.

— Әйе, оныгым,— диде карт, Иванны үзе янына дәшеп алды.

— Бер дә сезгә охшамаган бит,— дип куйды Глинка.

«Нигә охшамаска? — дип уйлый Иван.— Менә үсеп житәрмен дә бабай шикелле үк булырмын. Бабай әйтә: гаиләдә бөтен кеше дә бер-берсенә охшап бетми, кеше ул бер калыпка суккан чабата түгел ди».

Глинка аның исемен сорады, малайга прәннек тоттырды, картка оныгын Борындык мәктәбенә укырга жибәрергә кушты. Григорий карт:

— Бөтенләй сукурайсам, мине кем житәкләп йөрер соң? — дип каршы төшөп карады.

— Ходайның ярдәменә ышансаң — сукураймассың, Григорий Пахомыч. Буа докторына ешрак күрен,— диде Глинка.

— Бөтен өмет хоодайда инде,— дип куйды Григорий карт.

Иван да күңеленнән шулай дип уйлый. Ходай аның бабасын сукурайтмас. Бабасы аның бөтенләй сукур түгел әле, күрә,— әнә Глинканы да таний да бит, начар күрәм дип хәйләли генәдер. Аның бабасы — акыллы кеше. Иванны үзе яныннан читкә жибәрәсе килми, аны кызгана, димәк, ярата да... Ә нигә мәктәпкә барып укымаска! Тырышып карарга була...

— Сау-сәләмәт бул, Севастополь герое, тизрәк сәләмәтлән, сиңең волюсть башы булып килүеңне көтөбез,— дип, Глинка китәргә жыенды.

— Сәләмәт булыгыз, Сергей Петрович, хәерле юл сезгә! — дип, Григорий карт сабуллашып калды. Глинканың аны кеше булудан бигрәк крестлары өчен генә хөрмәт итүенә беркадәр кәефе китте.

Пахомовлар гаиләсе Григорий карт янына жыелды. Куркуыннан өнсез калган Авдотья да телгә килде. Ул шундый зур түрәнең карты Григорий белән шулай кешечә сөйләшүенә шаккаткан иде. Кара син аны, аның картын нинди хөрмәт итәләр икән. Ә ул, акылсыз хатын, кайчак ирен кешегә дә санамый, тиргәп ташлый.

Шул вакыт Анисья Иван янына килеп, аның аркасына төртте дә тиргәргә кереште:

— Кара син моның авызын ачып олылар сүзен тыңлап торуйн! Эрәмтамак! Сиңа әллә кайчан урагыңны күтөрөп үз кишәрлегеңә китәргә вакыт. Сиңең яшендә инде олылар белән бер тигез эшлиләр.

— Анисья, житәр сиңа! — дип, Андрей ачулы итеп хатынына карады.

— Тәмам узындырдылар! Эшләмәгән кешене кем ашатыр икән соң? — дип чәпчәде Анисья.

— Бераз кызган, ичмасам, шул малайны... Болай да инде коры жаны гына калган,— диде карчык.

— Адашып кәргән сарык бәрәнә! — диде Анисья, зәһәр ачу белән Иванга күз атып.

Настя әледән-әле Иван белән бөхәсләшә, җиңешә, аны үрти, кырта, шулай да ул малайны ярата, әнисе алдында аны яклый иде. Бу юлы кыз олылар сүзенә катнашмады, җайлап кына Иван янына килде дә аны башыннан сыйпады, колагына пышылдап кына нидер әйтте. Иван көлеп куйды, мөлдәрәп тулган күз яшьләрен күлмәк җиңе белән сөртеп алды да:

— Әби, кемне шулай дип әйтә ул? — дип сорады. Аннары әнисенә таба борылып: — Бик тырышам бит инде мин, әни, бөтен көчем белән урам,— диде.

Авдотья савыт-сабаларны җыйды, чебен җыелмасын дип ашы-яулыкка төреп, арба астына куйды, шуннан соң Иван янына килеп, аның киндер күлмәгенә сырган кылчыкларны чүпләргә керешә.

— Иртөгә бабаң белән икегезнең дә күлмәкләрегезне алмаштырырга булыр. Керләнеп беткәнсез. Кешегә күренергә оят,— дип сөйләнде.

Авдотья кызганып оныгына карый. Әнә ничек сузаеп үсеп китте Иван, буйга үзенең яштышларын узды, тик артык ябык шул, коры сөяк тө җаныгына бар.

— Улым, ашаганнан соң ял итеп ал. Карт, син дә берәз ятып тор. Сиңа күп иелергә ярамый, күзләреңне ял иттерергә кирәк,— диде карчык.

— Миһербанлы кеше син, Авдотья. Ачулана белмисең,— диде Григорий карт.

— Күп сөйләмә. Уракка бөтенләй чыкмасаң да, сиңа беркем бер сүз әйтмәс иде,— диде Авдотья.

Алар бик яшьләй өйләнештеләр. Бер-берен бик яратыштылар. Озакламый уллары туды. Күп яшәмәде, үлдә. Икенчесе туды. Малайны Жукауга алып барып чиркәүдә чукуындырдылар. Егор дип исем куштылар. Йортка үлем бер керсә, икенче балаңны да алып китә, диләр. Шуңа күрә сабыйны өҗәлдән сакларга кирәк. Андый чакта балага үз исеме белән эндәшергә ярамый икән. Малайны Андрей дип атый башладылар. Андрейга чынан да өҗәл тимәде. Хәзер инде ул үзе — бала атасы.

Шуннан соң Григорийны солдатка алдылар. Авдотья ялгызы калды. Егерме биш ел буге ирен көтте ул, егерме биш ел буге үз җилкәсендә йорт нужасын күтөрдә. Чуваш хатыны түзем шул. Мохтаҗлык дигәнәк ялан кырда йөрми, йорттан йортка йөри икән — Пахомовлар йортына бик ныгытып төпләнде ул. Авдотья урынында башка берәү булса — түзмәс иде. Әмма ул бирешмәде, һаман да ягымлы, миһербанлы, тыйнак бер хатын булып кала бирде.

Григорий солдаттан түшенә орден, медальләр тагып кайтты. Ул төрек сугышына катнашып, Балканны узды, Андрианополи өчен сугышканда зур батырлык күрсәтте. Патша хезмәтеннән кайткач инде герой солдатны Борындык приказына баш итеп куйдылар. Русча ул бик оста сөйләшә иде. «Килеш-кыяфәте дә картинкадагы кебек»,— дип мактыйлар иде аны Күшке кешеләре.

Григорийга тагын бер сугышка — Кырым сугышына да катнашырга туры килде. Анда да ул, бигрәк тө Севастопольне саклаганда, зур батырлыklar күрсәтте. Авдотья тагын, язмышка буйсынып, иреннән ялгыз калды. Төннәрен аның күпме яшь койганын бер мөңдәре генә белә, күпме йокысыз төннәр үткәргәнен бер түшәге генә белә. Авдотья — бик миһербанлы хатын. Аның киңәше белән Андрей ятим Иванны ике көнлек чагында ук малайлыкка алды. Малайга бу хакта белгертмәделәр, Андрейны ул үзенең әтисе дип, Андрейның вафат булган беренче хатынын әнисе дип белә иде. Аның әбисе, бабасы, апасы да үзенеке. Тик менә әнисе генә үги. Әтисе Анисьяга, беренче хатыны үлгәч, Иванга биш яшь чакта өйләнгән иде.

Ойдон, кулына яулыкка төргөн икмәк белән иске чикмән күтәрәп, Андрей чыкты. Картның кәефе кырылган чак иде (ул әләрәк кенә багучы карчык Прасковьяны куып җибәргән иде), улының өйдән чыкканын сизеп, дорфа гына (күзә бөтенләй күрми хәзер):

— Ник ул хәтле озак мыштырмыйсың? Кырга ашыгырга кирәк. Бүген тар басуны чәчеп бетерергә иде...— диде. Аннары берәз йомшара төште: — Кырга баргач, аллага дога кылырга онытма. Алладан сора: «И хода, ашлыгыбызны эшәке җил, бозлы яңгырлардан, корткычлардан сакла, диген, җиргә чәчкән бер бөртектә мең итеп бир!» диген. Атларга тоз белән ипи каптырырга кирәклеген дә онытма... Олылар әйткәнне исеңдә тот. Бабалар акылы — төпсез чишмә ул. Иван, син дә өтиң белән бар. Ул чәчкән арада син сукалый торырсын.

Иван, бу сүзгә сөенеп, шундук баскычка утырды да чабатасын киенергә кереште. Кырда-яланда йөрергә бик ярата ул. Анда барсаң, күз алдында үзенә бер дөңгә ачылып киткән кебек була. Нинди генә үләннәр, нинди генә бөҗәкләр юк ул кырда. Бабасы әйтә: шул бөҗәкләрнең беришесә игеннәргә файдалы, беришесә зарарлы, ди. Зарарлыларын бетерә торган бер-бер хикмәт тапсаң икән...

Шул вакыт ишегалдына Игнатий йөгәрәп килеп керде. Аның елаганга күзләре кызарып чыккан, үзе лыш-лыш борынын тарткалый иде. «Берәрсе белән сугышкан, ахры. Этәч Микка кыйнагандыр өле үзен», дип уйлады Иван. Этисе дә моны сизеп алган икән.

— Игнатий, кем кыйнады сине? — дип сорады.

— Беркем дә кыйнамады,— диде Игнатий сулкылдый-сулкылдый. Күзләреннән тагы яшь ага башлады. Малай күлмәк җиңе белән борын астын сөртеп алды.

— Бер-бер хәл булдымы әллә, улым? — дип, йомшак кына итеп сорады Авдотья әби.— Күзләрң шешенеп беткән. Әнә су, битәңне юып җибәр.

— Борындык мәктәбенә укырга җибәрәләр. Десятник килеп әйтте,— диде Игнатий елый-елый.

— Елама. Беләге юан — берне егар, белеме бар — меңне егар, дигәннәр. Укып белем алу — бик яхшы эш ул,— диде Андрей, малай аянына килеп.

— Уку — бик кирәк нәрсә. Бөхетле малай син, Игнатий! — диде Григорий бабай.

Мондый юату гына Игнатийны тынычландыра алмады. Нинди бөхет булсын ул? Авылда аның өти-әнисе, якын туганнары булмаса да, бөтен авыл — аның танышы бит, дуслары да бик күп. Алардан аерылып китәсе килми. Аның өти-әнисе — бөтен авыл, ул аны ятим бала итеп ашата, карый, тәрбияли. Аннары монда үз телеңдә — чувашча сөйләшәләр бит өле.

— Безне, Иван белән икебезне, Борындыкка укырга җибәрәләр, беттек без... Сөзгә шуны өйтергә дип килдем,— диде Игнатий сулкылдый-сулкылдый.

— Матвеев Иван беләнме? — дип сорады Григорий карт.

— Түгел, сезнен Иван белән! — диде Игнатий.

Иван чабатасын киюдән туктап калды. Аның бер аягында чабата, икенчесендә оекбаш кына. Йөрәгә читлеккә эләккән кош кебек талпынып тибәргә кереште. Куркуданмы, гажәпләнүдәнме, әллә шатлык-сөөнечтәнме — аерып әйтүе кыен иде. Иван өтисе белән бабасының кызып сөйләшүләрен күрдә, ләкин сүзләре малайның аңына барып җитмәде, тавышлары ерактан ишетелгән сыман гына тоелды.

Әбисе алдында жирдә ватылган коштабак кисәкләре ята: карт кем-гәдер янап таягын селтәгәндә, карчык, сискәненп китеп, савытны кулынан төшереп жибергән иде.

— Димәк, безнең Иванны да Борындыкка жибермәкче булалар? — дигән сүзен ишетте Иван бабасының. — Күрмәгәннәрен күрсәтим әле мин аларга! Авдотья, крестлар белән медальләргә чыгар!

Карчык ашыга-ашыга өйгә кереп китте. Григорий карт һаман тыела алмады, кемнәрнедер сүгә, яный бирде:

— Күрсәтәм әле мин аларга! Сорамый-нитми!.. Иванны укырга жибергәч, мине кем житәкләп йөрер? Десятник үземе? Күрсәтим әле мин аларга! Иван, өйдә, алып бар мине. Игнатий, сине дә бирмибез. Яклаучы кешеләре юк дип белгәннәрдер. Авыл өстендә яшәвең житкән! Сине үз йортыма алам, Игнатий. Яклап каласы урында биреп жибермәкче булалар бит!

— Бабай, кая барабыз? — дип сорады Иван, бабасын житәкләп.

— Десятник янына барабыз, улым. Игнатий, өйдә син дә безнең белән бар, — диде Григорий карт.

Авдотья, иренә мундирын кидергәндә:

— Карт, син анда барып артык тавышланып йөрмә инде, — диде.

— Синнән башка да беләм! Мин адмирал Нахимов белән сөйләшкән кеше. Өйдә, киттек, улым. Сине үз безнең яннан жибермим. Син безгә чит-ят бала түгел. Өйдә, алып бар әле, улым! — диде Григорий карт.

Иван бабасыннан күзен дә алмады. Аның аркасында бабасы шул кадәр тузгына икән, димәк, Борындык мәктәбе чыннан да яхшы жир түгел. Ул мәктәп Иванның — укырга дип китергән малайларны йотып алучы зур авызлы бер ерткыч жанвар булып күз алдына килде. Ярый әле, аның яклар кешесе бар. Бабасы Игнатийны да коткарачак. Тизрәк десятник янына гына барып житсеннәр.

— Малайны бирмә, Григорий, бирә күрмә! — дип тукуп калды мәрхәмәтле Авдотья карчык.

* * *

Борындык мәктәбендә укуының соңгы елларында Иван фатирда Мушкеевларда торды. Өйбәт яши ул. Йорт хужасы Гаврил Мушкеев Иванны еш кына балык, кысла тотарга, умарталыкка ияртеп бара. Акыллы, сәләтле бу чуваш малаен ул үз баласы кебек ярата, аны авыл кешеләренә дә мактап сөйли.

Иван да моңа бурычлы булып калмый. Аларның эшен эшләшә, ишегалдын себерә, утын яра, — крестьян йортында эш бетөрлек-мени?

Мушкеевлар йорты авылның үзәк жирендәрәк. Базар, чиркәү, приказ йорты һәм мәктәп алардан ерак түгел. Әле күптән түгел шул тирәдә яңа бер кибет тә ачтылар. Кибетнең хужасы Костромадан бирегә сөрелгән бер кеше, имеш.

Базар шимбә көнне була. Базар көнне Борындыкка Күшке кешеләре дә килә. Иван белән Игнатий һәр атнада авылдашларын күрергә базарга чыгалар. Авылдан Иван Матвеев та килгәли. Ул базарга дип түгел, Иван янына дип килә. Иваннан ул укырга-язарга өйрәнде, аңардан укырга китаплар алып тора. Крыловның берничә мәсәлен күчереп алып, аларны яттан сөйләргә дә өйрәнде, хәтта чувашча да сөйләп бирә ала. Вакыт-вакыт шул Иван шактый уйландырырлык сораулар да биреп куя. «Нигә чуваш телендә бер китап та юк

икән? — ди. — Нигә Күшкәдә мәктәп юк? Кайда да булса чуваш укытучылары бар микән?» — ди.

Бу сорауларга Иван ни дип җавап бирсен инде? Андый уйлар аның үзен дә бик борчый. Бу хакта укытучысы Баратынский белән дә сөйләшеп караганы бар. Удельный мәктәп укытучысы изге ата Алексей Иванович Баратынский Иванга поплыкка укырга киңәш итә, удельный мәктәпне төмамлаганнан соң, үзеңне духовный семинариягә урнаштырырмың, ди. Шуннан соң инде Иван үз халкы өчен чуваш теленә чиркәү җырларын төржемә итә алачак, чувашларга үз алфавитларын булдырырга кирәк, ди Баратынский. Чиркәү китап-ларын үз телегезгә төржемә итәргә кирәк, ди. Чувашларны ул хөр-мәт итә. Чепкаста яшәгәндә ул аларның авыр тормышын күргән, көченнән килгәнчә аларны түреләр каршында якларга тырышкан. Әйе, чувашларга чуваш поплары кирәк...

Иванның бер дә поп буласы килми, тик бу уен ул укытучысына сиздерми: укытучы сүзенә каршы төшәргә ярамый шул. Бу мәктәп-не төмамлап чыга алырмы әле ул? Бабасы аны авылга кайтарырга уйлый: укый-яза белә, тагы ни кирәк? ди. Менә үсәр дә десатник булыр, ди.

Иван бабасын бик ярата, аны чын күңеленнән кызгана, аның өчен җанын да бирергә әзер, тик менә укыйсы да килә шул. Әнә землемер Афанасьевның эше нинди кызыклы! Аның шикелле җир үлчәргә өйрәнсәң икән! Сембердә җир үлчәүчеләр мәктәбе бар, диләр.

Гаврил Мухомеев та аңа укырга киңәш итә. «Укы, Иван, укы, мәктәпкә элөккән кеше бөхетле ул», — ди.

Нишләргә соң? Бабасы аны соңгы ел гына укытам, ди. Жәй җит-көч, авылга кайтырсың, ди. Аны җитөкләп йөрергә кеше кирәк. Эш эшләргә дә кеше җитми. Хәзер бит инде Иван сукага яرارлык егет!

Иван өйләреннән хәбәр-хәтер көтә. Бүген Күшкәдән Игнатий кай-тырга тиеш. Иванның бабасы янына кереп, хәл белешермен, дигән иде.

Игнатий мәктәпкә килеп кергәндә анда якшәмбе көнне Борын-дыкта калган дүрт малай бар иде. Алар шундук Игнатий янына җыелып, аның күчтәнәч салган киндер капчыгына карап тора баш-ладылар. Игнатий ашыкмыйча гына капчыгын чиште, аннан бор-чак бөккәнә алды да сындыргалап малайларга өләште.

Микита дигән, сары чөчле, юаш, тыйнак малай, бөккәнне төмлөп ашый-ашый:

— Ах, төмле борчак бөккәнә! — дип сөйләнде.

— Суынган инде, кайнар чагында телеңне йотарлык була ул, — диде Игнатий.

Шул вакыт класска әзмәвердәй буйлы, унсигез яшьлек Семен Рубцов килеп керде. Усал егет ул. Малайлар аны күргәч тынып калдылар.

— Кая, кайсыгызда күчтәнәч бар? Карышмыйча гына чыгарып бирегез! — диде ул, малайлар янына килеп. Берсе дә җавап кайтар-мады.

— Нәрсә чәйнисең? — диде Семен, бер малайга якынарак килеп.

— Төкерегемне чәйним! — диде малай.

— Күчтәнәч кайда?

— Минем беринди күчтәнәчем юк, өйгә кайтмадым мин, — диде малай, курка-курка гына.

— Алдашасың бит! — дип, Семен малайның кулыннан тотып алды, каләм очы белән тырнак астына кадады. Малай үрсәленеп кычкырып җибәрде, кулын тартып алырга маташты.

— Жибәр, Семен! Ашыһсың килсә, мә, тыгын! — дид. Игнатий аңа бер кисәк бөккән сузды.

Семен малайның кулын ычкындырды да артына тибеп жибәрде, малай шапылдап идәнгә егылды.

Шул чакны класска Иван белән Гаврил килеп керделәр. Икесе дә билдән суга чыланганнар. Кичә кич алар тегәрмән буасы алдына нәрәтәләр куйганнар иде. Бүген таң белән нәрәтәләргә тикшереп карасалар — бик күп балык, кысла эләккән иде. Эсседә балык бик тиз бозыла, шуңа күрә Гаврилның яңа тоткан балыкны Варатынскийга сатарга ниятләп мәктәпкә килүе иде.

Аларны күргәч, Семен шым булды, бер читкә тайды. Гаврил агайдан курка иде ул.

— Нишлисең син монда, Сәма? — дид әндәште аңа Гаврил.

— Малайлар шаяралар, тәртип урнаштырам менә, — дигән булды Семен.

— Күрәм, күрәм. Кара аны, Сәма, иптәшләреңне рәнжетә торган булсаң, ботыңнан тотам да Зәягә ыргытам! Белдемме? — диде Гаврил.

Гаврил Игнатий янына килде. Авыл хәлләрен сорапты. Григорий картның монда килергә жыенуын ишеткәч, тизрәк өенә ашыкты — андый кадерле кунакны сый-хөрмәт белән каршы алмыйча ярамый. Картны Варатынский янына да үзен генә жибәреп булмый. Аның оныгын мәктәптән алып китәргә дид килүен белә иде ул.

* * *

Таягы белән тук-тук төрткөләп, класска Григорий Пахомов килеп керде. Түшенә Георгий крестлары белән медальләрен таккан, аркасына биштәр асқан иде. Иван, йөгереп килеп, бабасын качаклап алды.

— Бик сагынгансыңдыр шул, улым... Без дә сине сагынып беттек. Менә үзеңне тоткынлыктан коткарырга килдем, — диде карт.

Ул оныгының сорауларына җавап биреп өлгәре алмый. Өйдә бер көй генә яшәп яталар, барысынан да сәлам алып килгән, бигрәк тә Настя белән Иван Матвеев күп сәлам тапшырырга кушканнар. Тай инде зур үскән, килсә елга атланып йөергә дә була икән, әтисенә сөйләвенә караганда, көр, симез, ди, елкылдап тора, ди — сыйпаганны, ипи каптырганны ярата икән. Яныча килә дә сыйпа дид мунның суза, ди. Иртән баскыч төбенә килеп, Иван чыкмасы дид кетә, ди. Ат бик акыллы хайван, кеше шикелле уйлый белә, тик теле генә юк икән...

Иван бабасына үз хәлләрен сөйлә. Мушкеевлар аны кыерсытмыйлар, Иван аларның кызлары Татьянаны укурга-язарга өйрәткән. Гаврил белән балыкка, умарталыкка йөри икән.

Иванның авылга бик кайтасы килә. Быел ул пар жирен берүзә сөрәп бетерәчәк, анда нибары ун көнлек эш бардыр, ди.

Мәктәптә укулар бик авыр. Беришә малайлар рәтләп укымый, ди. Иван бик тырыша икән.

Бүген өле генә алар мәктәбенә Глинка кереп чыккан. Иванны күргәч тә таныган. Аны Сембердәге землемерләр мәктәбенә укурга жибәергә кушкан.

Алексей Иванович Варатынскийның малайга мөгамәләсә әйбәт. Иван аларга барып, балаларына китаплар укый икән.

— Алексей Иванович кайда соң? — дид сорады Григорий карт.

— Глинканы озата.

— Ах, шулаймыни! — Григорий кыңгырау тавышын ишеткән булган икән. — Таныш кебек тоелган иде шул, — ди. Иванга Алексей Ивановичны эзләп табарга кушты.

Карт ялгызы гына калды. Хәзер аның күзләре берни күрми инде. Караңгы дөньяда яшәве бик кыен икән. Ә яшәргә кирәк микән? Кирәк! Берәүнең дә череп туфрак буласы килми. Аның менә житәкләп йөрер кешесе юк. Яраткан оныгы Иванны ничек кенә булса да авылга кайтарасы иде. Малайның үзенең дә авылга кайтасы килә бит.

Шул вакыт класска Иван белән Баратынский килеп керделәр.

— А, Григорий Пахомыч! Исәнмесез! — дип, Баратынский кул биреп күреште. — Хәлләрегез ничек? — дип сорады.

— Хәлләр әйбәт түгел, Алексей Иванович, — диде Григорий карт көрсенеп.

— Сукур кешегә дөнъяның ни кызыгы бар инде! — диде карт ачынып.

— Күзең күрмәсә, кыен, әлбәттә. Аллага ышанып яшәргә кирәк, язмыштан зарлану гөнаһ ул, — диде Баратынский.

— Аллага ышанып яшибез инде ансы, Алексей Иваныч, — диде Григорий карт сабыр гына. — Тик менә үземне житәкләп йөрәргә кеше юк.

— Житәкләп йөрәргә кеше кирәк ансы, хак сүз, — дип җөпләде Баратынский.

Григорий карт оныгын, бар иптәшләрең янына, уйнагыз, дип урамга чыгарып җибәрде. Үзенең йомышы хакында Баратынский белән икәү генә сөйләшәргә тели иде ул.

Карт тагы сукурлыгынан зарланырга кереште. Житәкләп йөрер кешең булмагач, бик читен. Ул Алексей Иванович янына шул хакта киңәшер өчен махсус килгән икән. Аның, Иваннан башка, житәкләп йөрәрдәй кеме бар? Малайны бүген үк алып китәргә ниятли икән. Хәлемне аңлаганы өчен Алексей Ивановичка бик зур рәхмәт, ди.

Баратынский картның хәйләсен бик тиз төшенеп алды:

— Туктагыз әле, туктагыз, Григорий Пахомыч, алай ярамый. Иван — сәләтле, тырыш малай, аны башка юл көтә, — диде.

— Безнең ише ярлыларны нинди башка юл көтсен инде, — ди Григорий карт. — Безнең эш — җирдә казыну! Иванны бүген алып китәм!

— Алай итәргә ярамый, Григорий Пахомыч. Соңыннан үзөбезне гаепле итәрләр. Сергей Петрович Иванны белә, аны исәптә тотса, ә аның холкын яхшы беләсез бит, — ди Баратынский сабыр гына.

Баратынский гади халык белән сөйләшә белә, ул аннан җирәнми. Сембердәге духовный семинарияне тәмамлаганнан соң, ул берничә ел чуваш авылларында эшләгән.

Баратынский Севастополь герое Григорий Пахомовка да барытик яхшылык кына тели, — ул аның оныгын, сәләтле, тырыш малайны, духовный семинариягә урнаштырырга дип күптөн уйлап куйган булган икән. Ә хәзер, Глинка кушуы буенча, малайны землемерлар мәктәбенә урнаштырачак. Бу мәктәптә укып чыккан кешенең торышы бик әйбәт булачак икән. Иван — моңа лаеклы малай. Баратынский Григорий картны үгетләп, әлегә ниятеннән кайтарырга тырыша иде. Карт инде аның белән килеште дә кебек, сүзсез калды. Шул сәбәпле Баратынский сүзгә икенчегә күндерде. Беравык сөйләшми торганнан соң:

— Уф, көн бик әссә! — дип, бит тирәсен җилләндереп алды.

— Эссе шул, беркү. Яңгыр кирәк иде, — дип, аның сүзен куәтләде карт.

Баратынский үзе дә иген иген яши торгаң кеше. Григорий картның сүзен җөпли, әйе, яңгыр бик кирәк шул, ди. Көннәр тагы да шулай торса, ашлыклар көеп бетәчәк, ди. Ул Мәртлә басуында булып кайткан икән. Иртә чәчкән солылар бөтенләй саргайган, ди. Келәү итеп, ходайдан яңгыр сорарга кирәк. Мондый эсседә үсемлек түгел, кеше дә суга сусый, ди.

Күпне күргән Григорий карт аңа чәй эчәргә киңәш итә. Чәй — бик яхшы нәрсә икән ул, эчәсене китерми, хәл кертәп җибәрә, ди.

— Бездә жүнлө чәй юк шул, — ди Баратынский. — Безнең аңа кибетче чәй белән сату итми, алучы юк ди. Татар Чурапанында бер ачмуха чәй алган идем — дегет исе килә.

— Беләм. Андагы кибетченең бөтен товары — дегете дә, прәннеге дә, чәй белән шикәре дә, йөземе дә бер кибет эчендә, — ди Григорий карт, сүзнең үзенә кирәк якка таба борылуына шатланып. — Төтеш купецлары бик әйбәт чәй белән сату итәләр.

— Шулаймыни? — диде Баратынский. Ул як — чит губерна җире булгач, аның анда барганы юк икән. Буага еш бара, анда ул училище советы әгъзасы, ләкин Буада да жүнлө чәй очратканы юк. Тик Сембердән генә әллә нидә бер адәм рәтлө чәй алып кайткалылар, ди.

Григорий карт, иң яхшы чәйне Төтеш купецларыннан гына алаң алырсың, ди. Алар аны Казаннан кайтарталар. Андагы татарлар начар чәй эчмиләр, ди. Мәнә ул яхшы тартмалы шундый чәйне ике каңар сатып алган икән. Баратынский, ниңә шул хәтлө күп? — дип гажәпләнәп куйды. Григорий карт та, әйе, минем гаиләгә чәй ул хәтлө күп кирәкми, ди. Чувашлар чәйне күп эчмиләр, чөнки шикәр кыйммәт. Әйрән белән сыра булса, чәйне бар дип тә белмиләр, ди.

Әйе, чуваш сырасы бик әйбәт эчемлек шул. Баратынскийның Чепкаста хезмәт иткәндә аны эчкәне бар. Ә чәйне рус халкы өз эчә бит, аңа күбрәк квас булсын. Баратынский үзе чәйне бик ярата. Алпавытларга кунакка еш йөри ул, ә алар чәйне яраталар инде. Хәзер кофе дигән икенче бер эчемлек тә эчә башлаганнар.

— Алексей Иванович, сезне чәй ярата дип ишеткән идем, — диде Григорий карт. — Төтешкә баргач, искә төште дә: «Тукталә, мәйтәм, Алексей Ивановичка бик әйбәт чәй алым әле!» — дидем. Мәнә алган идем, — дип, Григорий карт биштөрәннән калай тартмалы чәй чыгарды.

Баратынскийның йөзе яктырып китте, рәхмәт әйтеп чәйне алды.

— Ах, исе! — диде ул. — Ниңә моны үзебездә генә үстөрмиләр икән, әллә кайдан — Кытайдан, Һиндстаннан, Цейлоннан кайтаралар икән?

— Цейлон чәен бик мактыйлар, мәнә синең өчен дип атап сатып алдым, Алексей Иванович, — диде карт, «синең өчен» сүзенә басым ясап.

— Ни хак инде бу? — дип, Баратынский көсесенә акча алырга тыгылды.

— Хакын сорама, Алексей Иванович.

— Син ул хәтлө бай кеше түгел бит, Григорий Пахомыч, ниңә миңа шундый кыйммәтлө чәй бүләк итәсең? — диде Баратынский гажәпләнәбрәк.

— Сиңа — чәй, миңа — Иван, — диде Григорий өкрән генә, тик Баратынский аның сүзен ишетмәде. Ул чәйнең матур калай тартмасын карый, исен иси, рәхмәт, дип сөйләнә иде.

Григорий карт та, сөенеп, урыныннан торды, биштөрән аркасына асты да:

— Үзең дә чын күңелдән рәхмәт. Син яхшы кеше, ярдәмчел кеше. Бик зур рәхмәт инде, Алексей Иванович. Иванны бүген үк алып китәрмен инде мин, — диде.

Баратынский бу сүзгә сискәнеп уянып киткәндәй булды, Григорий картка текәлеп карады.

— Нәрсә дисең? Иванны алып китәм дисеңме? Кая алып китәсең син аны?

— Күшкөгә, өйгә, бөтенләйгә алып кайтып китәм... — диде Григорий карт.

— Юк, булмый, Григорий Пахомыч, Иванны биреп жиберә алмыйм! — диде Баратынский каттый итеп. — Аны укытырга кирәк. Мәң бер вакыт үзең дә килеп рәхмәт әйтерсең өле.

— Үземне житәкләп йөрергә кеше кирәк бит! Син мине кызганмыйсың, Алексей Иванович! — диде Григорий карт, калтыранган тавыш белән.

— Кызганам, бик кызганам мин сине, Григорий Пахомыч, ә Иванны тагы да кызганам, мин аңа яхшылык теләм, — диде Баратынский, йомшак кына итеп. Шуннан соң берәз сүзсез торды да: — Бүләгең — бик тансык нәрсә, тик Иван өчен дип бирсәң, алмыйм, кайтарам, Григорий Пахомыч. Алып-биреш итү шикелле килеп чыкты. Мә, — дип, Баратынский тартманы картка сузды.

Имән агачыдай басып торган Григорий карт чәйне алмады, орден-медаллеләрен чылтыратырык итеп күкрәген киерде дә ихлас күңелдән:

— Кайтарма, Алексей Иванович. Иван өчен түгел бу. Синең өчен. Синең яхшылыгың өчен. Оныгыма яхшылык теләвенә ышанам. Күңеләм белән каршы булсам да, аңлайм. Хушыгыз, Алексей Иванович! — дип, Григорий карт, башын югары күтәреп, таягын тукылдата-тукылдата, класстан чыгып китте. Баратынский картның, ялгызы гына чыгып китеп, тынычланырга теләвен аңлады — урыныннан кузгалмады...

Х. ЯХИН төржәмәсе.

КамАЗ ЕЛЪЯЗМАСЫ

НОЯБРЬ-ДЕКАБРЬ, 1972

«Советская Молдавия» газетасы үзенең 5 ноябрьда чыккан санында укучылары егерме дүртенче монтаж идарәсенең өченче участогында эшләүче Кишенев егетләренең һәм кызларының хезмәтләре белән таныштыра.

Төзелештәге партия комитетларының һәм төзү подразделениеләренең төп бурычы КамАЗ коллективының төгәл ритм белән эшләвен тәъмин итү, андагы хезмәт энтузиазмын, машина төзү гигантын үз вакытында ходка жиберү буенча югары җаваплылыкны аңлау атмосферасын киң җәелдерү,— дип яза КПССның Чаллы шәһәр комитеты беренче секретаре Р. Беляев үзенең «Правда» газетасында (9 ноябрь) «Бригадада барлыкка килде» исемле мәкаләсендә. Автор төзүчеләр коллективлары арасында социалистик ярышның киң колач алуын сурәтли.

«Огонек» журналының 51 нче санында «Сиксәннәнче еллар автомобиле» дигән баш астында дүрт битлек фоторепортаж басылган. 1969 елның 13 декабрендә экскаваторчы Михаил Носков КамАЗ майданында беренче чүмеч туфрак аяды. Төзелеш өле үз тарихын башлап кына жиберде, Углич карьерларында КамАЗ маркалы үзбүшаткычлар эшли иде инде. Мәскәүдәге Лихачев исемендәге автозаводның баш конструкторы, Дәүләт премияләре лауреаты, профессор Анатолий Маврикеевич Кригер журнал укучыларга КамАЗда эшләгәчәк машина турында сөйли.

«Комсомольская правда» газетасының махсус бригадасы КамАЗда булган. Аның материаллары газетаның 16 ноябрьда чыккан санында басылган.

«Советская Литва» газетасында 17 ноябрьда Паневежск автокомпрессорлар заводының КамАЗ заказларын ничек үтәве турында изылган. «КамАЗ» автомобильләре өчен беренче автокомпрессорларның җыелуын завод коллективы зур күтәрәнгәчкә белән билгеләп үткән.

Чирсик трансформаторлар заводынан беренче дүрт комплект трансформатор подстанциясе алынды. Завод вәкилләре, КамАЗга килеп, аларны монтажлау эшен срыгынан дүрт көн элек төгәлләделәр. Завод тагын 24 подстанцияне Чаллыга озатырга әзерли.

РСФСР Министрлар Советы янындагы Матбугат комитеты промышленность предприятиелерендә һәм төзелешләрдә, шулар исәбеннән Чаллыда автомобиль заводы төзелешендә китап сату эшенең торышы мәсьәләсен тикшерде. «Книжная торговля» журналы үзенең 11 санында КамАЗ төзелешендә эшләүчеләрне китаплар белән тәмин итүне яхшырту чаралары турында яза.

Халык хужалыгына исәпләү-хисаплау техникасын кертү буенча Дәүләт фәнни-тикшеренү институтына КамАЗ өчен идарә итүдә автоматлаштырылган система ясау эшләре тапшырылган иде. «Советская Россия» газетасында (17 ноябрь) баш конструктор, техник фәннәр кандидаты Ю. И. Ишманов «АСУ-КамАЗ» системасын тудыру буенча эшләрнең торышы турында сөйлә.

Сынау полигонында, Крымдагы таулы юллардан, Ярославль өлкәсендәге тапшы трассалардан КамАЗ эксперименталь йөк машиналары һәм тягачлар йөз меңнәрчә километр юл үтте. Алар Мәскәүдәге Лихачев исемендәге автозаводта җыелган, дизель моторларын Ярославль моторлар төзү заводы ясаган, өржәләренә аудару җайланмалары Минскида эшләнгән. Хәзер машиналарны ведомстволар ара дәүләт комиссиясе тикшерә.

Бу турыда ТАСС хәбәрчәсе яза.

«Советская Литва» 8 декабрда барлык халык төзелеше, булачак автозавод турында материаллар урнаштырган. Завод өле төзәлп кенә килә, өмма инде завод коллективы бар, анын йөзө, характерлы сыйфатларын бүген үк төсмерләргә мөмкин. Бу коллектив, нигездә, яшь энтузиастлар, кайнар йөрәкле кешеләр һәм шул ук вакытта тирән белемле, киң әрудицияле эшчеләр коллективы булачак,— дип яза газета.

«Пионерская правда» газетасында (8 декабрь) КамАЗның танылган төзүчесе В. Стрельченко балаларга аңлаешлы тел белән, үтемле итеп, тугызынчы бишбеллыкның боек төзелеше турында сөйлә.

9 декабрда «Правда» газетасында «Зур төзелеш кадрлары» дигән мәкалә басылып чыккан. КамАЗда төзелеш барышында төрле өлкәләрдә һәм сфераларда бик күп проблемалар туа һәм хәл ителә. Аларның берсе — кадрлар проблемасы. Билгеле булганча, бөтен союз удар төзелешенә хезмәт дисциплинасын бозган өчен өштән чыгарылганнар, бик еш эш алыштыручылар кабул ителми. Ә моңа тикле тиңе булмаган киң колачлы төзелешнең кадрларга мохтаждылыгы бик зур. Мәкалә авторлары КамАЗ төзелешендә кадрлар мәсьәләсенәң ничек хәл ителүен сурәтләр.

Өч ел элек скреперчы Аяз Насыров Кама автомобиль гиганты булачак майданда үзенең машинасы белән беренче буразна сызган иде,— дип яза «Камгосэнергострой» идарәсенең монтажчылар бригадиры Рәис Соләхов үзенең «Советская Россия» (14 декабрь) газетасында чыккан мәкаләсендә. Һәм ул үз бригадасындагы дусларының хезмәте турында сөйлә.

«Строительная газета»ның 23 һәм 27 декабрда чыккан саннарында «СССРга 50 ел» рубрикасы астында «КамАЗдан хатлар» басылып чыккан. Бу хатларда илбезнең төрле республикаларынан, крайларынан, өлкәләреннән килгән егетләрнең һәм кызларның фидакар хезмәте сурәтләнә, данлы эшләрнең елъязмасынан өзекләр китерелә.

БҮГЕНГЕ АВЫЛ КЕШЕЛӘРЭ

Ике очрашу

Колхозда беренче секретарь килгәнне көтәләр иде. Колхоз башлыклары дулкынланалар, моның сәбәбе һәркемгә ачык: секретарь көн саен килеп тормый, килсә булган икән, димәк, нигезе бар; аннары килеп, елның гадәттәгечә килгәнне түгел, коры жыллара белән айкалып килгәнне, секретарь нинди үй белән йери бит әле.

Колхоз председателе һәм парторг белән бергә, Сәлимуллинны көтү минем өчен, бу язмаларның авторы өчен дә, кызык иде. Моинан жиде еллар элек минем Нурвахит Исламович белән бер очрашканым бар иде инде. Нәкъ менә шулай дулкынланып, аның килүен көтәләр иде колхозда.

Аның өле беренче секретарь булып сайланган гына чагы иде. Председатель кабинетына ул кинәтрәк килеп келгән иде. Бик кызу килеп керде, ничектер бөкрәя төшеп, янтаебрак атлый иде. Мин аны күптәннән белә идем, әмма андый кыяфәтен беренче күрүем иде. Ул миңа өстенә алган җаваплылыктан бөкрәебрак калган кебек тоелып китте. Председатель, урыныннан торып, аны каршыларга чыкты. Сәлимуллин, юл уңаенда, миңа учын төртеп узды да председателгә шундук сорау жудырырга тотынды: сөт саву ничек, дәүләткә икмәк сату ничек, төзелеш нигә тукталган, ни өчен урылган иген юл өстендә ауный?

Менә хәзер дә Сәлимуллин председател кабинетына кинәтрәк килеп керде һәм шундук председателгә таба юнәлде. Ләкин бу очрашуда ул үзгәрәк иде. Буйга да озынрак, жылкага да кичрәк, битендә дә жыерчык өсәре күренми, көньяк кояшы аның битен тип-тигез итеп каралткан иде. Төгә чактагы кебек, ул шундук сорау жудыра башлады, ләкин бу юлы председателгә түгел, миңа.

— «Москва» журналынан «Инженерлар» дигән өсәргә укыдыңмы? — диде ул, гүя без кичә генә аерылышкан төсле. Минем җавапны да көтөп тормастан, үзе үк аңлата да башлады: — Менә, ичмасам, бүгенге кеше бирелгән анда. Белемле, кыю, намуслы! Молодец авторы! Характерның чын асылын тотып ала белгән. Юкса, ничек килеп чыга! Кайберәүләр, геройны тормышчан итабездигән булып, аның өстенә кырыкмаса-кырык кимчелек өяләр. Аның кай төшеннән үрнәк аласың соң! Үзе өлә, җитмәси, уңай герой дип исәпләнелә.

Сәлимуллин җитез табигатьле, бер халәттән икенче халәткә ул бик тиз күчә ала:

— «Хмель»ны укыдыңмы? Укы — киңәш итәм. Авторы — Горький мәктабе кешесе. Укыйсың-укыйсың, бер заман курка башлайсың, сине Себер күпелдәткән йөнтәс кулы белән элөктереп алып, мәче баласын буган кебек, буып үтереп төсле төсәл башлай. Ә табигать, табигать нинди сурәтләнгән! Минем беркайчан да тайгада булганым юк, укыгач, тайганы аркылыга-буйга йөреп чыккан төсле булдым.

Бөтен гәүдәсә белән председателгә таба борылды:

— Хәбәрчә иптәшкә культура сараен күрсәттегезме әле, больницаны күрсәттегезме? Күрсәтмәдегезмени? Киттек! Вакыт уздырып утырмыйк.

Культура сараена әле яңарак кына утыртылган алма бакчасы аркылы чыктык. Мәһабәт зур бина каршысында Сәлимуллин тукталды:

— Түбәсенә игътибар ит. Күрәсәңме, теге яктан берәз биегрәк. Моны председатель Кадыров шулай эшләтте. Ул яктагы түбәне нибарысы ике метрга күтәрделәр, шуның аркасында тагын бер өстәмә кат барлыкка килде. Анда аларның уку залы белән парткабинетлары. Өстәвенә, тагын бер бүлмә чыкты әле.

— Анда кемне урнаштырдыгыз? — диде ул, председателгә борылып.

— Комсомол секретаренң кабинеты юк иде, шуңа бирдек, — диде Кадыров тыныч кына.

Культура сараенның эченә кергәч, Сәлимуллин тагын аңлатма бирә башлады:

— Тамаша залы белән фойе арасында капитальный стена-колонна юк, фанердан ясалган щитлар ғына. Фанерларны алдыңмы — тамаша залын алты йөз кешегә хәтле арттырып була. Казанның Академия театрында ничә урын? Жиде йөзмә! Күрдәң монда, колхоз культура сараенда да академнан аз ғына ким.

Тагын председателгә табан борылды:

— Хәбәрчә иптәшкә шуларны сөйләдегезме әле? Аңламыйм, атна бие нәрсә сөйләшеп йөрдөгез соң сез? — Сәлимуллин берәр нәрсәдән канәгать булмаса, шундук председатель белән «сез» дип сөйләшә башлый. — Сез культура сараен салу тарихын сөйли торыгыз, ә без Симунов белән парткабинетка кереп чыгабыз.

Культура сараен салу чынан да кызыклы икән. Беренче булып зур культура сараен «Память Ленина» колхозында салырга уйлаганнар. Социалистик Хезмәт Герое Әһлиуллин житәкчелек иткән колхозда. Әйбәт итеп, сызымны бозмыйча салганнар. Төзелешкә башка колхозларның да житәкчеләре килеп йөргән. Председатель Кадыров белән парторг Симунов та төзелешкә күз төшергәннәр: аларның да шундый культура йорты саласылары бар бит. Бер асылда булган эш көне-сәгате белән бөтен районга тарала: күршеләр культура сарае сала, шәһәр театрлары кебек, ә без кемнән ким? Колхозчыны хәзер акча да икмәк белән генә яшәтә алмыйсың, аның ихтияжы бик зурайды, уку залын да, шәһәрчә клубларын да, спорт майданнарын да бир син аңа! Шунсыз син аны кызыксындыра да, эшкә дөртләндерә дә алмыйсың...

Клуб ачылу тантанасына күрше колхозлар зур бүләкләр белән килде — асылдагы матур гадәтне бозмадылар: кем пианино, кем баян дигәндәй, хәллә-хөләнчә. Үзләре культура сарае салса, шуны ук ала бит бүләккә. Бәйрәм тантанасыннан кайткан чакта проектның сызымнарын сорап алдылар, Әһлиуллинга алар инде кирәкми, ә проект идарәләреннән алдыра башласаң, өстәмә акча түләргә кирәк.

Кадыров рәттен берничә төн утырып, сызымнарны тикшереп-барлап чыкты, тегесен болай итсәк, монысын тегеләй итсәк дип, инженер белән, төзүчеләр бригадлары белән киңәштә. Киңәшләр эш таркалмаса, ди, үзләренә кирәкле, файдалы кабинетларны, уңайлы жайланмаларны керттеләр дә тотындылар жиң сызганып авылны клублы итәргә! «Гигант»тан күрмәкчә, күрше «Волга» колхозы дәртсенде. Күптән түгел Алаш районныннан килгәннәр, алар да «Гигант» тәжрибәсеннән файдаланмакчы булалар.

Сәлимуллин парткабинеттан безнең янга килде. Председатель белән әңгәмә булганны белгәч, иренне кыса төшпә:

— Сиздәңме инде, колхоз бухгалтериясендә миллионнар кайдан, нәрсәдән жыелганы? Теләсә нинди эштән файда табып була. Әйе. Акыл белән, уйлап-киңәшләр эшләргә генә кирәк, — диде.

Төзелеп ята торган больница шәһәрчегенә кагылдык. Әгәр бу бина авырулар өчен дип салынмаса, аның коридорында ел саен бик иркенләп жиңел атлетика ярышлары үткәрергә булып иде. Коридорның озынлыгы, иркенлегә таң калдырды мине. Бүгенге колхоз авылына культура килү, феннең соңгы сүзе кушканча итеп, торак-көнкуреш биinalары салдыру — болар барысы авылның киләчәгә матур буласына, колхоз яшләрәнен шәһәр культурасына бик тиз якынлашачагына ышандыра иде. Райком секретарә Сәлимуллин боларның барысын миңа эшләгән эшләре белән мактану өчен түгел, авылның киләчәгә өметләр икәннән инандыру өчен күрсәтеп йөргәннән аңладым. Вакытын бүлеп, сөйләп йөри икән, ул, димәк, эшләгән эшләрәнен мәғнәсен мин дә аңлап калсын дип тырыша.

Шул ук вакытта ул колхоз авылының шәһәрпроизводствосы белән тигез шартларга куелмавын да аңлатырга тели. Шәһәрдә, әйткә, заводта, машина җитештерү, ашлама әзерләү, металл кою яңгыр явамы-юкмы дил сорап тормый. Эшчеләр коллективы, җитәкчеләр ничек планлаштыра, барысы бердәм кузгалып, хезмәт белән кабынып, ничек яши — шуңа, бары тик шуңа бәйләнгән. Ә бит авылда әле алай ук түгел. Авыл табигать шартлары ничек булу белән дә бәйле әле. Ашлама чыгару, тирес түгү, ягари агротехника, әлбәттә, синең кулда; ә менә май башының дәйсән яңгырлары, июньнең игенне шаулатып үстерә торган шифалы яңгырлары, июль-августның бәрәңгәгә кирәкле яшенле-күкрәүле яңгырлары колхозчы агайны уйга калырга мәжбүр итмимени әле?

Сәлимуллин колхоз җитәкчеләре белән бергә кырга чыкты. Клевер басуына барышлы бәрәңгә жиренә тукталдык. Бәрәңгә сабагы инде жиргә яткан. Урыны-урыны белән кара көяргә, кибәргә дә өлгергән.

— Менә шушы төпне көрәк белән каер әле, Чашкин, — диде секретарь колхозның баш агрономы Александр Васильевичка.

Икәүләп алар бер төпне каерып чыгардылар. Төптә өчтерхан чикләвек зурлыгындагы уңлап бәрәңгә нык тамырланып, оешып тора иде. Астарак борчак чаклылары бик күп иде. Тирәнрәк казып карадылар, тирә-ягын зурайттылар, бәрәңгә өскы бүтөн күрәнмәдә. Тирәнрәк утыртылган буразнадан бер-ике төпне ачтырып алдылар.

— Кайчан су сибә башлаган идегез?

Агроном дөшмәдә.

— Менә шулай, туганнар. Су сибеп үстерүнең файдасын аңларга вакыттыр безгә.

Секретарь, кулына тоткан бәрәңгә сабагын әйләндереп карый-карый, машинага таба китте. Тирәнрәк элөккән тамырларда бәрәңгә зрерәк тә, күбрәк тә иде.

— Менә бит, башка елны булса, бу корт бәрәңгәгә үрмәләп маташмәк тә иде, ә быел, болай да бәрәңгә үсмәгән елны ул да кимерергә тотынган, — диде Сәлимуллин, сизмәз ак кортны күрсәтәп. — Я, нишлибез?

Агроном Чашкин, секретарь кулыннан бәрәңгә төбен алып, әйләндергәләп карады.

— Көтүдән мәгънә юк. Тамырның көче беткән. Яңгырлар явып, көннәр жылынып китсә дә, үсмәячөк бу. Булган кадәресең жыеп алырга кирәк.

— Балки кулдан чүплөтәрбез. Халыкны күтәрикме? — диде Симунов.

Баш агроном дөшмәдә. Сәлимуллин гәҗәпсәнәп:

— Ә нигә халыкны күтәргә? Комбайннар да алыр. Халык безгә шикәр чөгән-деренә кирәк булчак, — диде. — Шикәр чөгәндерен көшәлдә бер генә минут тә яткырырга ярамас, алган берен машиналарга төяп, заводка озата торырга кирәк булып, Клевер кырына чыктык. Жир каткан, яргаланган, басу кыйган иде.

— Нишлөтәргә исәлликсез? — дил, Сәлимуллин гадәттәгә соравын бирде.

— Сезнең күрсәтмәне көтә идек, Нурвахит Исламович.

Сәлимуллин башта кашларын җиерды, аннары хәйләкәррәк елмаеп:

— Алай... күрсәтмә көтәсең. Ә үзең басуны квадратларга бүлгәләп чыккансың-дыр инде, тракторчыларга җирне сөрергә дил нәрат тә биргәнсеңдер?..

Колхоз идәрәсенә кайттылар. Колхоз эшләре турында, бүген, менә хәзер, шушы сәгатьтә үк эшләнәргә тиешле эшләр турында сөйләштеләр. Бу әңгәмә — безнең республика өчен һава шартлары аеруча авыр 1972 елда булды. Колхоз башлыкларына, райком секретарена карап утырдым. Күңелемнән үз уйларымны уйладым. Алар кара кайгыда түгел. Кул кушырып утырмыйлар. Иртәгәсә көн уңышын кайгырталар. Бөтен ил һәм партия республиканы кайгыртканны аңлап, киләчәк көн планнарын корзалар.

Саубуллашыр алдыннан мин Нурвахит Исламовичка аның холкында үзгәрешләр булганын, аның бер дә картаймаганын әйттем. Ул чын күңелдән көлдә.

— Картарга вакыт юк. Борын салып йөрү дә егетлек түгел. Аннан соң борын салып йөрергә сәбәп тә юк. Ярый, корылык булды, зур корылык. Ә без район буенча 19 центнер чамасы уңыш җыеп алдык. Моның кайчан булганы бар? Тырышлык җимешә түгелмени бу? Колхозчы, туганкаем, беләсең килсә, жиргә ихтирам беләнрәк карый башлады. Көшәләр уйлый белергә, үзбаш фикер йөртәргә, мәстәкыйль рәвештә эшләргә тиешләр. Әгәр кеше акыллы итеп эшли, эшләгән эше өчен җазаплылык тән курыкмый икән, партия аны шул эшкә өйрәткән икән, бу — инде безнең җиңү, ил күләмәндә җиңү.

Сәгатенә карап алды, ирен чите белән көлемсерәде:

— Бәлки хәзергә житеп торыр. Киләсе елны тагын очрашырбыз. Төн бит инде. Ә миңа өле өйгә кайтырга, кырык километр юл узарга кирәк.

Туй килә

Әни кеше бу көнне күптән көтә иде. Николайны өле Колька дип йөргән заманнарда ук ул өлкән классларда укучы кыз балаларга озаклап карап тора, ана кешегә хас бер ягымлылык һәм борчылу белән, боларның кайсысы минем киленем булыр икән, дип уйлый иде. Николай армиягә киткән чагында, кем кызы минем улым тирәсендә чузла, дип та кызыксынды. Ә менә ул көн көтмәгәндә килде. Улы кайтып, туйга әзерләнәргә кирәклеген әйткәч, каушады да калды. Төнә буга елап чыкты.

Куәс чиләгеннән, камыр баскан жиреннән кулын алып, билән турайтты, сынаулы караш белән улына карап торды. Ул өстәл янында утыра. Сүзен әйтте дә төрәздән күзен алмый. Киң жылкеле аның улы, күлмәгенә сыеша алмастай киң жылкеле. Армиядән кайткач та биш-алты көн генә бәйрәм итеп йөрдә дә эшкә чыкты. Фермада мактап туймыйлар үзен. Бригадир ярдәмчесе Михаил әйтеп торды, егет жилле, эшкә жөптәш, тотынган эшен көп кына куя. Бүләк бирәселәр, имеш, туй көнен генә көтеп торалар. Жаны жылынып китте әни кешенәң, кыз чагындагы кебек, жыр жырлысы килде, күзенә яшь бөялде. Улына бик та ягымлы бер сүз әйтсә килә иде, әмма теленнән көтөлмәгәндәй сүз чыккынды:

— Әтиңне чакырасыңмы туйга, чакырмыйсыңмы?

Николай алдында торган сөтлә чүлмәкне читкәрәк этеп куйды да әнисенә таба бөтен гәүдәсә белән борылды. Йезе ак, чиста, кызлар бите кебек аслуланып кабынган, ә күзләре кырыс, кашлары жымырланган. Әтисе Сашканың да кашлары шундый иде, ирене юкарак та, борыны гына көкрәк иде.

Әтисенәң тавышы белән үк җавап бирде егет:

— Ниңә мәртәбә әйтергә була инде сиңа, әни?! Әйттем бит булмый дип, ниңә чит кешенә туйга чакырып, бәйрәмнең аямен жибәрергә!

Сүзен әйтеп бетерүгә, урындыгын дөбөрдәтеп өстәл аянынан торды һәм, бүтөн бер сүз дә әйтмичә, өйдән чыгып китте.

Әни көшә авыр гына бер көрсенде, күз ашен тыеп, тагын камырын басарга көреште. Иртергә туй!

Иртәгесен иртүк аларга ахирәт дусы Наталья Назарова килеп керде. Сугыш башыннан башлап бергә фермада эшләделәр. Авыр чакларны да бергә үткөрдөләр, хәзер менә бүлгән дә алмашлап алалар, берсә — күп итеп сөт сауганга, берсә — бозауларны таза-көр итеп үстергәнә.

Наталья капкадан килеп керергә дә өлгөрмәде, шаулы да башлады:

— Бу нәрсә дигән сүз бу?! — Бер кулын югары күтәрдә, икенчесе белән чигүл сөлгегә төргән бүлгән кысып тотты: — Өйгә килеп төшөрер вакыт житкән, ә ишегалдына кул да тикмәгән! — Лапас стөнасына сөялеп куелган көпчәксез мотоцикл янына юртып килеп житте: — Бу тагын ниткән ватык арба?! Килениң кардәш-ыруы булдыксыз икәнәгезне күрөп китсен дип куйдыгызмы? Ватарга дисәң — оста, төзөтергә дисәң — жыллар искән! — Йорт баскычына тагын да тавышланыбрак килеп басты: — Хатын-кыз заты бармы бу йортта? — Баскыч төбөндә яткан юеш мунчаланы һәм өле генә идән кырып юган чыра пычагын аягы белән читкә сөлтәп, дөбөрдөп баскычтан менә башлады. Каршысына чыгып килгән Николайга ябырылды:

— Ә тройка кайда? Шөлдерле-чуклы атлар кайда? Мин бит сиңең әниңгә әйтеп хуйган идем.

— Килеп бит каршыда гына тора, урамны гына аркылы чыгасы бит, — дип аkläнырга ташатын карады Николай, Наталья түти ишөтергә дә теләмәде:

— Өйләнү — урам аша чыгуымыни? Әгәр бик беләсөң килсө, тройканы йөк ташырга алмыйлар, күрше-күләнгә тугеңны күрсөтергә алалар. Яңа тормыш башлавыңны мәтур итеп күрсөтергә кирәк!

Күңелендөгән аударып бөтердә бугай, шаулаган тавышка баскыч төбөнә чыгып, ишек аңагына сөялгән анага кулындагы төргөнөн сүзды:

— Менә сезгә бөләкөй генә күчтәнәч алып килдем. Бибишур пешереп бирде. Аларның бәйрәмендә яшьләргә чәкчәк каптырып карыйлар икән. Ике яшьнең тормышы чәкчәк кебек баллы булсын, тату булсын, дидем.

Аннары Егор дөдәй килде. Ул — ферма каравылчысы. Карт инде, бите яргаланып, кояшта каралып, жилдә каешланып беткән, күп сөйләшәргә яратмый, сеңелесенә төенчеген сузып:

— Менә, Зоя Ивановна, үзең ачып карарсың туй узгач,— диде. Кулына тоткан ботлы-чатлы таягын тукуылдатып, читкәрәк китте.

Вера Еруслановна ире белән килде. Николай абзый картон ящикто нидер алып килде, ул кибетче булып эшли. Соңгы кеше булып Михаил Никитин килде. Аның, каян карама, эше тыгыз. Килде дә ашыктыра да башлады:

— Киләсе кеше килеп беттәме? Башладык булмаса!

— Ә син, энекәш, команда бирергә ашыкма,— диде Егор дөдәй, аны тукта-тып.— Нөрнәрсенәң җае бар, табаның да мае бар. Башта ипләп кенә туй башы сай-лай. Ягынн башкода! Аннан ары бәйрәмне башлап җибәрсәк тө ярар. Кемне сайлай-быз? Минемә?

Вера авызын каплап көлөп җибәрде:

— Синнән ниткән туй башы чыксын, беренче рюмканы аударуга синне бит өстәл астыннан эзләргә туры киләчөк.

— Ә син, чибәрәм, кытакламыйчарак тор, яме. Минем дуслым Зәйнулла өйтә, сыерлар су эчкөндө, бозаулар боз ялый, ди. Бозау икөнәңне исеңнән чыгармый тор.

Аның сүзләреннән рәхәтләнеп бер көлделәр дә, туй башы итеп Наталья Назарова-ны — иң житез, иң үткен телле хатынны — сайлап куйдылар. Наталья түтәй дилбегәнә шундук үз кулына алды.

— Син, Михаил, чәчрәп алга чыкмый тор. Фермада син начальникмы? Бик житкән шунысы, монда син рядовой көрдәш.— Аннары Егор дөдәйгә таба борылды.— Ботак-сатаклы шундый таякны каян эзләп таптың син? Я, ярый, кайда агылганыңны таягың-нан танырбыз! — һәм мөһең күз йөртеп чыкты.— Бүтән көтмибез. Юлдагылар юлда кушылып безгә.

Наталья, туй җыенын үз йорты янында калдырып, көләш өенә үзә генә керде. Кире өйләнеп чыкты да, кулларын җөеп:

— Көләшкөбез әзер түгел өлә. Кояш болыт астына көргән. Толымына кояш нурын кушып үрергә дип, кояш чыкканны көтәләр.

Икенче мәртәбә керүләре дә бушка китте. Өченче мәртәбә көргәннән соң гына туй башы кияү агы кунакларын үз артыннан җиртеп алып кереп китте.

Ачык капка төбөндә кунакларны көләшнәң өтисе Александр Алексеевич Данилов каршы алды. Өстендә погонсыз офицер кителә. Кителдә — фронтта алган орден-медалләрә.

— Рәхим итегез, кадерле кунаклар. Көрегез, кер, товарга күз төшерегез.— Кулларын җөеп, Никитиннарны һәм аларның туган-тумачасын өйгә чакырып, сөйләшүендә булды: — Кызыбыз князьләр нәселәннән түгел, ихтимал, сөякләрә ул кадер үк нәфис түгелдер, бите дә бәлки ул кадерлә үк ак түгелдер, халык бит өйтә: биткә салып су эчсә түгел, ди. Шулай да мактанып өйтүм булмасын, матурлыкны өҗәткә сорәп торасы юк.

Көләш йортыннан алуланып, салмаккана төшөп чыктылар. Ә Егор дөдәй таяксыз атлый нде инде. Өллә оныткан, өллә Вера Еруслановнага таяксыз да йөрә алганын күрсөтергә төләгән. Төз басып атлай, һәрхәлдә, гадәттәгедән төзрәк атлап бара.

Авылдашлары туй җыенын ыгымлы елмаеп озатып калалар. Кайберәүләр алдан горур гына барган кияү белән көләшкә көнләшөп озата.

Туй җыены зур капкалы, төрәзә йөзлекләре нәкышләп бизәлгән бер йорт янын-нан узганда, кап-кара киёмлә, монашкалар кебек, хулыгын ияк астыннан ук китерәп бөйләгән бер карчык, төшсә авызын мөкәлдәтәп, үзә белән янәшә эскәмиядә утыр-ган күршәсеннән:

— Кем бәйрәм итә бүгөн? — дип сорады.

— Даниловлар кызларын кияүгә бирәләр,— дип, карчыкның колагына үреләп кыч-кырды төгесе.

— Көмгә бирәләр соң?

— Зойка малаяна. Фермада мал карзучы егетке.

— Нишлөп мин белним соң ул Зойканы!

— Сугышта үлгөн тимерче Иван кызы бит инде. Инде өнө өйлөнөрлөк улы үсеп житте. Фермада бик мактыйлар үзөн. Булдыккы егет, дилер.

Карчык күршесен колагына кулын куеп тыңлап бетерде дө, авыр гына урыныннан күтөрөлөп, ике куллап таяк башына тотына-тотына, киөз каталарын кыштырдатып, үз капкаларыннан кереп китте.

Туй жыены Никитиннар йортына килде.

Никитиннарда озак бэйрөм иттелер. Гитара кагып жырлаган яшьлөр жыры да моңлы солдат жырлары белән тол хатыннар жыры да өллө ни гомер ишетелеп торды. Жырлыйлар кунактар, биилер, тагын өстөл янына утыралар, өйтелгөн тостларныкы исөбе онытылды инде.

— Э кияүнең өтисен мактадыкмы өле без, мактамадыкмы өле без? — диде теле бөйлөнө башлаган юан бер хатын, озын буйлы ябык иренөң пиджак чабуыннан тартып. Табын тынып калды.

Наталья — туй башы — тынып калган кунактарга күз сирлеп алгач, шундук өстөл яныннан күтөрөлдө. Өстөл кырыенда чүмөшөп кенө торган Зоя Ивановнага — кияүнен өнисенө карап:

— Сал өле миңа, Никитина, синең кулдан эчәсем килө, кунактарны да кыстасыннар, — диде.

Бокалын баш өстенө үк күтөрөп, гадәттөгөдөн катырак кычкырып өйтте:

— Эйдөгөз, бу йортнык хужасы саулыгына күтөрик. Менө бу йорт та, ихата да, мал-мөлкөт тә анык кулы белән табылган. Хәзер менө улының туге бара. — Урындыгын дөбөрдөтөп, өстөл яныннан чыкты, өни кеше каршысына килеп чөкөштө:

— Эйдәле, Зоя, Иван дөдөй кызы!

Башкалар да селкенешеп алдылар өни кеше белән чөкөшөргө үрөлдөлөр.

Күңөлсөзлөнө азып калган туй яңадан жанланды, яңадан шаулап, тулып ташый башлады. Өйдө дө, ишегалдында да күңөл ачтылар. Егор дөдөй үзөнө каяндыр аңа бер таяк табып алган, шуны тоткан көө биергә азаплана. Күрөсөң, аның көчөнө ышанып житмөгөн сөңөлөсөнө сабак укытырга булган.

Өни кеше кунактарга, шау-шулы яшьлөргө карап яшь чакларын искө төшөрдө. Авыр заманга туры килде аның яшьлеге. Жан сөйгөнө белән очраша гына башлаганнар иде, сугыш башланды. Башкалар, ичмаса, егетлөрөн көшө күз алдында озатып калдылар, ө ул озата чыгарга да кыймады. Аннары хат көттө, хат килмөдө. Егетнең өтилерө кайгы хаты алдылар.

Сугыштан соң мәхәббәткә сусаган йөрөк тагын бер кабынып алды. Николайнык өтисе белән узган бер ел бер көн кебек кенө үтөп китте. Язмыштыр инде. Бактың исө аның читтө хатыны һәм баласы бар икөн. Күлмәк-ыштанын юып, чемоданына тутырды да өйдөн чыгарып жиберде. Күңөл жылысын бөтөнлөк белән улына бирде...

Туйдан таң беленер алдыннан, икенче өтөч кычкыргач кына таралаштылар. Наталья, йокларга ятар алдыннан, кияү белән кызын эзлөп тапты, алар лапаста ялгыз гына утырып торалар иде. Алар янына утырып, киленне кочаклады да, жебеп киткөн борынын тартып:

— Йокы килми өлө, — диде, кул аркасы белән күз яшен сөрттө һәм шыпырт кына сөйли башлады: — Сөзгө күңөлдөгөнө өйтергө телим, ничек өйтергө — белним. Нигә мин шундый үткөн хатын дип беләсөз? Тумыштанмы? Юк. Михнөт күргәнә. Төшөл калмадым, югалмадым, торган саен ныгая бардым. Э менө синең өниңө, Коля, синө аякка бастыру жиңөл булмады. — Наталья кулын селкеп куйды. — Сүзем ул түгөл лө минем. Безнең заманда тол хатын да йорт та салырга, йортын алып та барырга булдыра ала. Аның япа-ялгызына гомер буге аркасын салкын стенага терөп яту кыен булды. Э бит ул нинди лачын егет үстерде. Көшөлөрдөн дө хөрмөт зур аңа. Хәзергесө заманда кунакка да белгөн-белмөгөн көшөгө килмилер. — Аяк өстө басты, китте, кирө өйлөнөп килде дө өкрөн генө өйтте: — Саклагыз, балакайларым, өнигегезне, ул сезнен бөхөтөгезне саклар...

Кияү белән кыз — Анна Александровна һәм Николай Александрович, хәзер индө икесө да Никитина, яштышлөрөн озата-озата, байтак йөрделәр өлө. Алар да, кунактар да төн буге төрөзө өртнөнө йөргөн бер көшөнө сизмөделөр.

Иртөгөсөн төрөзө буге өөлгөн папирос төпчөклөрөн себерөп кенө ташладылар.

Харис Якупов,

Татарстан художниклар союзы идарәсе председателе, РСФСРның халык художнигы.

ЗУР ҺӘМ ҖАВАПЛИ КҮРГӘЗМӘ

Узган ел ахырында Ленинград шәһәрində Татарстан рәссамнарының сәнгать күргәзмәсе булды. Ленинградның дәүләт Рус музеенда үткәрелгән һәм ай ярым дәвам иткән бу күргәзмәгә республикабыз рәссамнарының яхшы өсәрләре куелды. Күргәзмә тематик яктан да төрлө булып, анда республикабыз тормышын, аның алдынгы колхозчыларын, завод эшчеләрен һәм КамАЗ төзүчеләрен сурәтләгән полотнолар, индустриаль һәм лирик пландагы пейзажлар, натюрмортлар, китапларга иллюстрацияләр, политик плакатлар да шактый зур урын алган иде. Ул өсәрләр техник яктан да төрлечә башкарылган: линогравюра, офорт, акварель. Театр постановкаларына эскизлар, скульптура, декоратив бизәү сәнгате һәм халык иҗаты өсәрләренә шулай ук тиешле урын бирелгән иде.

СССР төзелүгә 50 ел тулган көннәрдә Ленинградта оештырылган бу зур күргәзмә безгә, Татарстан рәссамнарына, бер яктан, зур бәйрәм булса, икенче яктан, бик җитди сынау да булды. Безнең өсәрләребезнең йөз еллар буена Рус музеенда җыйналып килгән классик өсәрләр белән рәттән куеп күрсәтелүе, әлбәттә, бик зур һәм җаваплы эш. Шул ук вакытта бу безнең сәнгатебезне хөрмәт итү дә иде. Без, күргәзмә ачылу көненә Ленинградка килгән Казан рәссамнары, өсәрләребезнең өлгәе музейда күрсәтелгән белән дул-

кынландык. Ченки өсәрләребезне атаклы рус рәссамнарының заман сынлавын үткән классик өсәрләре белән чагыштырып карарга, шуннан үзбегә нәтиҗә җсарга мөмкин булчак иде.

Ленинград урамнарын һәм майданнарын карап йөргәндә мин Габдулла Тукайны искә төшердем. Ул да заманында шушы шәһәрдә булган бит. Мин аны шул үз гоме-рендә нибары бер талкыр килүендә Эрмитажны яисә Рус император музеен карап чыккандыр дип өйтә алмыйм. Мөгаен, авыру шагыйрьнең музейлар карап йөрерлек хәле дә, вакыты да булмагандыр. Ләкин безгә шунысы яхшы мөгълүм: Тукай рәсем белән кызыксынган, шул турыда чын-чыннан кайгырткан. Шул елларда ук инде татар халкының үз профессиональ рәссамнарын күрергә хыялланган.

Шагыйрьнең хыялы тормышка ашты. Соңгы илле ел эчендә безнең Татарстаныбыз экономикасы аягынан да, культурасы аягынан да танымаслык булып алга китте. Социалистик милләтләрнең тугандаш семьясында халкыбызның культурасы, сәнгате, шул исәптән рәсем сәнгате дә, бик нык үстө. Бүтән тугандаш халыкларның рәсем сәнгате белән үзара тыгыз байланыш тотып, безнең рәсем сәнгатебез заман сәнгате ирешкән югарылыкка күтерелде. Һәм мена хәзер ул совет җәмәгатьчеләге алдында бик җаваплы имтихан тотат.

Күргәзмә залында пресс-конференция

бара. КПССның Татарстан өлкә комитеты культура бүлеге мөдире М. Мусин матбугат, радио, телевидение һәм төрле жәмәгать оешмалары вәкилләрен республикабыздан килгән сәнгать эшлеклеләре делегациясе белән таныштыра. Без бәрлыгы унутуыз кеше. Рәссамнар һәм сәнгать белгечләре. Бик истәлекле, дулкынландыра торган минутлар бу. Ленинград жәмәгәтчелеге безнең әсәрләргә ничек кабул итәр? Матбугат, радио һәм телевидение хөзмәткәрләре безнең күргәзмә хақында нәрсә язларлар?

Ул минутларда мин менә шул турыда уйладым һәм бүтән иптәшләр дә шундый-рак хәл кичергәннәрдер дип уйлыйм.

Әле күргәзмә ачылганчы ук безнең янга космонавт Леонов килде. Ленинградка комсомоллар чакыруы буенча килгән дә шул укайдан безнең белән дә күрешеп китәргә булган. Мин рәссамнарыбыз белән таныштырганнан соң, ул бик җентекләп безнең әсәрләргә карап чыкты һәм күргәзмәнең кызыклы икәнлеген әйтте.

«Совет Татарстаны ошады,— диде ул, сабуллашып киткән чагында, — уңышлар телим, Казанга һичшиксез барачакмын.»

Күргәзмә ачылуга халык бик күп җыелды. Ленинград рәссамнары да, сәнгать яратучы яшьлар, якташларыбыз һәм Ленинградка килгән туристлар да бар иде анда. Культура идарәсе, Художниклар союзы һәм Рус музейе безнең делегациягә кайнар котладылар, күргәзмәбезнең әйбәт булганлыгын әйттеләр һәм тагын да зуррак иҗади уңышлар теләделәр.

Күргәзмә ачу тантанасыннан соң бу зур вакыйга уңае белән безне беренче булып СССРның халык художнигы Е. Моисеенко котлады.

Безнең күргәзмә зур-зур җиде залга урнаштырылган булып, анда сиксән ике рәссамның һәм халык осталарының ике йөздән артык хөзмәт куелган иде. Күпчелеге соңгы елларда иҗат ителгән ул хөзмәтләр арасында республикабызның мәғлүм рәссамнары Л. Фәттахов, Н. Сокольский, Н. Кузнецов, С. Лывин, В. Куделькин, М. Хәйретдинов, Е. Зуев, И. Халиулловларның рәсемнәре; Б. Урманче, Р. Нигъмәтуллина, В. Маликов, Н. Адылов, А. Бәширов, А. Абдрашитовларның скульптуралары, И. Язынин, Э. Ситдинов, Е. Киселева, И. Колмогорцева, В. Карамышева, Г. Рахманкулова, Т. Хәҗиәхмәтов, В. Поповларның график хөзмәтләре; Ә. Тумашев,

П. Сперанский, Э. Гельмсларның театраль декоратив эскизлары. Шунысы куанычлы, бу күргәзмәдә өлкән буын рәссамнарының әсәрләре белән рәттән яшь рәссамнарыбызның хөзмәтләре дә шактый урын биләп тора.

Безнең күргәзмәнең экспозициясенә Поленовның этюдлары һәм «Христос и грешница» картинасы куелган зал аша керергә кирәк булагачын белгәч, без шундый атаклы рәссамның әсәрләреннән соң безнекеләр ничегрәк күренер, югалып калмаслар микән, дип борчылдык. Өстәвенә, күрше залларга да атаклы рәссамнарның иң яхшы әсәрләре куелган. Безнең белән күрешедә генә Репин һәм Суриков, Серов һәм Левитан... Менә шулар залыннан безнең залга кергәндә ничек борчылмыйсың инде.

Поленов залының ишегеннән керүгә минем «Минзифа Халиуллина» — Питрәч районындагы Вахитов исемендәге колхозның алдынгы төрлекчесе күренә. Ул елмаеп тора, күргәзмәгә «Рәхим итегез!» дип өйтә шикелле. Аның янында минем тагын бер картина — «Көчле кешеләр». Бу да шулай ук Вахитов исемендәге колхоз тормышыннан алып язылган яшь һәм алдынгы сыер савучыларның чагылдырган әсәр.

Сул якта Л. Фәттаховның «Сабан туй» исемлә зур полотносы. Сабан туена җыйналган халыкның дөртөн, рухын дөрес итеп, җанлы итеп күрсәткән әсәр. Бу картинаны күргән сәен мин Әтнә, Арча якларында сабан туйлары чорында Лотфулла Фәттахов белән бергә язачак картиналарыбыз өчен этюд материаллары өзерләп йөргән чакларыбызны искә төшерәм. Күргәзмәдә Л. Фәттаховның «Яңа бұралар»ы да куелган. Бу шулай ук тамашачыларның игътибарын җәлеп итә торган картина.

Мин искә алып киткән әлеге картиналар белән рәттән туган ягыбыз табигате күренешләрен сурәтләгән картиналар да эленгән. Мәхмүт Усманов һәм Андрей Прокопьевның Идел һәм Кама пейзажларын чагылдырган картиналары. Николай Кузнецовның «Казан Кремле», «Казан — биш диңгез порты» исемлә полотнолары. Сергей Лывинның «Кокшатино — Володя Ульяновның беренче көргән урыны»...

Туган як күренешләрен сурәтләгән картиналардан соң туган республикабызның колхозчылары һәм эшчеләре образларын чагылдырган полотнолар куелган. Монда Лениногорск рәссамы Мәснәви Хәйретдиновның «Вахтадан соң», Валерий Скобеев-

ның «Яшьләр, комсомоллар. Бораулаучыларны, яшь рәссам Варис Хасановның безне икмәк белән тәмин итүче данлы иткенчеләрне сурәтләгән «Икмәге»... Тарихи-революцион темага багышланган картиналар да байтак. Казан театрларында эшләүче рәссамнарның хезмәтләре үзләре аерым бүлмәгә урнаштырылган. Ә графика залында И. Язынинның «Иделдә сугыш» исемле линогравюралар сериясе белән бергә Э. Ситдиновның «Кызыл байрак» кешеләре, В. Поповның «Геронк симфониясе», «Яңа Казан»... Шунда ук Л. Киселева, В. Федоров, Н. Сәлахиев, И. Закировларның совет индустриясе гиганты — КамАЗны төзүгә багышланган плакатлары. КамАЗ темасы безнең рәссамнар ижатында тиешенчә чагылыш таба алганы юк әле. Ләкин шуңа омытышлар бар инде. В. Куделькин һәм Е. Симбириннарның картиналары — әнә шул омытышның мисаллары.

Бу күргәзмәне оештырганда без Ленинград тамашачыларын республикабыз хезмәт ияләренең тормышы һәм эшләре белән тулырак таныштыруны күз уңында тоттык: рәссамнарыбызның нәкъ әнә шул темаларны яктырткан картиналарын алып бардык. Шул ук вакытта рәссамнарыбызның нинди үй-хисләр белән яшәүләрен, аларның тематик диапазонын да ленинградлыларга күрсәтүне бурыч итеп куйган идек. Нигездә шул максатларыбызга ирештек шикелле.

Безнең өсәрләребез хәзер сәнгать тәнкыйтенең иң югары таләпләренә җавап бирә ала. Моның шулай икәнлеген соңгы елларда аеруча ачык чагылды. Республикабыз рәссамнары иңат иткән өсәрләр РСФСР масштабында гына түгел, бөтен союз масштабында уздырылган күргәзмәләрдә дә күрсәтелә, тамашачылар һәм сәнгать белгечләре тарафыннан уңай бәя алды. Ә кайбер рәссамнарыбызның хезмәтләре хәтта чит илләрдә уздырылган күргәзмәләрдә дә күрсәтелде. Шулай итеп, татар рәсем сәнгате үз республикабыз чикләрен үтәп, бик еракларга китте һәм һәркайда уңай бәя тапты.

Газета-журналларда бу турыда үз вакытында языла килгәнлектән, хәзер артык күп сөйләп торунуң хәжәте юктыр дип уйлыйм һәм, Ленинград күргәзмәсенә йомгак ясап, шуны гына өйтел китмәкче булам: бу күргәзмә безнең ижатыбызга тагын бер тапкыр җитди сынау булды һәм килчәк ижатыбызга ул, һичшиксез, уңай тәсир ясаячак.

Әгәр Ленинградның үзе турында, безнең республикабыз рәсем сәнгате үсешенә аның йогынтысы турында берничә сүз әйтми калсам, минем бу мәкаләм һич тә бөтен була алмас иде.

Петербург Художество академиясендә әле егерменче гасыр башында ук Казан художество мәктәбен тәмамлаган байтак кеше белем ала. Аннары алар, Казанга кайтып, үзләре яшьләрне, шул исәптән булчак беренче татар рәссамнарын да укытталар. Николай Фешин, Павел Беньков кебек сәнгать осталары — әнә шундыйлар. Өлкән буын рәссамнарыбыздан Садри Ахун, Мортаза Абдуллин, мине училищедә укыткан Нәбиулла Вәлиуллин, Константин Счастнев, яшьрәкләрдән Әнәс Тумашев, Рада Нигъмәтуллина, Тавил Хәҗиөхмәтов, минем укучым Евгений Сидоркин — барысы да Ленинград Художество академиясендә укып кайткан кешеләр. Василий Маликов һәм Сергей Бубеннов шулай ук Ленинградтагы Мухин училищесында белем алдылар. Республикабызның унбишләп егет һәм кызлары хәзер дә Ленинград художество уку йортларында белем алалар.

Зур сәнгать культурасы булган Ленинград безгә үзенең музейлары белән дә бик якын. Аларда тупланган кәһнәтеш Европа һәм рус сәнгатеннән без үрнәк алабыз, сәнгать серләренә төшенәбез.

Безнең буын кешеләре утыз туызынчы елның көзен яхшы хәтерлилар. Ак финнарга каршы сугышу... Ленин шәһәре куркыныч астында иде. Шул көннәрдә без, Казан художество училищесының бишенче курс студентлары, фронтка жиберүләрен үтәп, Хәрби комиссариатка бардык. Безгә унтугыз-егерме яш иде. Әни бу хәлгә борчылып елап жиберде. Ченки аның икәнчә улыннан да аерылсы килми. Олы улы — минем танкист абым — инде яраланып, Ленинград госпиталенда ята иде.

Без, яшьләр, үз сүзсөзгә тордык: декабрь аенда Кызыл Армия сафында хезмәт итә идек инде.

Сугыш елларында Казанда яшәгән Ленинград рәссамнары, үзләренә һәм тораң, һәм ризык белән ярдәм иткән өчен, республикабыз рәссамнарын хәзер дә иң жылы сүзләр белән искә алалар. РСФСРның атказанган рәссамы Костров, мәсәлән, «Казан кешеләре өйбәт алар», ди.

Казан рәссамнары сугыш елларында, үз авызларынан өзәп, блокададагы Ленинградта яшәүче 80 яшьлек рәссам Остроумова-Лебедевага посылкалар жибереп

торганнар. Шул ук вакытта иҗатларын да давам иткән алар. Ленинградның иң өлкән сәнгать белгечләреннән берсе Петр Евгеньевич Корнилов та ул авыр елларда Казанда яшәгән чагын хөрмәт белән искә ала.

Ленинград рәссамнарының өлкәннәре Казанда яшәгән сугыш чорында безнең Татарстан рәссамнары Ленинград тирәсендә фашистларга каршы көрәшкән йөрделәр. Василь Маликов Ленинград фронтының алгы сызыгында сугышканда аңа нибары ун-сигез яшь кенә иде әле. Ә хәзер ул ТАССРның атказанган сәнгать эшлеклесе дигән мактаулы исемне йөртүче рәссам. Сугышта күрсәткән батырлыклары өчен ике Дан ордены һәм Кызыл Йолдыз ордены белән бүләкләнгән бу рәссам Ленинградта үткәрелгән күргәзмәдә «Хәтерлисәңме, иптәш» исемле мрамор портреты белән катнашты. Бу — рәссамның полкташы, Ленинград тирәсендә барган сугышларның берсендә һәлак булган кызының портреты. Рәссамның шул күргәзмәгә куелган икенче портреты «Муса Жәлил» иде. Муса Жәлил шулай ук Ленинградтан әллә ни ерак булмаган Волхов фронтында фашистларга каршы көрәшкән йөргән бит. Сугыштан соң байтак еллар Казанда эшләгән рәссам, ТАССРның атказанган сәнгать эшлеклесе Семен Ротницкий сугыш елларында шулай ук Балтик буенда—Ориенбаум участогында артиллерист булып хезмәт итә. Сугышның безнең өчен иң кыен вакытларының берсендә, 1941 елның азагында, мин үзем дә Елец тирәсендә сугышта идем. Шул кырык беренче елның 9 декабрендә Ленинградтан ерак булмаган Тихвин анында безнең гаскәрләрнең немес оккупантларын туздыруы турында Совинформбюро хәбәрләрен тыңлаганда бүтән иптәшләр дә минем кебек үк шатланганнардыр дип уйлыйм. Ул чакта без

барыбыз да бер үй — Ленинградны блокададан азат итү өе белән яна идея. Ленинград миңа тагын бер ягы белән кәдерле: анда минем полкташларым, 148 нче укчы дивизия ветераннары яши һәм эшли.

Күргәзмә барган көннәрдә без, Татарстан рәссамнары, Ленинградның Пискарев зиратына да бардык. Ябалак-ябалак җепшек кар ява. Тантаналы-кайгылы музыка яңгырап тора. Зират капкасы буена корылган павильонда — рәсемнәр. Ленинград блокадасы күренешләре. Шул чактагы кешеләр. Павильондагы витриналарның берсенә мактап баласы Тая Савичева көндәлегенә битләре куелган. Барысы алты бит кәгазь. Аларга Тая кемнәр кайчан үлгәннән алып язган. Соңгы биттә: «Барысы да үлеп беттеләр. Үзем генә калдым. Тая» дип язылган. Блокада вакытында күпме кеше һәлак булган. Шушы Пискарев зиратында гына да 500 меңгә якын кеше күмелгән. Болар бөтенесе дә сугыш корбаннары. Гитлер Ленинградны тәмам юк итәргә боерык биргән. Ләкин Ленинград—герой шәһәр бирешмәде. 900 көн блокадада булуына да карамастан, җиңеп чыкты. Павильонның тышкы стеналарында алтын хәрәфләр белән «Горур геройларга үлемсез дан!» дип язылган. Ил-анаobelisks янына безнең делегация исеменнән кызыл канәфер чөчәкләр куйдык.

Ленин шәһәре сугыш калдырган яраларын төзәткән инде. Аның элек тә искиткеч яхшы проспекты, майданнары хәзер тагын да матурланган. Яңа йортлар, култура сарайлары салынган. Шәһәр тирәсе бөтенләй танымаслык булып яңабаштан төзелгән. Кыскасы, Ленинградта тарихилык белән заманчалык икесе бергә үрелеп алып барыла һәм ул безгә күргәзмә көннәрендә өнә шул яклары белән дә кәдерле булды.

Риф Мөхәммәтжанов

БАШКОРТСТАН ТАТАРЛАРЫНЫҢ ЙОЛА ЖЫРЛАРЫ

Халкыбызның йола жырлары өле бөтенләй өйрәнелмәгән дип әйтсәк тә хата булмас. Шуңа күрә Башкортстан дәүләт университетының татар теле кафедрасы тарафыннан оештырыла торган фольклор экспедицияләрендә борынгы йола жырларын жыюга зур игътибар бирелә. Халык авыз ижатының бу өлкәсә буенча экспедиция ел саен кызыклы гына табышлар алып кайта. Табылган материалларны без, совет фольклористикасында кабул ителгәнчә, ике төркемгә: календарь (аграр) йола жырларына һәм гәилә-көнкүреш йола жырларына бүлөп карыйбыз.

Моңарчы фольклорчылар бездә календарь йола жырлары сакланмаган дигәнрәк фикерне үткөрөп киләләр иде. Ләкин безнең тикшерүләр күрсәткәнчә, Башкортстанның ык бие районнарында (татарлар яшәгән Ярмәкәй, Туймазы, Шаран, Бакалы төбәкләрендә) ул шактый киң таралган булып чыкты. Турыдан-туры аграр-хужалык эшләрен (игенчелек, малчылык, аучылык һ. б.) чагылдырган яки борынгыларның ел фасылла-рына, табигатькә мөнәсәбәтән күрсәткән йолалар («Нардуган», «Сөрән», кәргә ботка-сы, аю бәйрәме, сабан туй, яңгыр бәйрәме, юз (Нажар) жыены, көлтә (көзгә уңыш) тую, каз һәм тула өмәләре) һәм аларны озатып килүче, тасвирлаучы әсәрләр («нәүрүз-ләр», яңа ел төлөкләре, самаклары), сынамышлар, жырлар, әйтешләр, такмаклар, сөрән сугулар, халык ышандырулары, юраулар, им-томнар, шулай ук йола үеннәры азып алынды.

Укучылар игътибарына тәкъдим ителә торган йола поэзиясә үрнәкләре «Башкорт-стан татарларының йола жырлары» исемендә берләштереп бирелсә дә, башкарылыш-лары бертөрлө түгел. Кайсы самаклап, такмаклап әйтелә («Яучы самагы»), кайсы төләк төләү характерында (арбаулар), икенчеләре елау, сыктау (чеңләүләр һәм сыктаулар) формасында бара. Ләкин аларның һәркайсының үз көе бар, шуңа аларны жырлар дигән бер баш астында бирүне мәгъкуль дип таптым.

Самаклар

(Яучы сүзләре)

Самаклар дигәннән, без монда яучы сүзләрен күз алдында тоталар. Беренче тепкыр «самак» сүзен Башкортстанның Шаран районында (Күгәрчен-Бүләк, Алтай азылларында) ишеттек. Тугандаш башкорт халкынан үтөп кәргән сүз булуы ихтимал. Самак (һамак) — көйлә сөйләм. Халык үзә ничек әйтсә, шулай алырга булдык.

Жилфердөгөн жефөк бау,
Былбыл кошың билендө,
Булыр сиңең илендө,
Камчыланган каеш бау
Чар-чыр лачын билендө,
Чыгып килгән жирендө¹.
Айгырымны ажгыртып,
Жайдак булып килгәнмен,
Чаптарымны чаптыртып,
Чыдап сиңа килгәнмен.
Каеш баулы лачыным бар,
Былбыл эзләп килгәнмен.
Тимер булсаң, мин — күмер,
Эретергә килгәнмен.

Чеңләүләр

Чеңләүләр, икенче төрлө өйткөндө, кыз елату җырлары. Кайсыбер урыннарда кыз чыңлату дип тә сөйлөиләр. Анысы махсус елатучы хатыннар (җиңгәләр) җыры. Аны кыз үзө чеңли белмөгөндө йола таләбе буенча башкарганнар. Түбөндө китерелгән чеңләүне мәрхүмә әнием Хафиза Сәмигуллина өйрөткөн иде.

Кызның әтисенә чеңләгәнә

Кое суға таш атсаң,
Батып китәр, өткәем.
Ят илләргә кыз сатсаң,
Чит итәрләр, өткәем.

Туган йортым — бишектә
Ризкым кала, өткәем,
Кайнап торган назанга
Кызың салма, өткәем.

Минем китәр юлыма
Балаи утырт, өткәем.
Балан башы корганда
Балам, диген, өткәем.

Минем китәр юлыма
Чаган утырт, өткәем.
Чаган башы корганда
Чалдым, диген, өткәем.

Дус кызларым сораса,
Үлдө, диген, өткәем.
Агам-җиңгәм сораса,
Гүрдә, диген, өткәем.

---

¹ Чыгып килгән җире — ягъни яучыны җибәргән кешеләр җире.

Арбаулар

Татарлар арасында элек киленнарне һәм кияүләрне арбап, теләк әйтеп каршылау йоласы булган. Түбәндә китерелгән арбау бу юлларның авторы тарафыннан 1965 елда Ярмәкәй районы Иске Турай авылында Шәйдулла Гыйззәтуллин бабайдан язып алынган иде. Ул килең каршылаганда егетнең анасы яки олы жиңгәсе тарафыннан әйтелгән.

Котлы аягың белән,
Таймас табаның белән
Келәмгә бас, килеңчәк.
Чүмергәнең май булсын,
Балаларың бай булсын.

Кош-кортларың мул булсын,
Мал-туарың уң булсын.
Өлгөр дә бул, килеңчәк,
Елгыр да бул, килеңчәк,
Түремнән уз, килеңчәк,
Арбавым шул, килеңчәк.

Назлар

Солдатка алынган вакытларда элекке татар авылларында егетләрдән наз әйттергәннәр, өйдән-өйгә йөртеп сый-хөрмәт күрсәткәннәр. Мәҗлес атна-ун көн буе дәвам иткән. Бөтен авыл, басу калкасын чыкканчы, аларны озатып калган. Түбәндә 1966 елда Бакалы районы Боҗыр авылында яшәүче Алчинов Яков Афанасьевичтан (1898 елгы) яздырган бер наз китерелә.

1. Солдатка да китәбез, ай, сайланып,
Билләргә лә кәешләр бәйләнеп...
Исәннәр генә йөрсәк, без кайтырбыз
Туган-үскән җиргә әйләнеп.
2. Кара ла гынай илтер бүркемне
Кимәс лә идем кырлап буранда.
Солдатларга әгәр алынмасам,
Йөрмәс лә идем җырлап урамда.
3. Үтәдер, ай, гомерләер, үтәдер,
Яшьләер егермегә җитәдер.
Яшьләер егермегә җитә куйгач,
Яшьлек гомер бездән үтәдер.

Хуш, Бәләбәй кала

(Рекрут җыры)

1. Хуш, Бәләбәй кала, сәхрәң дала,
Болытларга тия манара:
Хуш, исән бул, дуслар, без китәбез,
Бәлки кавышып булмас тиз ара.
2. Хуш, Бәләбәй кала, сәхрәң дала,
Елкыларың йөрн бәйгедә.
Хуш, исән бул, дуслар, без китәбез,
Бәлки кавышалмабыз мәңгегә.
3. Хуш, Бәләбәй кала, сәхрәң дала,
Наваларда тия тауга-тау¹.
Хуш, исән бул, дуслар, без китәбез
Бәлки кавышалмабыз исән-сау.

¹ 1969 елда Бишбүлек районында 62 яшьлек Хажиева Әркыя Зәки кызыннан язып алынды. Аңт авылында яши.

² Тауга-тау — тау артында тау мәгънәсендә.

СТАВРОПОЛЬ ТАТАРЛАРЫ БӘЕТЛӘРЕ

Рәсми документларга һәм жирле халыкның хәтерендә сакланып калган легендаларга караганда, татарлар Ставрополь якларына XVIII гасырның икенче яртысында килеп чыгалар. Моңа кадәр хәрби ныгымнар төзүче солдатлар һәм күчереп утырылган казаклар гына яшәгән бу крайга 1782 елда Екатерина II указы белән башка халыкларга да күчеп килергә рөхсәт ителә. Патша указы Россиянең үзәк губерналарында жир житмәүдән, ачлы-туклы яшәүдән интеккән бик күп крестьяннарны кызыктыра: указ чыккач, Казан, Сембер, Саратов, Пенза һәм башка губерналардан массовый төстә күчеп утырулар башлана. Ә 1861 елгы реформадан соң бу процесс тагын да көчәя.

Хәзерге көндә Ставрополь краеның берничә районында татар авыллары бар. Аларның берсе — Ипатов районындагы Кече Баркынчак авылы. Архив документлары¹ күрсәтүенчә, авыл 1788 елда 26 крестьян семьясының күчеп утыруы нәтижәсендә нигезләнгән.

Ставрополь краендагы татарларның бер өлеше Нефтекамск шәһерендә яши. Аларның хәзер бу шәһәр составына керә торган авыллары элек Камыш Борын дип аталган. Легендалар сөйләве буенча (ә алар документаль материаллар белән дә расланалар), бу авылга 1786—87 елларда Казан һәм Зөя тирәләреннән күчеп килгән крестьяннар нигез салган булырга тиеш. Соңга таба аларга Сембер, Саратов һәм Пенза татарлары да килеп кушылганнар.

Татар семьяларының кайберләре бу крайга алданрак килеп урнашкан төркмән авылларына да утырганнар. Төркмән районының Куликова Копани авылында, мәсәлән, башта төркмәннәр генә яшәгән. Ә 1861 елгы реформадан соң аңа Касыйм татарлары да күчеп килгәннәр. Алар башта берникадәр вакыт байларда чабан булып йөргәннән соң, жир сатып алып, үзләренә хужалык корып жибәргәннәр. 1934—35 елларда Ульянов һәм Саратов өлкәләреннән күчеп килүчеләр авылдагы татарлар санын тагын да арттырганнар.

Югарыда сөйләнгән авылларда татарлар, күргәнәбезчә, күпләп яшиләр. Ләкин Ставрополь краеның башка авылларында аерым татар семьяларын гына да табарга була: Андыйлар, мәсәлән, Төркмән районының Чур. Маштак авылларында бар.

Ставрополь татарлары, татар халкының төп массасыннан аерым яшәүләренә карамастан, үз милләтләренә генә хас этнографик үзенчәлекләрен шактый тулы саклаганнар. Бу — гореф-гадәтләрдә, йолаларда, йорт-жирдә, киём-салымда, культу-ра-көнкүрештә һәм бигрәк тә халык авыз иҗатында нык күренә.

Язып алынган фольклор материаллары арасында бәетләр дә, мөнәҗәтләр дә, җырлар да күрергә мөмкин. Ә гомумән алганда, аларны ике төркемгә бүлеп карарга була: элек-электән килеп яңа урында яшәүләрен дәвам иткән әсәрләр һәм яңа жирлектә туган фольклор әсәрләре. Ставрополь татарларында ике гасыр буена сакланып килгән фольклор әсәрләре белән кыскача гына танышу да аларның татар халык тарихы белән тыгыз бәйләнештә булганлыгын күрсәтеп тора. Түбәндә без Ставрополь ирәе татарлары фольклорының яңа жирлектә туган берничә бәетен тәкъдим итәбез. Бәет текстлары үзгәрешсез, сөйләмдәге әйтелеш үзенчәлекләрен саклап бирелә.

¹ Кавказское наместническое правление. 476 фонд. 1 тасвирлама. Саклану берәм-
леге 480. 1—3 битләр. Государственный архив Астраханской области.

Катламакай казан, ай, астыгыз,
 Әллә пешмәс диеп белдегез;
 Тагы бер-ике ел тотмадыгыз,
 Әллә китмәс диеп белдегез.
 Әнкәй шикәр ватадыр,
 Бохарадан алган гоз кебек,
 Тагы бер-ике ел тотмадыгыз
 Асрауга алган кыз кебек,
 Мыскалларга салып, ай, үлчиләр
 Ашка сала торган тозны да;
 Тагы бер-ике ел, ай, тоталар
 Асрамага алган кызны да.
 Иртә генә мороз, кичтә — салкын,
 Шытыр да гына шытыр итәдер,
 Иркәләнене үскән иркә башым
 Ирексез жирләргә китәдер.
 Йорт буйларында йөргән чакта
 Алтын кәличкәмне¹ күтәрдем,
 Арагызда күп тә тегел идем,
 Әллә мазагызны китәрдем.
 Чыктым асыл кошлар, ай, атарга,
 Асыл кошлар киткән далага;
 Минне соң сез, ай, ничен бирәсез
 Кеше анасына балага.

◆ Л. АРСЛАНОВ ◆ СТАВРОПОЛЬ ТАТАРЛАРЫ ВӘСЕЛӘРЕ ◆

Тотылган крестьян бәете

Авылыбызда старшина —
 Исемә була Хәмядупла.
 Тотып бирде полицайсыз,
 Мәдәт бирсен үзе алла.

Аструкта мин ятамын,
 Членнар сорау алганчык,
 Үз-үземә мәгълүм булды,
 Бер кашын каным калганчык.

Чүгә таккан клин бүркем
 Алып та әмән кыялмадым,
 Елына бер бәйрәм килә,
 Мин аны да күрәлмадым.

Чукка таккан ак кәештан,
 Әткәй, камчы үрәлмадым,
 Яшьли сүнгән яшь тумачым
 Күзем түеп күрәлмадым.

¹ Кәличкә — йөзек.

Хөсөмдөгө жулыгымның
Лотфия чыккан тирәсен;
Ике айлык яшъ хәләлем,
Сагынган саен күвәрсең.

Озаталар слау белән,
Ике күзем елау белән,
Ике кулым богау белән
Кая миңа гает корбан.

Кыз сатучыга

Хөсәен агай ындырчы¹,
Сакалыңны кырдырчы;
Саратов буенда йерегәннән
Тамагыңны туйдырчы.

Саратовны чыккан чакта
Акырып елый башлаган;
Хәле авыр булгачтын,
Тунын юлга ташлаган.

Хатыны әйтә Хөсәенгә:
Үең булды трактир,
Ни торасың, тиле баш,
Кадичаңны олактыр.

Кадичаңны алып килдең
Камзулларины каерга,
Бик кеңелең зурда иде
Аны сатып баерга.

Бу бает фактик материалга нигезләнгән. Кече Баркынчак авылында кызларны читтән алып килеп төркмәннәргә сату фактлары чыннан да булган. Хөсәен дигән кешене өлкән буын кешеләре әле дә хәтерлиләр.

Бәетләр Кече Баркынчак авылында 74 яшьлек Сафия Хисаметдиновадан язып алынды.

Л. АРСЛАНОВ.

---

¹ Өе ындыр янында булганга ындырчы кушаматы бирелгән дип аңлаталар.

Мөхәммәт Мәһдиев

XX ЙӨЗ БАШЫ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНДА ПСЕВДОНИМНАР

XX йөз башы татар әдәбиятында моңарчы махсус өйрәнелмәгән өлкәләрнең берсе — псевдонимнар мәсьәләсе. Мәгълүм булганча, Бишенче ел революциясе тәэсирендә төрлө төбәкләрдә бик күп санда газета-журналлар ачылган. Берьюлы күпләп дөньяга килгән матбугат органнарына татар укымышлыларының, бигрәк тә модрәсә хәлфәләренең, шәкертләренең меңләгән армиясеннән әдәби әсәрләр яуган. Әдәбият теориясенә эшләнмәгән, журналистикада мәгълүм бер кануннарның урнашмаган булуы аркасында әдәбият-матбугат битләрендә бүгенге көндә ачыклавы читен булган кайбер мәсьәлеләр калган. Арадан берсе — газета-журналларда зур-зур гына әдәби тәнкыйть мәкаләләренең еш кына имзасыз басылган булуы. Кайбер матбугат органнарында еллар буге инициалдан (бер-ике хәрәфәт) торган псевдоним белән мәкаләләр бастырып килгән авторлар бар. Казан, Оренбург нәшриятларында бу чорда авторлары күрсәтелмәгән өллә никадәр әдәби әсәрләр аерым китاپ булып чыккан. Кыскасы, аерым әсәрләрнең авторларын табу, күп кенә псевдонимнарны ачу, ө кайбер «ачылган» псевдонимнарга тәэстмәләр керту әдәбият галимнәренең алдагы бурычы булып кала.

Псевдономастика татар филологиясендә өлгө тиешенчә өйрәнелмәгән фән. Шулай да, алтмышынчы еллардан башлап псевдонимнарны өйрәнү өлкәсендә берәз жанлану сизелә башлады. Мәсәлән, Ш. Абилов әдәбият тарихында моңарчы Маула Колый исеме белән йөргән шагыйрьнең исеме

Меллагол булу ихтималын күрсәтте¹. Г. Сәттаров исә, шагыйрьнең исеме Маула, ө «Колый» туган жиренә бәйләнешле исем дигән фикер өйтеп, Ш. Абилов белән бәхәскә керде².

М. Бурнашева татар әдәбиятында псевдономастика мәсьәләләрен гыйльми нигезгә куеп өйрәнергә кирәклеген өйтүче кешеләрнең беренчесе булды. «Совет әдәбияты» журналының 1960 елгы 8 санында басылган мәкаләсендә ул аерым язучыларының икатын өйрәнгәндә псевдонимнарны ачыклауның өһәмиятенө, псевдонимнарны ачуның кайбер ысулларына туктала. «Псевдонимнарны ачу, — ди автор, — тикшеренүдән зур түземлек, күп көч сорый. Фәлән кеше фәлән псевдонимнар кулланган дип санап чыгу белән генә котылып булмый монда. Чөнки бу юл белән бик зур буталчыклар, аңлашылмаулар туарга мөмкин». М. Бурнашева шул ук вакытта язучыларының үзләренө псевдоним алу тәртибендә бер өһәмиятле закончалыкны ача. Язучылар, ди ул, псевдонимнарны язган әсәрләренөң характерына карата кулланалар. Мәсәлән, Г. Ибраһимов бервакытта да хикәяләренө «Габди» дип имза куймаган. Ф. Әмирхан исә сатирик әсәрләренө «Ташмөхәммәд», «Т-д», әдәби-тәнкыйди мәкаләләренө «Дамелля», Октябрь революциясеннән соң язган политик мәкаләләренө «Марксист» дип имза куйган. Әлбөттө, мәкаләдә өлө бәхәсләшерлек урыннар да бар. Автор, мәсәлән, безнең

¹ «Совет әдәбияты» журналы. 1958 ел. 1 сан.

² «Казан утлары» журналы. 1966 ел. 1 сан.

әдәбиятта псевдонимнар кулланы 1905 елдан соң башланды, дигән фикер уздыра. Хәлбуки, XVIII—XIX йөз әдипләрен һәм галимнәрен алып карасак, барысының да диярлек псевдоним кулланганын күрербез: Утыз Имәни, Курсави, Кандалий, Мәржани, Шәмсетдин Зәки, Акмулла, Гафил бине Габдулла... Г. Камал да гасыр башында ук инде псевдоним кулланган: аның беренче пьесалары «Г. Казаний» псевдонимы белән дөньяга чыкканнар.

Псевдонимнарны ачуның әдәбият һәм ижтимагый фикер тарихын өйрәнүдә никадәр әһәмиятле урын алып торганыгын профессор Р. Нәфиков та әйтә. «Тукайның, — ди ул, — шушы көнгә кадәр кайбер псевдонимнары бөтенләй ачыкланмаган, ачыкланганының да кайберләре бәхәслә»¹. Чыннан да, Г. Тукайның дүрт томлык басмасына кертелгән берничә фельетон һәм мокалә бернинди дәлилсез рәвештә шагыйрь тарафыннан язылган итеп күрсәтелә.

Тарих фәннәре докторы М. Мөхәммәтов һәм филология фәннәре кандидаты А. Әхмәдуллин «Эш» газетасы битләрендә басылган әдәбият-сәнгать мәсьәләләрен тикшереп, шулай ук татар әдәбияты публицистикасын өйрәнүдә псевдономастиканың әһәмиятле урын алып торганын әйтәләр. Галимнәр бу газета битләрендә очраган күп кенә псевдонимнарның авторларын ачалар һәм авторлары мәгълүм булмаган псевдонимнарның исемлеген бирәләр². М. Һәди «Псевдонимнар хақында берничә сүз» исемле мәкаләсендә XX йөз башы һәм совет чоры татар әдәбиятына кагылышлы кайбер әдәби исемнәргә ачык бирә. Татар әдәбиятындагы псевдонимнарны ачу методикасына карата ул бик әһәмиятле бер фикер әйтә. «Псевдонимнарны ачканда, — ди ул, — кайсы язучының нинди стильдә язуюн, уйлау һәм жөмлә төзү алымынын, үзенең чыгышы ягыннан кайсы төбәккә икәнлеген, ул жирлектә нинди сүз-төгъбирләр кулланылуын һәм башка бик күп моментларны» искә алырга кирәк. Аның язуюнча, псевдономастикага Г. Ибраһимов, Г. Камал, Ф. Әмирхан, Ш. Камал зур әһәмият биргәннәр³.

Татар әдәбиятында псевдонимнарны ачуның никадәр әһәмиятле икәнлеген исбатлау өчен мисаллар күп: әдәби-политик-

фәлсәфи журнал булган «Шура»да әлеге ачылмаган сиксәнгә якын псевдоним бар. Болар аерым сүзләрдән (Гарип, Гасаби, Татар, Тугъры һ. б.), инициаллардан (Г. М.; М. М. һ. б.), аерым хәрәфләрдән (Б. Н. Ә.), аерым атау жөмлэләрдән («Дөньяга килү өчен мәхзүн бер адәм») һ. б. бик күп төрле шартлы исемнәрдән гыйбарәт. Мондый имзалар белән басылган әсәрләр арасында, әлбәттә, әдәбият тарихы өчен әһәмиятле булмаган чүп-чарлар да, реакцион эчтәлекләре да бар. Әмма гажәп матур лирик хикәя, нәсер, үткен телле прогрессив мәкалә авторлары да, кызганычка каршы, ниндидер сәбәпләр аркасында тыйнаклык күрсәткәннәр.

Соңгы елларда псевдонимнар өйрәнүне гыйльми нигезгә салу буенча кайбер конкрет эшләр эшләнә. Казан дәүләт университетында профессор Х. Госман житекчелегендә гыйльми лаборатория псевдонимнарның алфавитлы каталогын булдыруда беренче адымын ясады. Университет китапханәсенә кулъязмалар бүлегенә да татар язучыларының псевдонимнарын ачкан кулъязмалар килеп керде. Ләкин болар өле беренче адымнар гына. Шуның өстенә бу мәгълүматлар билгеле бер гыйльми нигезгә салынмаганның. Кайбер псевдонимнар өлкән әдип-журналистларның хәтерләве буенча гына ачылып, фәни әйләнешкә кереп китәләр. Тукайның Сәгыйт Сөнчәләйгә язган хатларын «Сәгыйт» дигән сүзеннән чыгып кына Сәгыйт Рәмиевкә язылган дип аңлату әдәбият тарихында никадәр буталчылык керткәне моңа мисал.

Мәгълүм булганча, гарәптән кереп татарларда кулланыш тапкан кеше исемнәре сан ягыннан әллә ни күбәя алмаган. Нәтижәдә бер үк исемнәр күп кабатланган. XX йөз башы татар әдәбиятында һәм матбугатында әнә шуңа күрә ун-унбиш исем астында бик күп язучы-журналист язган (Гафил бине Габдулла, Габдулла Тукай, Габдулла Харис, Габдулла Кариев; Ш. Камал, Г. Камал; Галимжан Ибраһимов, Фәрит Ибраһимов, Харис Фәйзи, Мирхәйдәр Фәйзи, Фәйзи Вәлиев; Сәгыйт Сөнчәләй, Сәгыйт Рәмиев һ. б.) Хәтта исем-фамилияләре белән туры килгән әдипләр, журналистлар бар: Фатих Әмирхан беренче һәм икенче; Фатих-Сәйфи Казанлы һәм Фатих Сәйфи-учитель һ. б. һ. б.

Нәкъ шундый кабатлаулар псевдонимнар арасында да еш очрый. Моңы «Габди» дигән псевдоним мисалында тикшереп карыйк. Габди—Галимжан Ибраһимовның псев-

¹ «Казан утлары» журналы. 1966 ел. 8 сан.

² Шунда ук. 1967 ел. 5 сан.

³ «Казан утлары» журналы. 1969 ел. 1 сан.

донимы дигән караш фәнде ныклы урын алган. Ләкин «Габди» имзасы Г. Ибраһимов темасына, стилинә бөтенләй туры килми торган вак, аһамиятсез мәкаләләр астында да очрый. Татар дөньясын тутырған Габдулла, Габдрахманнарның берсе үзенек мәкаләсенә шулай имза куя икән, бу бер дә гажәпләнерлек эш түгел. Шуңа күрә псевдонимнарның чын ияләрен ачканда зур саклык таләп ителә. Мәсәлән, «Вакыт» газетасында «Габди» псевдонимы белән берничә мәкалә басылган. Болар Г. Ибраһимовныкымы? Башка кешенекме? Шул мәкаләләрнең берсендә Габдинең Ишми ишан доносы буенча төрмәгә эләккән кешеләрдән интервью алганлыгы әйтелә¹. Г. Ибраһимовның биографиясендә бу хәл булганмы, чагылыш тапканмы? Әрер бу кеше Г. Ибраһимов түгел икән, «Габди» псевдонимы белән тагын кемнәр язган?

Күрәсеп, псевдонимнарны ачканда хәтергә таянып кына эш итеп булмый. Аларны ачу — иңәди эш. һәм, әлбәттә, һәрбер псевдонимны ачу тарихи фактларга нигезләнган булырга тиеш. Бу мәкаләдә XX йөз башы татар әдәбиятында һәм публицистикасында очраган кайбер псевдонимнарны ачу ысуллары турында сүз бара. Псевдонимнарны ачканда еш кына гарәп алфавитындагы хәрәф исемнәре белән очрашырга туры килә. Мәсәлән, бер әдәбиятчы үзенек мәкаләләренек ахырына «Гайнун» дип имза куя. Нәрсә дигән сүз бу? «Гайнуллинмы?» Алфавитны хәтерлик: «Гайн» гарәп алфавитында («гади» дигән дөгә) «г» хәрәфенең, «ну» исә «н» хәрәфенең әйтелеше. Димәк, автор бу очракта үзенек инициалларын гына куйган: «Г. Н.» Ә «Г. Н.» үзе кем? Бу кадрәсен ачу инде икенче мәсьәлә. «Жим Әлиф» дигән псевдоним белән дә шул ук хәл. Моның нигезендә «Ж. А.» дигән инициал алынган. Димәк, болар икеләтә аяврлаштырып яшерелгән фамилияләр булалар.

Ләкин псевдонимнарның бик нык катлауландырганнарны очрый. «Йолдыз» газетасында, мәсәлән, «Йыгьд» яки «Ягьд» дигән псевдоним еш күренә. Моны ничек укырга? Ихтимал, монда инде кабул ителгән, укучылар массасы өчен ачылган псевдонимны тагы да ныграк яшергәннәрдер? «Габди»нең бер варианты түгелме бу? Әллә «Гыйбди»нең катлаулы бер формасымы? Гарәп шрифты белән язганда Габд.

Гыйбди сүзләрендә бер үк тартыклар кулланыла.

Псевдоним шулай шиккә калдырган очракларда стиль һәм тема агынынан ачу мөмкинлеге кала. Мәсәлән, мәктәп-мәдрәсә темасына язган кайбер мәкаләләрнең яки бик гади информациянең астына «Габди» дип имза куелган. Сораву туа: Г. Ибраһимов мәктәп-мәдрәсә мәсьәләләрен күтәргәнме? Күтәргән. Бу органда Г. Ибраһимов мәкаләләр бастырганмы? Бастырган. Димәк, тема, псевдоним, файдаланган матбугат органы барысы да Г. Ибраһимовка туры киләләр. Ләкин тикшеренүче филолог шикләнә. Чәнки, тема бер булса да, мәкаләнең стили шикләнә. Филолог өчен маълум: Г. Ибраһимовның тыныч кан белән, салмак стилидә язган мәкаләсен очратуы кыен. Публицистикасында һәм тәнкыйть мәкаләләрендә ул гажәп югары, чакыручан, һөжүмчан стилидә яза, үзе дәреслегенә инанган фикерне ул логика көчә белән, куатле сүзләр белән укучыга җиткәрә. «Һәр милләтнең һәр эше — мөхәррире, шагыйре, мөдәррисе, мөдәрәсәсе, мәктәбе — бары да әхваль мәдәниет илә мөтанәсәб була. Без башка һәрнәрсәне иңкәр итә алырбыз, «Хәсәния»гә башка булган һәрбер мөдәрәсанең берничә фидан затларның тырышлыгы белән генә барганлыгын иңкәр итү — сукырлык булып.

Кайда дәүләтәбез? Кайда хөзинәбез? Кайда вәкыфларымыз? Кайда мөдәрәсәләрнең мәдди агын тәэмин итә торган җәмгыятәме? Кайда мөгаллимнәргә чын мөгаллим булып чыгарга хәзерләх бирачак җиремез? Мәнә бу — Г. Ибраһимов стили һәм мәкаләнең ахырына таба эчтәлекнең эмоциональ куәте арта бару — Г. Ибраһимов мәкаләләрендәгә төп сыйфат. Псевдонимнарны ачканда мондый үзенчәлек белән исәпләшү, әлбәттә, ярдам итә. Кайбер очракларда аерым мәкаләләрдә кулланылган лексик фонд та авторның көмлегенә ишара ясыя. «Хәзер шукдый заман килдә ки, дөньядагы бәтен милләтләр, хәтта бер-берсенә дошман булган көмемнәр, бөйле бер-берсен танырга, бер-берсенә дуслашырга тырышалар. Мисал: немецлар илә инглизләр һәр ел берничәшәр балаларын алмаштырып торалар (укыталар. М. М.)»² Бу — Ф. Кәрим мәкаләсе, салмак, үгет-нәсихәтле, вагъзәле тон. Хәзер шул ук өл-

¹ «Вакыт» газетасы. 1911 ел. 872 сан.

² «Йолдыз» газетасы. 1913 ел. 967 сан.

³ «Вакыт» газетасы. 1913 ел. 1236 сан.

ларда язылган башка мәкаләләргә алып карыйк: «Европаның мәдәният кәдире мәркәзе булган Юнанда һәм Румда...» Яки: «Ләкин дөньяда иң аз дәвам иткән нәрсә сәгәдәт диләр. Шагыйрь алдында ачылган шул киң, якты күкне карап туя да алмады — анда куе кара болыт чыгып, күк күкрәде, яшен яшьнәде, күз ачып йомганчы, шагыйрь үзен әрестант киemenдә Петербург юлында күрдә». Менә болар — образлы, тирән мәгънәле, көчле эмоцияле куәтле сүзләр, шулай ук — Г. Ибраһимовныкы.

Аерым бер газета яки журналдагы кайбер псевдонимнарны башка чыганаклардан эзләп ачарга мөмкин. Мәсәлән, «Йолдыз»-да «Хәерби» псевдонимы белән басылган мәкаләләр, фельетоннар бик күп. «Йолдыз» моны үзе ачмый. Бәлки «Хәерби»не башка газеталар телгә аладыр? «Кояш»ны актарыбыз. «Йолдыз» мөхәррире Хәерби өфәндене кем генә белми торгандыр инде¹, — дип яза Ф. Әмирхан үзенең бер фельетонында. «Йолдыз»ның мөхәррире — һәди Максуд икәнлеге ул чордагы газета укучыларга мәгълүм. Псевдоним, димәк, бу юлы башка матбугат органы аркылы, башка чыганактан алынды.

Псевдонимнарны башка чыганаклар буенча тикшереп карау кайвакытта бөтенләй көтелмәгән нәтижеләр бирә. «Сөгъды Ваккас» — С. Сөнчәләй псевдонимы дигәнгә без инде ияләп беткәнбез. Моңа шикләнерлек урын да юк кебек. 1919 елда шагыйрьнең бер җыентыгы Ваккас Сөнчәләй исеме белән чыга. Аннан соң С. Сөнчәләйнең Пермь губернасы, Уса өязендә укучы булып эшләгәне мәгълүм. «Йолдыз»ның бер санында «Пермь губернасында инородецлар» дигән мәкалә бар². Имзасы — Сөгъды Ваккас. Шулай итеп, бу псевдоним С. Сөнчәләйнеке булган дип уйларга тулы нигезебез бар. Ләкин «Мусульманская газета»да татар әдәбиятына багышланган бер мәкаләгә күз салыйк. Авторы — Ваккас. Анда татар әдәбиятының шул чорына күзәтү ясала. Автор Тукайдан соң күренекле шагыйрьләр калмавына ачынып яза. Бу кәдәресең өле С. Сөнчәләй дә язарга мөмкин. Ләкин алга таба автор С. Сөнчәләй иҗатына туктала һәм шагыйрь буларак аның турында өлгә фикер

әйтәргә иртә, дигән нәтиҗә чыгара³. Үз шәхесең турында чит исем астында язучы әдәбият дөньясы өчен сөөррәк хәл бит. Димәк, «Ваккас» башка кешенең псевдонимы. Менә тагын бер мисал. «Йолдыз»ның 1911 елгы бер санында мондый белдерү укыйбыз: «Ошбуның 4 нче рамазан шәрифте, 15 августта өткәмең... дәрефәнадан дәрефәбәгә рихләт өйләде». Имзасы — Сөгъды Ваккас Өхүәди угылы. Чар өязе, Яңа Шашы авылынан.

Хәлбуки, С. Сөнчәләйнең Чар өязе, Яңа Шашы авылына бернинди мөнәсәбәте юк. Ул анда тумagan, анда яшәмәгән. Тукайның «Сөгъды Ваккас өфәндөгә» исемле мәкаләсе С. Сөнчәләйгә адресланган дигән фикер дә шикле. Мәгълүм булганча, Г. Тукай белән С. Сөнчәләй арасындагы дуслык 1911 елның көзендә башлана. Бу турыда С. Сөнчәләй үзе өйтә⁴. Тукай аңа уникаләп хат җибәргән. Арадан берсәндә Тукай аңа болай дип яза: «Сине мин һәр тугърыда сәдәдил кеше таптым»⁵ (1911 ел, 15 ноябрь). С. Сөнчәләйнең истәлекләренә кайтып: «Ул көзгә мин (1911 елның көзе, М. М.) Казанда күп тора алмадым. Әмма Тукайның фөкыйрь генә, күңелле генә бүлләмәндә үткөргән күңелле, рәхәт, сабыр сәгәтләренә, кичләренә, төннәренә гомеремә онытмам. Чөнки Тукай белән без өллә ничек килешә идек. Күп кеше белән таныша алмаган Тукай белән без иптәш идек. Күп вакытларны икәү генә үткөрә идек»⁶. «Сөгъды Ваккас өфәндөгә» исемле фельетонында, мәгълүм булганча, Тукай өлгә авторны шактый кыен хәлгә куя, аның «такылдамак белән мәүзүн сүз сөйләмәк»не асра алмавыннан көлө. «Сөгъды Ваккас өфәндөгә» исемле фельетонга исә 1911 ел, 18 ноябрь датасы куелган. Ягъни ике шагыйрь арасындагы дуслыкның — эч сөрәңне чишеп сөйләшүләр, самими-җылы хат язышулар, төннәр буге утырып сөйләшүләр белән бер вакытта бу.

Шулай итеп, «Сөгъды Ваккас»ның С. Сөнчәләй генә икәнлегенә шик туа. Бу псевдоним белән XX йөз башы татар матбугатында берничә кеше язган булырга тиеш.

Архив материаллары нигезендә дә псевдонимнарны ачарга мөмкин. Яшерен күзәтү

¹ «Мусульманская газета» 1914 ел, 89 сая.

² Тукай турында замандашлары. Казан, 1960 ел, 128 бит.

³ Г. Тукай. Сайланма әсәрләр. 4 том. 217 бит.

⁴ Тукай турында замандашлары. 129 бит.

⁵ «Кояш» газетасы. 1914 ел, 380 сан.

⁶ «Йолдыз» газетасы. 1911 ел, 742 сан.

астында булган язучыларның псевдонимнары, мәсәлән, жандәрмерия документларында чагылыш тапкан. Кайбер язучыларның шәхси архивларында сакланган кулъязмалар (псевдоним белән басылган әсәрнең төп нөсхәсе) да псевдоним ачарга ярдам итәләр. Мәсәлән, унынчы елларда «Вақыт»та, «Шура»да күп кенә әдәби парчалар, шигырьләр «Рухи» псевдонимы белән басылганнар. Кем ул «Рухи»? Безгә Ленинградтагы М. Е. Салтыков-Щедрин исемлендәге китابخанада Г. Сөгъдинең тюрколог А. Н. Самойловичка жибергән бер кулъязмасы очрады. Г. Сөгъди анда үзенең «Вақыт» һәм «Шура»дагы лирик әсәрләрен «Рухи» псевдонимы белән бастырганын күрсәтә.

Кайбер очракларда газета-журнал битләрендәгә бәхәс, полемика аркылы да псевдонимнар ачыла. Мәсәлән, псевдоним белән басылган бер әсәр турында матбугатта тискәрә бәя яки фельетон күренә. Автор исә моңа җавап бирергә мәжбүр була. Җавабында инде ул псевдоним түгел, ә чын исем-фамилиясен куя. Чөнки автор үзенең абруен сакларга кирәк булганда инде оппонентына чын исем-фамилиясен куеп җавап бирүне отышлы саный.

Ләкин газета-журналлар үз авторларының псевдонимнарын бик сирәк ачкан. Баштарак кайбер «саксызлыklar» очраса да (мәсәлән, «Йолдыз» газетасы, 1906 елгы 70 санында бер авторны ача, газетаның язучыларын «Жим-нун»ның Җәрулла Нәсир икәнлеген өйтә), ахырга таба авторларын сак астына ала. «Йолдыз» үзенең моңаченә бәйрәм иткәндә әсәрләре, мәкаләләре, хатлары басылган авторларның исемлеген бирә. Ләкин исемлектә Г. Ибраһимов аерым, Габди аерым, Н. Максуди белән Хәерби дә аерым биреләләр... Бу—авторларның хокукын саклауга бер мисал «Йолдыз»ның 1911 ел, 706 санында М. Укмасыйның «Интихад» исемле мәкаләсе басылган. Анда болай диелгән: «...татар дөньясында тәнкыйтьчеләрәмез сирәк-мирәк кенә ялтыры башладылар...» «Имгәк» имзалы Галиәсгар Камал җөһәппәләре...». Редакция исә мәкаләнең ахырына болай дип өсти: «Имгәк» — Г. Камал имзасы түгел. Ләкин псевдонимның кемнеке булуын ачмый.

«Йолдыз»да Тимербай псевдонимы белән «Сөйрәңга чыгу» исемлендә бер фельетон басылган. Анда «Фәтхуллал хәзрәт» повесте тәнкыйть ителә һәм Ташмөхәммәтнең «Яңа бистәдә, Малый Симбирский урамда»

шәүчә автор икәнлегә өйтелә¹. Ташмөхәммәт исә, «Йолдыз» идарәсенә хат язып, псевдонимга расшифровка ясауга протест белдерә: «Псевдонимнарга ияләрен танытырлык тәгърифләр гыйлава итү матбугат әдәбнән хариж; Тимербай әфәнде булса, Ташмөхәммәтнең адресын да укучыларга гарыз итә»².

Псевдонимнарны ачу да мемуар әдәбиятынан файдалы мәгълүмат алып була. М. Гали үзенең бер истәлегендә татар әдәбиятына кагылышлы ике псевдонимны ача. Редакцияга килеп кергәч, аны Г. Камал болай дип каршы алган:

«— Мөшһүр Әүхәди шушымыни инде ул! Кил, алай булса, тәнкыйтьк үзән белән, мин үзем дә мөшһүр «Ишан Гали» булам,— дип көлөп кулын бирде...»³.

Язучының псевдоним алуы нәрсәгә ниетләнган? Моңың татар әдәбияты һәм публицистикасы өчен характерлы үзгәрешләр бармы? Хәзер шул сорауга җавап биреп карыйк.

Җитди матбугат органнарында баштарак псевдоним сирәк күренә. Кем нәрсә язса, үз исемен куеп бастыра. Ләкин тора-бара матбугат органнары авторларга карата талымчанлык күрсәтә башыйлар. Газета-журналларның соңгы полосаларында җаваплар бүлгә ачыла. Анда «язган нәрсәгәз басылырлык түгел», яки «шигырь язучыгызны ташлагыз» дип тө җавап урнаштыралар. Редакциялар белән корреспондентлар арасында полемика башлана. Язучы-хәбәрчеләр чөпчөк киңәйгән сәен редакцияга яраксыз материал да күбрәк килә. Конкурентлар арасында югалып калмас өчен стабильләшкән газета-журналлар үз тирәләренә өдипләрен тартырга тырышалар. Шулай итеп, һәр газета-журнал тирәсендә ныклап эшли, көндөлек-айлык санны өзөрлөп бара торган 7—8 язучы туплана. «Вақыт»та — Ш. Камал, Б. Шәрәф, Ж. Вәлиди, Ф. Керими; «Йолдыз»да — Г. Камал, К. Бөкер, Г. Ибраһимов, Г. Тукай, Ф. С.-Казанлы, С. Рахманколы, Г. Керәм; «Иделдә» — С. Ремиев, С. Сөнчөлөй; «Шура»да — Р. Фәхретдинов, Ф. Керими, Г. Ибраһимов, З. Бөшири; «Кояш»та — Ф. Әмирхан... Болар бик күп һәм бик еш язгалар. Кайвакытта атналар буена төрлө темага һәр көн сәен мәкалә биреп бара-

¹ «Йолдыз» газетасы. 1910 ел. 516 сак.

² Шунда ук, 518 сак. Сүздәк тәгъриф — белдерү; гыйлава — астам; хариж — тыш, тышкы; гарыз итү — алга китереп күчү.

³ М. Гали. Сайланма әсәрләре. 1964 ел. Казан. 314 бит.

лар. Бер үк исем белән укучыларны аяк-тырмас өчен, бу сәләтле журналистлар һәм язучылар үзләренең өсәрләренә псевдонимнар тагалар. Ләкин кайвакытта көн саен бер мәкалә биреп бару ғына да редакцияне кытлыктан коткара алмый. Язучы-журналист газета-журналның бер үк сәминдә икешәр мәкалә бастыра башлый. Нәтижәдә автор үзене берничә псевдоним алырга мәжбүр була. Кыска ғына өдипле¹ һәм журналистлык гомерендә гәжәп күп шигырь, мәкалә, фельетон язган Тухайда псевдонимнар күп булуның сәбәбе өнә шул: Октябрь революциясеннән соң «Татарстан хәбәрләре» һәм башка матбугат органнарында көнөнә икешәр-өчәр мәкалә бастырган язучы-журналист Ф. Бунашта псевдонимнар күп булуның сәбәбе шуның белән аңлатыла. Г. Ибраһимов, Ф. Әмирхан, Ф. Кәрим һ. б. бик күп өдипләрнең берничә псевдоним кулланулары күп яз, матбугатта көн саен диалект катнашып баруларыннан туган хәл.

Псевдонимнарның зур күпчелеге юмористик-сатирик әдәбиятка хас. Г. Тухайның жиди өсәрләренә, нигездә, имза ачык куелган. Бу хәл инде жанр үзөнчәлегеннән килеп чыга. Ни өчен халыкны Шүрәле булып кыткыла маска, ни өчен берәр кәдимчегә «Гөмберт» итеп китереп сукмаска?

Әдәбият дөньясында азылмаган бер закон, индидер бер сәер күренеш бар: язучы, тәнкийтьче, драматургларның күп өлеше башта әдәбиятта шигырь белән күренәләр. Ш. Камал, Ж. Вәлиди, Г. Сөгди шигырь язганнар. Озак та үтми, болар үзләренәң төп юлларын табалар һәм шигырь язудан баш тарталар. Ләкин барысы да түгел. Мәсәлән, Г. Сөгди әдәбият теориясе буенча ғылыми хезмәтләр яза. Бер яктан, ул башка шагыйрьләрнең өсәрләренә анализ ясаган, тәнкийтьләгән, икенче яктан, «Шура»да үзе бик еш кына урта кул шигырьләр бастырган. Әдәбият теориясе белән шөгылләнгән (димек, башкаларны өйрәткән) галим үзенең урта кул шигырьләренә «Г. Сөгди» дип имза куярга жөрйәт итмәгән һәм «Руки», «Зәүкый», «Фикрия» кебек псевдонимнар алып галим Габдрахман Сөгдинең абруен саклаган.

Патша хөкүмәтен тәнкийть иткән, ачыктан-ачык социаль мәсьәләләр күтәргән өсәрләргә реакция һәм яңа революцион күтөрелеш елларында либераль матбугатта псевдоним белән бастырганнар. Бу хәл цензураның, администрациянең эзәрлекләвеннән качарга омтылу белән аңлатыла.

XX йөз башы татар өдипләрнен яңа революцион күтөрелеш елларында Г. Ибраһимов, М. Гәфури, Г. Коләхметов, Г. Камал, Г. Газиз, Г. Тухай, Ф. Әмирхан, С. Сөнчәләй, Ф. Кәрим һ. б. жандармерия күзәтүе астында булганнар. Псевдонимнарны актив кулланучылар да шулар. Псевдоним куллану газета-журнал полосасын цензор укыганда цензори өсәртмәс өчен кирәк булган. Чөнки цензура эчтәлеккә караганчы башта авторның шәхесенә игътибар иткән. Ышанычсызлар исемлегендә түгелме? Ә патша чиновниклары өчен һәр язучының, журналистың матбугат битләрендә күтәрә торган тематикасы якынча мәгълүм. Шуңа күрә авторна карап цензураның игътибар дәрәжәсе да төрлечә булган.

Цензурадан узарга тырышу, аның игътибарын автордан читкә юнәлдергә омтылуның рус публицистикасында бай тарихы бар. Рус телендә чыккан «Современник», «Отечественные записки», «Дело» журналлары һәм Герценның «Колокола» псевдонимы матбугатның әһәмиятле элементына өверелдереләр¹. Маркс, Энгельс, Ленинның псевдонимнардан киң файдалануы революцияләр тарихына барып тоташа. В. И. Ленинның йөздән артык псевдонимы булган. Бары тик Октябрь революциясеннән соң ғына ул үзенең чын фамилиясен куя башлаган, ләкин жөяләр эчендә төп псевдонимын саклаган: В. И. Ульянов (Ленин)².

Псевдонимнар алуның татар әдәбиятында үзөнчәлегә дә бар. Мондый үзөнчәлек бигрәк төп мәктәпте катлаудан чыккан авторларда күзгә ташлана. Аларның мохитө өчен язучылык эше — дәрәжәлә эш түгел. Г. Камалның өтисе, мәсәлән, улының язучы булып китүенә риза булмаган. Ф. Әмирхан болай дип искә ала: «Фәтхул-ла хәзрәтнең үлгән төрелүе» дигән кыйсса яза башладым. Әти, Йосыф хәзрәтне тәхкыйрь итәсәң дип, башыма кыямәтләр ку-бара»³. Г. Газизнең атасы — Казанның атаклы купецы Салих Гобәйдуллин. Аның белән шөһәр управасы да, губернатор да исләлшә. Халык арасында да исеме зур. Ләкин аның улы, башка бай балалары кебек, кибет, контора, банк эше белән

¹ И. Ф. Масанов. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей. Том I. 1956 ел. 6 бит.

² В. Г. Дмитриев. Скрывшие свое имя. 1970 ел. «Наука» нәшрияты. 45 бит.

³ Ф. Әмирхан. Сайланма өсәрләр. I том, 1957 ел. 11 бит.

түгел, бәлки дәрәжәсез булган «язу-сызу» эш белән шөгыльләнә. Казанның зур сәүдәгәре Мөхәммәтшакир Габдрахимовның улы да өтисе теләгенә каршы килеп, кибет-сәүдә эшенә кул салты һәм язучылык эшенә керешә. Әнә шулай итеп, мөлкәтлә катлаудан чыккан каләм әһелләре псевдоним куллануга барганнар.

Татар демократ язучылары, журналистлары арасында дин хезмәтчеләре семьясыннан чыгып ислам динен, шәригатьне тәнкыйт итә башлаучылар бар. Ата-анасын ранжәтмәү, туган-тумача арасында аларны кыен хәлгә калдырмау максаты белән алар, үз исемнәрен яшереп, кадимки медрәсәләрдән, корсак колы булган мулла-лардан, халык жылкәсендәге ишаннардан, дини журналлардан ачы рәвештә кәлгәннәр. Ф. Әмирханның «Дин аз мәгыйшәт-челәр», ишмиләрдән көлеп язган фельетоннары «Ташмөхәммәт», «Зәмзәмәтдинов» псевдонимы белән басылганнар. Ләкин шул ук чорда педагогика, әдәбият мәсьәләләренә багышлап язган мәкаләләренә ул «Ф. Әмирхан» дип имза куеп барган. Моның да традициясе әдәбиятта бик тирәннән: католикларны фаш иткән памфлетларын Д. Дефо, Вольтер һ. б. аноним рәвештә бастырып килгәннәр. Шуннан Г. Газиз, Г. Сәлман (Газиз Гобәйдуллин), Ташмөхәммәт, Зәмзәмәтдинов, Дамелла (Фатих Әмирхан), Бикчәнтай угылы (Гали Рәхим) кебек псевдонимнар туган...

Язучы яки публицистның күтәргән темасы белән аның социаль хәле арасында аерма зур булганда да псевдоним кулланыла. Моның мисалы — Дәрәмәнд. Бу исем шагыйрь характерының төп сыйфатын күрсәтә, фарсыча — кайгылы, бичара, гәжиз дигән сүз. Псевдонимастикада мондый исемне френоним дип атыйлар (рус-ларда Горький, Скворбный һ. б.).

Ни өчен әдәбиятта Закир Рәмиев исеме түгел, ә Дәрәмәнд исеме йөри? Дәрәмәнд сүзә бит факта шагыйрьнең үз фамилиясен бөтенләйгә кысрыклаган һәм әдәби фамилиягә әйләнгән. Моңа җавапны шагыйрьнең социаль хәленнән чыгып эзләргә кирәк. З. Рәмиев — татарлар арасында таңылган бай. Хәзер шушы байның татар матбугатында чыккан беренче шигыренә игътибар итик:

Кара туфрак тулы мазлум нидасы.
Алар кемдер?... Алар кемнәр фидасы?..¹

¹ «Казан мәхбире» газетасы. 1906 ел. 33 сан. Сүзләп: нидә — тавыш; фидә — корбан.

Ягъни, үзенең фәйтоннары, конторалары, миллионнары булган бай жир йөзен болай күрә: анда җәберләнган, кыерсытылганнарның күз яше, җәберләучеләрнең корбаннары... Бу шигырьгә ничек инде Закир Рәмиев дип кул куясың? Шагыйрь монда хәтта Дәрәмәнд дип тә түгел, ә «Д» хәрәфе белән генә имза куйган. Ләкин «Вақыт»та басылган аз сандагы рәсми мәкаләләренә ул «З. Рәмиев» дип кул куйган. (Мәсәлән, 1906, № 24; 1917, № 2286.)

Әдәбиятка аяк баскан, сәнгать дөнәсына зур дәрт белән омтылган яш «язучыны, шагыйрьне үзенең иң гади исем-фамилиясе канәгатьләндерми башлый. Ниндидер күркәм, кешедә булмаган, поэтик аңгырашлы исем аласы килә. Мәсәлән, Тукай «Габдулла Мөхәммәтгариф улы» яки, һичьюгында, «Габдулла Гарипов» булырга тиешиде. Ләкин ул үзенең иң беренче публикациясенә ук «Габдулла Тукеев» дип имза куя. Тукайның нәсел-нәсәбеннән дә, замандашларыннан да бу псевдонимның каһи килгәннен әйтеп калдыручы булмаган. Тукайның ерак нәселендә дә андый кешенең барлыгы иске алынмый. Каһи килгән бу! Габдулла Гарипов аны очраклы рәвештә алмагандыр бит? «Тукай» сүзенең мағынасен бәлки гарәп-фарсы сүзләреннән чыгып эзләргә кирәктер? Гарәп-фарсы телләренә белгечләре моны ачыкларга бәлки ярдәм итәрләр?

Кыскасы, көнкүрештә ияләнелгән, таушалган фамилиядән качарга тырышу псевдонимнар тууга шулай ук бер сәбәп булган.

Псевдонимнар алуда берәр закончалык бармы, аларның эчтәлегә язучының шәхесенә мөнәсәбәтлеме? Бөзгәк үебүзгә, бу—принципиаль мәсьәлә түгел. Чөнки «язучының ижат манерасы, шәхесенә беринди мөнәсәбәттә булмаган псевдонимнар шактый гына. Әйттик, тәнкыйтьче Г. Керәм кайвакытта «Әкмәли» дип кул куйалгаган икән, авторның ижат юнәлешенә моның беринди бәйләнеше юк. Ләкин инде Тукай үзенең сатирик әсәрләренә «Шүрәлә», «Бишүрә» дип кул куйган икән, моның, әлбәттә, эчкә мағынасе бар. Ул шагыйрьне әдәбиятка алып килгән инешләрнең башлангычына ишәрә. Ягъни, ул халыкча көлә, халыкча чөметә, автор—халыктан. Г. Сөгъди дә «Зәүкый», «Фикри», «Рухи» кебек исемнәр белән үзенең эчкә дөнәсын, әдәбиятка мөнәсәбәтен белдерергә омтылган. С. Рәмиев үзенең «Себектегини» псевдонимын алган икән, бу да очраклы булмаса

кирәк. Себектагын — төрки ханнарының берсе, Һиндстанда, Әфганстанда яу башлыгы булып дөнья шаулаткан кеше. Татарның тыныч вәзгенле, салмак эчтәлекле поэзиясенә шаулап жил-давыл булып килеп кергән С. Рәмиев бәлки әдәбиятта үзен яу башлыгыдай хис иткәндер? Ф. Кәримнән дә гомергә бие «Вакыт»ка баш мәкаләләр язса талгач, «Карт эшче» яки «Каләм» дигән псевдоним алырга үзен хаклы санагандыр?

Кыскасы, псевдонимнарның мәгънәсе принципиаль әһәмияткә ия булмаса да, кайбер язучының шәхесен, әдәбиятка мөнәсәбәтен азым-күпмә билгели ала.

Югарыда күренгәнчә, псевдонимнар татар әдәбиятында шактый зур кулланыш тапканнар. Октябрь революциясеннән соң псевдоним куллануның практик хәлгә калмаса да, татар әдипләре арасында псевдоним сәхнәдән төшмәгән. Шуңа күрә псевдонимнарны махсус өйрәнү һәм алар буенча бер белешмәлек төзү киләчәкнең бурычы булып кала. Татар әдәбиятындагына түгел, рус газеталарында татар әдәбияты турында язып чыккан авторларның да (мәсәлән, «Камско-Волжская речь»тә «Мусульманка», «День» газетасында Тукай турында «Татарский Пушкин» дигән мәкалә урнаштырган Н. Поволжанин һ. б. һ. б.) псевдонимнарын ачарга кирәк. Ә моның өчен укырга, шул чорның газета-журналларын өйрәнергә, бик күп белешмәләренә актарырга кирәк.

Псевдонимнарны гыйльми дәрәжәгә күп өйрәнмәү әдәби мирасын бастырып чыгарганда адашуларга юл куя. Язучыга чамә белән псевдоним ябыштыру, имзасыз әсәрне фәлән-фәлән язучыга дәлилсез генә тагып куя әдәбият тарихын бутый. Өйткә, Тукай «Ялт-йолт»та эшләгән икән, бу әле журналдагы барлык имзасыз әсәрләргә Тукай язган дип уйларга хокук бирми. Әдәби мирасын дөньяга чыгаручылар исе күренекле язучылар, журналистлар эшләгән матбугат органнарындагы имзасыз әсәрләрен бериндә дәлилсез бу язучыларның әсәрләре дип укучыга тәкдим иткәләләр.

Марксизм-ленинизм классикларын бастырып чыгарганда, мәсәлән, алай итмиләр. КПСС УК каршындагы марксизм-ленинизм институты В. И. Ленин әсәрләрен чыгарганда киләчәк эзләнүләр һәм тикшеренүләр өчен юл калдырып, Ленин тарафыннан

язылу ихтималы булган әсәрләргә аерым күрсәтмә бирә. Шунда ук редакцияләвәндә Ленин катнашкан әсәрләрнең исемлегә бирелә. Бу ысулны әдәбият тарихында да куллану файдалы булыр иде. Проф. Х. Госман, мәсәлән, Г. Кандалий жыентыгын нәкъ өнә шул принциптан чыгып төзгән иде. Кандалий шигырьләренә бик нык халыклардан һәм шагыйрьнең үзенең дә халыктан бик күп алганлыгын истә тотып, Х. Госман бу китапта үзә авторын аныклай алмаган шигырьләргә «Г. Кандалийныкы булуы ихтимал әсәрләр» дигән бүлеккә туплап бирде¹. Моңы бәлки Тукайга, Ф. Әмирханга, Ш. Мөхәмәдөвкә һ. б. әдипләрнең мирасына карата да куллану кирәк булыр?

Әдәбият тарихын тикшергәндә, безгә рус совет галимнәреннән өйрәнү житеп бетми кебек. Алар әле да булса Пушкин, Лермонтовларның әсәрләренә, биографияләренә кагылышлы документлар табалар, аларны өйрәнәләр, бәхәсләшәләр. Аерым әдипләрнең мирасын бастырганда жибәрелгән бер хәрәф хатасын төзәтү мәсәләсенә зур гына галимнәрнең катнашып полемика алып барган очраklары бар. С. Есенинның бер поэмасында нибары бер хәрәфне ялгыштыру да полемикага сәбәп булды һәм Есенин текстының дөрес укылуына ирешелде². Безнең әдәби мирасыбызны өйрәнгәндә дә шундый таләпләр куелса өйбәт булыр иде. Чөнки XX йөз башы татар әдәбияты безнең әдәбият тарихыбызның иң катлаулы чоры. Бу чорның демократ карашлы язучылары күп төрле матбугат органнарында авыр шартларда, бер яктан, самодержавиөгә, икенче яктан, татар милләтчеләренә, татар буржуаларына каршы көрәш алып барганнар.

Псевдониматиканы әдәбият тарихын өйрәнүнең әһәмиятле тармагы итеп танырга вакыт жите.

XX йөз башы татар демократик язучыларының барлык әсәрләренә тулы библиография, шул чор әдәбияты һәм публицистикасында очраган барлык псевдонимнарның сүзлеген төзү әдәбият тарихын теоретик яктан өйрәнүнең материал базасын тәшкил итәр иде.

¹ Г. Кандалий. Шигырьләр. 1960 ел. 171—180 битләр.

² «Литературная Россия» газетасы, 1971 ел. 2 сан.

БӘХӘСНЕҢ КАЙБЕР ЙОМГАКЛАРЫ

БҮГЕНГЕ ПРОЗА ТУРЫНДА СӨЙЛӘШӘБЕЗ

Журнал битләрендә бер ел буе бүгенге проза турында сөйләшү барды. Бәхәскә төрле буын тәнқыйтьчеләр һәм язучылар катнашты. Алар соңгы елларда дөнья күргән күп кенә әсәрләргә анализ ясадылар, татар прозасының бүгенге халенә һәм үсеш тенденцияләренә карата кызыклы фикерләр әйттеләр, мөһим мәсьәләләргә кузгаттылар. Сөйләшүне түгөрәкләр, аңа нокта куяр вакыт житте.

Иң элек бәхәснәң барышы һәм характеры турында. Нил Юзиев дәрәҗә язачы¹, проза турындагы сөйләшү шактый салмак һәм сүллән башланды. Алга таба да кызып, жанланып китә алмый торды. Тәнқыйтьчеләр бәхәснәң пассивлыгынан тыш, монда сөйләшүне башлап жибергән беренче мәкаләгә дә беркадәр гәбә булды. Тәнқыйтьче Рафаэль Мостафинның «Тема, идея, әдәби остальки» исемле мәкаләсе («Казан утлары» журналы. 1972 ел. 9 сан), чыннан да, бәхәснә кыздырып жиберү өчен бик үк кулай булып чыкмады. Ул нигездә 1971 елда басылган проза әсәрләрен күздән кичерү төртибендә язылган, фәнни яктан дәлилсез, нигезсез мәкалә иде. Ләкин тәнқыйтьчеләр бүгенге прозага хас уңай сыйфатларны да, кимчелеклә якларны да калку һәм кискен итеп куя алмады. Мәкаләдә кыю фикерләр, аңа мәсьәләләр азрак иде. Шуңа күрә байтак вакытларга кадәр аны хуплап чыгучылар да, шулай үк аңа каршы чыгучылар да табылмады. Шуннан соң басылган ике мәкалә сөйләшүне тагын да сүлләнәй-

тә һәм таркауландыра гына төште. Бер максатка юнәлүдән бигрәк, бәхәс як-якка, киңлеккә таба үсә башлады. Ф. Мусин «Документаль материал һәм автор фантазиясе» (1972 ел. 10 сан) исемле мәкаләсендә соңгы елларда басылып чыккан һәм әдәби тәнқыйть игътибарынан читтә калган тарихи роменнарга анализ ясап, үл әсәрләрдә тарихи шәхесләргә иңат итү принципларына туктала. Ф. Ибраһимова «Заман темасы өчен» (1972. 12 сан) исемле мәкаләсендә балалар әдәбиятының проза жанрында яшәп килгән күп кенә житешсезлекләргә ачып сала, балалар прозасының үсешен тоткарлый торган кимчелекләргә күрсәтә. Ләкин Ф. Мусин да, Ф. Ибраһимова да үзләре күтәргән мәсьәләләргә бәхәскә бәйләп жиберә алмадылар. Шуның аркасында аларның мәкаләләре проза турында сөйләшүдә катнашучылар игътибарынан читтә калды, өлгә мәкаләләрдә әйтелгән кызыклы фикерләр алга таба беркел тарафыннан да үстөрелмәде, тирәнәйтелмәде.

Р. Сверигинның «Заман һәм тормыш тәләбе» исемле мәкаләсе чыкканнан соң (1972 ел. 11 сан), бәхәс һичшиксез кызып, жанланып китәргә тиеш иде. Мәкалә бөтен рухы, пафосы белән үк бәхәскә чакырып тора иде. Зур, хәтта артык зур талаплар югарылыгынан торып язылган, шактый кырыс һәм усал телле мәкалә иде. Ләкин без кеткәнчә булып чыкмады. Бәхәскә кабылып жиберү өчен, аңа «тынгысыз жанлы» прозачи Ф. Хәснинәң (Без китмәскә килдек! «Казан утлары» журналы. 1973 ел. 2 сан) катнашып китүен күтәргә туры килде. Ф. Хәснинәң «усал телле» тәнқыйтьче И. Нуруллин кушылды (1973 ел.

¹ «Казан утлары» журналы. 1973 ел. 8 сан. 176 бит.

3 сан). Бары шуннан соң гына сөйлөшү жанлы төс, тиешле темп алды. Акрынлык белән булса да, хәл итсә мәсьәләләр динрәсә ачыкланды, фикер алышу билгелә бер эзгә төште. Ф. Хәснни, И. Нуруллин мәкаләләре чыкканнан соң башланган жанлылык, алынган темп ахырга кадәр сакланып килде.

Без шау-шулы бәхәсләргә күнеккәнбез. Элекке елларда уздырылган фикер алышулар бигрәк тә ана шул яклары белән иста калды. Алардан аермалы буларак, бу сөйлөшү шактый тыныч шартларда узды. Берике очракны исәпләмәгәндә, барлык мәкаләләр диалект эшлекләр һәм жигди стильдә язылган иде. Ихтимал, бәхәснечә чагыштырмача тыныч узуы кайбер кешеләргә ошан та жигмәгәндер. Ләкин бу аның кимчелеге түгел, киресенчә, хуплауга һәм мактауга ләеклы матур ягы. Бу безнең әдәби культурабызның үсүе, олы кешеләргә салмак, тыныч тонда фикер алышырга өйрәнгән килүебез турында сөйли. Аннан да бигрәк, бу — төнкийчеләребезнең беләм һәм әдәбиятны аңлау дәрәжәләре күтәрелгән дигән сүз. Төнкийчә мәкаләләрендә очрый торган тупас хаталар, дәлилдәс раслаулар, тар, субъектив фикерләр елдан-ел кими бара. Нәтижәдә төнкийчә фикеренең абруе, дәрәжәсе күтәрелде. Язучылар төнкийчә сүзгә колак салырга, аны тыңларга өйрәнә башладылар. Әдәби төнкийчә үсешендәге бу матур сыйфат һичшиксез ныгырга, тагын да үстөрелгә тиеш. Безнең өчен, әдәби бәхәсләргә шау-шулы узуыннан бигрәк, аларның нәтижәле булулары кыйммәтләр.

Соңгы еллардагы үзгәрешләр безнең әдәбиятка күп кенә яңалыклар алып килде. Язучыларның активлыгы көчәйдә, бүгенге тормыш белән бәйләнешләре ныгыды. Әдәбиятның тематикасы төрлеләнде, горизонтлары киңәйдә. Татар прозасы йөз белән заман темасына борылды. Бүгенге көннең уңай героен, замандаш образын иңкәт итү юнәлешендә кызыклы тәҗрибәләр ясалды. Тормышның мөһим, актуаль мәсьәләләренә багышланган роман-повестьлар күбәйдә.

Жәмәгатьчелекне, проза әсәрләренең тематикасыннан бигрәк, аларның сыйфаты, сәнгатьчә эшләнеш дәрәжәләре борчый башлады. Безнең алга бетен зурлыгы, бетен жигдилеге белән әдәби осталык мәсьәләләре килеп басты. Табиғый ки, бу хәл проза турындагы сөйләшүгә дә үз эзен салды, аңа мәғлүм бер юнәлеш бир-

де. Бәхәстә катнашучылар төп игътибарларын проза әсәрләренә сәнгатьчә эшләнеш дәрәжәләрен тикшерүгә юнәлттеләр, бу өлкәдәге күп төрле кимчелекләргә, житешсез якларны ачып салдылар.

Әйе, таләпчәнлек зур булды, прозага хас йомшак яклар, кимчелекләр турында күп сөйләнде. Әмма таләпчәнлек әдәбиятка игътибарлы мөнәсәбәт белән чиратлашса гына файда китерә. Без, күрәсәң, язучыларны тиргәү, кимчелекләрен күрсәтү юлы белән генә үстөрәп була дип уйлыйбыз. Шуңа күрә төнкийчә итү, кимчелек эзләү белән артыграк мавыгып киттек. Бу нәрсә бәхәс уңае белән басылган мәкаләләрдә дә шактый нык сизелә. Ф. Миңнуллинның «Хикәягә бер караш» исемле мәкаләсе (1973 ел. 8 сан) болай ихлас күңелдән, кайнарланып, борчылып язылган. Әмма, заман темасына багышланган хикәяләрнең аз булуына карап кына, бу жанрны бөтенләй бетереп ташлау кирәкмәс иде. Р. Сверигинның «Заман һәм тормыш таләбе», М. Вәлиевнең «Безнең заман геройлары» (1973 ел. 3 сан), Ф. Мусинның «Огары сәнгатьчеләк өчен» (1973 ел. 6 сан) дигән мәкаләләре белән танышкан, кайбер укучыларның: «Кара әле, безнең прозада бер генә дә юньлә әсәр юк икән ич», — дип, бөтенләй аптырап калулары мөмкин. Хәлбуки, прозаның хәле алай ук мөшкәл түгел. Соңгы елларда дөнья күргән әсәрләрдән А. Гыйләжевнең «Ураман артында яшел болын», Ш. Бикчуринның «Каты токым», М. Мәһдиевнең «Фронтвиклар», Ә. Баяновның «Ут һәм Су» романнары, русчага тәрҗемә ителеп, Мәскәү нәшриятларында басылып яталар. Болар бит нибары ике-өч ел эчендә дөнья күргән әсәрләр.

Бәхәс барышы уйлап жикерелмиңчәрәк, ашыгыбрак әйткән фикерләргә дә ачыкларга ярдәм итте. Р. Мостафин мәкаләсендәге каршылыкны фикерләргә башлап Ф. Хәснни белән И. Нуруллин игътибар ителәр. Фатих Хәсниниң А. Гыйләжев ижадына карата уйламышчарак әйтеп ташлаган фикерләре күп мәкаләләрдә һәм чыгышларда төнкийчәләнде. Ибраһим Нуруллинның «Аяк белән йөрүгә ни жигә?» исемле мәкаләсе дә шундый ук язымча дүчәр булды. Ф. Мусинның бу мәкалә уңае белән әйткән фикерләрендә дәрәслек бар. Чыннан да, төнкийчә Р. Мостафинның саксызрак, уйлап жикермиңчәрәк әйтеп ташлаган бер фикерен эләктереп ала да, аны реализм әдәбиятының мөмкинлеклә-

рено шикләнеп караучы, алай гына да түгел, реализмга һөжүм итүче бер кешегә әйләндереп калдыра. Шул ук вакытта, артык кызып китеп, үзе үк төрлечә аңларга юл калдыра торган фикерләр әйтеп ташый.

Журнал редакциясе язучыларны бүгенге заман кешеләрен, барынан да бигрәк хезмәт кешеләренең калку образларын икәт итәргә чакыра.

Ф. Хөснинең «Без китмәскә килдек!» дигән мәкаләсендә шундый юллар бар: «Иң өшкөсез: авторның, үз жаны белән тиешенчә исәпләшмичә, бары тик «товар»ның үтемле булачагын күздә тотып кына теге яки бу темага тотынуы. Шикләнмичә өйтергә мөмкин: соңгы елларда бездә язылган һәм күз иярмәстәй тизлек белән басылып чыккан калын-калын романнарның һәм урта калыныктагы повестьларның йөздән сиксәнә анә шул принципта дөнья күргән өсәрләр... Ләкин тема җитдирәк һәм өһәмәтилерәк булган саен, аңарга мөнәсәбәт, аны сәнгатьчә чишә белү дә җитдирәк булырга тиеш» (2 сан. 175 бит). Ф. Хөсни фикерләрен куәтләгәндәй, Ф. Мусин болай дип яза: «Әмма биредә икәнчә бер хәл борчу уята. Әдипләребез заман тормышына, аның яңа күренешләренә активрак мөрәҗғәгать иткән саен, алар икәтатының сәнгатьчәлегенә кими бара шикелле... Заман темасын роман жанрында яктыртырга алганда язучыларыбызның әледән-әле укышсызлыкка очраулары, минемчә, беркадәр тормыш материалының характеры белән дә аңлатыла. Мәгълүм ки, биредә авторларга еш кына өле «кутырмаган», билгелә бер калыпка салынмаган... материал белән эш итәргә туры килә. Бу бигрәк тө республикадагы яңа төзелешләргә багышланган өсәрләргә хас» (6 сан. 149 һәм 154 битләргә).

Сүз сөрешләрендә кайбер аерымлыклар булуга карамастан, һәр ике авторның тел тобендә бер үк фикер ята: белмәгән нәрсәң турында язма! Беренчә карашка, дөрес фикер кебек. Чыннан да, язучы үзе әйбәт белгән өлкә турында язма гына әйбәт өсәр тудыра ала. Әмма һәр язучы үзе белгәнне генә язып ятса, безнең әдәбиятның коләчы, тематик чикләре бия тарзар иде. Димәк, белмәгәннең өйрәні — дигән таләп тө куелырга тиеш. Ф. Хөсни дә, Ф. Мусин да өлегә мәсьәләнең шушы ягына тиешле дәрәҗәдә басым ясамадылар. Журналның быелгы 11 санында М. Велиев белән А. Гыйләҗевнең «Язучы. Заман. Го-

рой» исемле мәкаләләре чыкты. Әңгәмә рәвешендә язылган бу мәкаләдә өлегә мәсьәлә кәбәт кузгатыла һәм кичрәк ноктадан карәп хәл ителә. Алар язучының тормышны өйрәнәргә, тормышны тәүдә актив тәстә катнашырга тиешлегенә басым ясыйлар.

Шул ук вакытта бу мәкаләдә берьяклырак фикерләр дә булуын билгеләп үтәргә кирәк. Авторлар үзләренә якин өсәрләргә, бер төркем авторларга гына йөз тоталар. Шуларны гына күтәрәләр, шуларны гына популярлаштыралар. Төнкийть фикеренәң объективрак булганы, төнкийтьченәң кичрәк завыклы булганы яхшы.

Проза турындагы сөйләшү бүгенге төнкийтьнең торышы турында фикер йөртү өчен дә байтак материал бирде. Бәхәс барышында аның көчле яклары да, кимчелекләре дә ачыгрәк күренде. Соңгы вакытта өдәби төнкийтьнең укышлары турында күп язылды. Аларны кәбатлап торунуң өллә ни кирәге булмас. Игътибарны аның йомшак якларына, кимчелекләренә юнәлтү дөресрәк булыр.

Сөйләшү барышында таләпләр турында күп язылды. Сүзне шул мәсьәләдән башлыйк. Р. Мостафин, таләпләр күп төрле була, ди. Шуларның кайсы яхшы? Төнкийтьчә өдәби өсәрләр хакында нинди таләпләрдән чыгып хөкем йөртәргә тиеш? Үзөбезнең өдәбият күзлегеннән чыгыпмы, өллә ил күләмендәгә өдәбият ноктасыннан каралмы?

Без күп өлләрдән бирле өдәбиятыбызда партия җитәкчеләренәң тулы канлы образлары булмауга зарланып килдек. Соңгы өлләрдә бу юнәлештә кызыклы тәҗрибәләр «салды, партия җитәкчеләренәң образларын сүрәтләүгә багышланган өйбәт өсәрләр күренә башлады. Үзеннән-үзе өңләшылса кирәк, без аларны хуплап, шатланып каршы өлдық. Б. Камаловның «Ялыкмаслар» повестендагы райком секретарә образы, мәсәлән, татар совет прозасының матур бер казанышы дип бөйләнде. Инде килеп, Р. Свєригин белән М. Велиевнең бәхәс уңае белән язылган мәкаләләрен укып карыйбыз. Алар «Ялыкмаслар» повестендагы Хафиз Кадергулов образын тамаң бетереп, юкка чыгарып ташыйлар. Үзөбезнең өдәбият күзлегеннән чыгып караганда, ул образ безгә ярыйсы ук әйбәт күренгән иде. Бөтен совет өдәбияты ирешкән казанышлар югарылыгыннан торып хөкем йөрткәндә, өле тагыч да югарырак таләп күп була өкөн. Безнең заманда — өлләр, халык-

лар арасында үзара аралашу бик активлашкан бер чорда, радио, телевидение, кино сәнгате, тәржемә эше нык үскән заманда — бер генә әдәбият та үз кабыгына гына бикләненп үсә алмый. Әдәби тәнкыйть тә шулай ук. Әгәр безнең бүгенге тәнкыйтьчеләр татар әдәбиятына бөтен ил, бөтен дөнья сәнгате ирешкән казанышлар югарылыгынан торып якын киләләр икән, аны яратырга тиеш. Татар әдәбияты кебек мең еллык тарихы, үз традицияләре, үзенчәлекле үсеш юлы булган әдәбият турында хөкем йөртәргә алынган кеше бигрәк тә. Әдәбият күренешләрен бәяләгәндә ялгышмас өчен, аның әдәбият турында мөстәкыйль фикере, үз карашы, фәнни концепциясе булырга тиеш. Безнең кайберләребезгә шундый концепциянең бөтенләй булмавы зыян итә, икенчеләребезгә ул концепциянең артык тар булуы комачуллы.

Заманында бездә дә шактый алга киткән әдәбият теориясе булган. Хәзер ул фән үстөрелми диярлек. Әдәбият теориясенә эшләнмәгән булуы әдәби тәнкыйтьнең үсешен дә тоткарлап килә. Аерым мөкаләләрдә, бигрәк тә яшьләр тарафыннан язылганнарында, әдәбият теориясенә караган терминнарны һәм төшенчәләренә мәгъналарен аңламаган хәлдә, механик төстә кулланулар, терминнарны буташтырулар еш очрый. Без әле һаман заман героен уңай геройдан, өсөрнең темасын проблемасыннан аера белмибез, әдәби өсөрләрдәге конфликтларны беркатлырак күзалыйбыз. Бу нәрсә проза турында сөйләшү барышында да шактый нык сизелде. Әдәби тәнкыйть иске тенденцияләрдән арынып житә алмый. Без, тотавыз да, әдәби герой тискәре, өшәке кеше булган өчен, авторны тиргит башлыйбыз. Я булмаса, тулаем бөтен әдәбият алдына куелырга тиешле таләпләрен бөтен зурлыгы, бөтен кичләге белән һәр конкрет өсәр алдына китереп куябыз.

Безнең тәнкыйть һаман да әдәби хәрә-

кәткә ияребрәк йөри. Булган хәлгә, язылган өсәрләргә комментарийлар язудан ерак китми. Тәжрибәле тәнкыйтьчеләр елдан-ел фәнгә, әдәбият тарихына чумып баралар. Яңа чыккан өсәрләренә, әдәби хәрәкәтнең үсешен игътибар белән күзәтеп бармыйлар. Г. Халит, Х. Хәйри, Н. Гыйззәтуллин кебек тәжрибәле тәнкыйтьчеләрнең проза турындагы сөйләшүдән читтә калуларын бары шулай гына аңлатып була. Әдәби тәнкыйть өлкәсендә яшәп килгән бу кимчелекләрдән никадәр тизрәк арынак, шул кадәр әйбәтрәк булыр.

Журнал битләрендә моңа кадәр дә бәхәсләр уздырылып килде. Ләкин уңышлы чыкканы күп булмады шикелле. Алар я башланып житмәс борын туктап калалар, я, еллар буена сузыла торгач, бөтенләй сүрелеп, сүнеп калалар иде. Кимчелекләргә, житешсез якларга килгәндә, алар бу бәхәстә дә аз булмады. Ул озынгарак сузылды, авыррак барды, аңа эзлеклелек, максатка юналганлек житеп бетмәде. Әмма, бөтен житешсез якларын күреп, белеп торган хәлдә дә, без шикләнми әйтә алабыз: өлгә кадәр уздырылган бәхәсләр белән чагыштырганда, монысы отышлырак, уңышлырак чыкты, нәтижәләрәк булды. Сөйләшү конкрет өсәрләр жирлегендә барды.

Бу соңгы бәхәс булмас. Әдәбиятның төрле мәсьәләләренә караган бәхәсләр киләчәктә дә уздырылып. Аларны уздырганда проза турындагы сөйләшүнең уңышлы яклары файдаланылып, кимчелекләре кабатланмас дип ышанырга кирәк.

Киләчәктә бәхәс темаларын таррак, конкретрак итеп алу файдалырак булыр төсле. Бәхәснең ел бие баруы да мәжбүри түгелдер. Бәлки, «Вопросы литературы» журналы һәм башка кайбер журналлар кебек, бер генә санда уздырыргадыр? Ул чагында мөкаләләрнең күләме дә, хәзерге кебек, 20—30 битләргә сузылмас, кыскарак, жыйнаграк булып иде. Кыскасы, бергәләп уйлалашы, кичәшәсе, хәл итәсе мәсьәләләр шактый күп. Язучылар жәмәгәтчеләге аларның һәркайсы турында үз сүзен өйтер, бәхәскә тулы йомгак асап тиешле нәтижә ясар, дип ышанабыз.

1973 ЕЛДА ЖУРНАЛ ВИТЛӘРЕНДӘ БАСЫЛГАН ӘСӘРЛӘР

КПСС өлкә комитетында һәм Татарстан АССР Министрлар Советында

1973 ел өчен Габдулла Тукый исемендәге республика премияләрен бирү турында. № 6.

1972 елда бүләк алган авторлар. № 1.

ПРОЗА

- Р. Батулла. Бер юлда. Хикәя. № 4.
М. Галиев. Ана. Хикәя. № 6.
Ә. Касыймов. Һаваларда тургай. Роман. № 1, 2, 3, 4.
Ә. Маликов. Яшьлек утравым. Повесть-истәлек. № 11, 12.
Ш. Маннур. Агымсуларга карап. Повесть. № 8, 9, 10, 11, 12.
Я. Мостафин. Үземнән дә артык яратам. Хикәя. № 2.
Ү. Саттарса. Кызым хикәяләре. № 2.
С. Сөләйманова. Шаһинә. Хикәя. № 6.
Р. Төхфәтуллин. Бөтнәк үләнә исә. Хикәя. № 1.
Х. Хәйруллин. Канатлар талмасын. Повесть. № 1, 2.
Ә. Хәкимов. Очар кошлар. Повесть. № 8.
М. Хәсенов. Йөрәк сере. Хикәя. № 1.
М. Хәсенов. Кама таңнары. Романнан бүлекләр. № 3.
Ә. Шәмин. Янар тауны кичкәндә. Повесть. № 7.
Ю. Әминев. Сәләх бабай мәхәббәте. Хикәя. № 10.
Г. Әпсәләмов. Күк күкрәк. Роман. № 4, 5, 6, 7.

ПОЭЗИЯ ӘСӘРЛӘРЕ

- Н. Арсланов. Латвия азмалары. Шигырьләр. № 5.
Н. Арсланов. Әйтәсем килә. Шигырьләр. № 10.
Г. Афзал. Нигә төшкә керә... Шигырьләр. № 1.
Г. Афзал. Әлмәт аяклары. Шигырьләр. № 11.
Ә. Гадел. Каска. Шигырьләр. № 2.
Ш. Галиев. Уй елгасы. Шигырь. № 4.
Р. Гатауллин. Лирник шигырьләр. № 9.
Ф. Гыйззәтуллина. Иртәнге җырлар. Шигырьләр. № 6.
Р. Гөрәй. Алтын тотып түгел... Шигырьләр. № 6.
Н. Дәүли. Шагыйрь көндәлегеннән. Шигырьләр. № 7.
Г. Зөйнашева. Әкият илендә. Шигырь. № 6.

Зөлфәт. Көзнәң авырлыгы — алмада. Шигырьләр. № 3.
 Н. Измайлова. Билгесезлек. Шигырьләр. № 6.
 М. Корим. Көзгә шигырьләр. № 9.
 Г. Латып. Безнең яклар. Шигырьләр. № 10.
 Ш. Мәннәпов. Сагындыра. Шигырьләр. № 9.
 Р. Миңнуллин. Өллүки. Шигырьләр. № 10.
 З. Насыйбуллин. Яшәү өчен. Шигырьләр № 1.
 Г. Паушкин. Фонарь. Шигырьләр. № 5.
 Г. Рәхим. Неон яктысында уйлану. Шигырьләр. № 11.
 Ф. Сафин. Чулман. Шигырьләр. № 2.
 К. Сибгатуллин. Тагын ачарбыз күк. Шигырьләр. № 1.
 Д. Сирай. Кеше турында жыр. № 5.
 Р. Фәйзуллин. Яна шигырьләр. № 3.
 Р. Фәйзуллин. Кыска шигырьләр. № 10.
 Р. Хәрис. Житмеш икенче ел икмәге. Поэма. № 4.
 Р. Хәрис. Бизак. Шигырьләр. № 12.
 С. Хәким. Кырларда давил... Шигырьләр. № 2.
 М. Хөсәен. Колхозда бер очрашу. Шигырьләр. № 4.
 Л. Шакиржанова. Чигү чигәм. Шигырьләр. № 6.
 Ф. Шәфигуллин. Дингез ярында. Шигырьләр. № 7.
 И. Юзеев. Таш диварлар авазы. Поэма № 8.
 Ф. Яруллин. Тугры дус. Шигырьләр. № 12.
 М. Әгъләмов. Мәңгелен үт. Шигырьләр. № 12.
 Роберт Әхмәтжанов. Иңемдә — ай. Шигырьләр. № 7.
 И. Әхсәнов. Бәсле гөлләр. Шигырь. № 11.
 Х. Әюпов. Шелтә. Шигырьләр. № 12.

СӘХНӘ ӘСӨРЛӘРЕ

Ә. Баянов. Һәйкәл. Драматик повесть. № 10, 11.
 Г. Минский. Синең жырың. Пьеса. № 3.
 А. Әхмәт. Юксыну. Пьеса. № 9.

ДУСЛАР ЖЫРЫ

Ф. Васильев. Кайгыга бишек жыры. Шигырьләр. № 4.
 М. Гали. Үземә кайтып барам. Шигырьләр. № 6.
 В. Горяинов. Моң. Шигырь. № 11.
 А. Игебасев. Сөнечем дә, көснечем дә. Шигырьләр. № 6.
 Г. Рамазанов. Лирнк дәфтердән. Шигырьләр. № 6.
 М. Сөндөклә. Кар шыгырды... Шигырьләр. № 4.
 Е. Яременко. Социалистик Хезмәт Герое Г. Латынпов белән сөйләшү. Шигырь. № 11.

ЯШЫЛӘР ИЖАТЫ

А. Минһажева. Мин гашыйк сиңа, Казан. Шигырьләр. № 10.
 Т. Юлдыбаева. Болытларга башым салып. Шигырьләр. № 10.

БАЛАЛАРГА УКЫГЫЗ

Ш. Галиева. Сүзләр илена саяхат. Шигырьләр. № 3.
 Ш. Галиева. Хәерле юл. Шигырьләр. № 10.
 Х. Халиков. Конструктор мин. Шигырьләр. № 6.
 Ж. Дәрәменков. Яңа чана яңа шул. Шигырьләр. № 9.

В. Маяковскийның тууына 80 ел

В. Маяковский, Көнбатышта барысы да тыныч. Шигърьләр. № 7.

Л. Ихсановага 50 яшь

Л. Ихсанова. Гамбәр кызы Зөлфия, Хикәя. № 3.

М. Гайнуллинга 70 яшь

М. Гыйззәтуллин. Галим, җамагать эшлеклесе. № 3.

М. Гайнуллин. Дөньяда өсәрләр эзеннән. № 3.

Риза Ишморатка 70 яшь

Р. Ишморат. Заман белән бергә. № 10.

Р. Ишморат. Сараш авылында. Истәлек дәфтәрнән. № 10.

Г. Кутуйның тууына 70 ел

Г. Закладный. Солдат Кутуй. № 11.

Тихон Петеркинга 70 яшь

Т. Юдин. Халыктан алган — халыкка. № 12.

Т. Петеркин. Күшкә малас. Романнан өзек. № 12.

ОЧЕРКЛАР

Р. Биктаһиров. «Кубик»лар турында баллада. № 9.

Ф. Видрашкы. Вахта. № 6.

Ф. Вольный. Тугандаш Татарстанда. № 4.

М. Вәлиев. Америка буйлап сәяхәт. № 4.

Ш. Гарифуллин. Хәмит батыр. № 5.

В. Гудкова. Гомер бие укытучы. № 1.

М. Зарипов. Тылсым иясе. № 1.

М. Зарипов. Баһадир дөньяга килә. № 3.

С. Закиров. Тормышка ашкан хыял. № 2.

Г. Кәшшаф. Диләре ханым. № 10.

Б. Корбанов. КамАЗ егете. № 7.

Ж. Келимуллин. Яп-яш кеше булса да. № 6.

М. Мәликәева. Чәчәкләргә бай тормыш. № 3.

Р. Максудов. Бүгенге авыл кешеләре. № 11, 12.

Ф. Насыров. Өйдән баручы. № 9.

М. Насырбуллин. Тормыш өйрәтә. № 5.

М. Хәмитов. Егет булып йөрер чаклар иде. № 3.

М. Хәмитов. Көбәт кайтты яшьлек. № 11.

М. Әмирханов. Шахта иленә сәяхәт. № 1.

КамАЗ өлкәсенең, № 7, 8, 9, 10, 11, 12.

ПУБЛИЦИСТИКА

- М. Мәхмүтов. Милли мәктәп үсештә. № 4.
Р. Тимергалин. Дәсәр белән бергә яшәү. № 4.

ӘДӘБИ МИРАС

- З. Мәжитов. Шагыйрь җаны. № 5.
З. Мансур. Киңәш. Шигырьләр. Поэзиянең олы җанлылыгы өчен! Әдәби төнкийт. Хатлар. № 5.

ХАЛЫК ИҖАТЫ

- Л. Арсланов. Ставрополь татарлары бәетләре. № 12.
М. Мәһдиев. Әйдә барыйк, кызлар карыйк. № 10.
Р. Мөхәммәтҗанов. Башкортстан татарларының йола җырлары. № 12.
Ф. Урманчиев. «Ник акмадым дәрҗәгә боз булып...» № 11.

ӘДӘБИ ТӨНКҮЙТ

- Г. Ахунов. Ныклык. № 5.
Р. Бәтуллин. Гүзәл сәнгать белән очрашу. № 10.
Ш. Бикчурин. Очеркның асылы. № 3.
Бәхәснәң кайбер йомгаклары. (Бүгенге проза турында сөйләшүгә йомгак.) № 12.
М. Вәлиев. Безнең заман геройлары. № 3.
Т. Галиуллин. Матурлыкка бай ул безнең заман. № 10.
Ф. Миңнуллин. Хикәягә бер караш. № 8.
Ф. Миңнуллин. Прозаның гражданылык йөзә. № 9.
Р. Мостафин. Тормыш дәрәҗәгә хакына. № 6.
Ф. Мусин. Югары сәнгатьләск өчен. № 6.
М. Мәһдиев. Кайда «Ак пароход»ыбыз! № 4.
И. Нуруллин. Укучы бер генә төрлөме! № 1.
И. Нуруллин. Аяк белән йөрүгә ни җитә! № 3.
Ф. Урманчиев. Бүгенге төнкийт мәсьәләләре. № 5.
Х. Туфан. Минутларның бөек чагы. № 9.
Ф. Хөснә. Без китмәскә килдек! № 2.
Г. Халит. Әдәбиятның төп үзәнен һәм үзәнчәлеген күрә. № 5.
Ф. Әгъзамов. Чорның җырымасы. № 7.
Роберт Әхмәтҗанов. Заман утлары. № 6.
Ш. Әхмәдуллин. Шигырьт мәйданында... № 1.
Н. Юзиев. «Хәрәкәткә эстетика» — хәрәкәт. № 8.
Язучы. Заман. Герой. (Әңгәмә.) № 11.

ӘДӘБИЯТ БЕЛЕМЕ

- Н. Гыйззәтуллин. Яңа герой элгәнде. № 5.
З. Мәжитов. Тимерче сугышта. № 2.
Г. Мөхәммədova. Рус совет язучылары иҗатында татар образлары. № 3.
Ф. Хатипов. Прозабыздагы психологизм турында. № 6.
Н. Хисамов. Гасырлар тирәнлегеннән. № 4.
М. Хөсəнов. Интернационализмның данлы традицияләре. № 5.
С. Шәйдуллин. Романтик герой эзеннән. № 3.
М. Мәһдиев. XX йөз башы татар әдәбиятында псевдонимнар. № 12.

Т. Корбангалиева. Совет властениң беренче елларында Татарстанда китап басу. № 11.

КИТАП КҮЗӘТҮ

- Р. Абдуллина. Жәйләр жйтсә. № 8.
 С. Алишев. Мәғрифәт нурлары эзләр. № 3.
 И. Ахунжанов. Тормыш белән танышканда. № 4.
 М. Бакиров. Шигыр гармониясе. № 5.
 Ә. Булатов. Мишәрләр турында яңа хезмәт. № 9.
 М. Вәлиев. Карлыгач күктә очсын. № 2.
 Т. Галиуллин. Әхмәт Фәйзи — тәнкыйтьче һәм галим. № 11.
 Л. Гаделшин. Авторның яңа китабы. № 7.
 Н. Гамбаров. Юлчы юлда сынала. № 7.
 Н. Гамбаров. Тәлгәшләрдә сусыл җимешләр. № 10.
 Р. Гәрәй. Аргамаклар юлда армасын. № 3.
 И. Кадыров. Халык моңнарына һәйкәл. № 10.
 Р. Мостафин. Проблемалар, аларның чишелеше. № 7.
 Р. Мостафин. Романтик омытылышмы, аек акылмы? № 11.
 М. Мелеков. Революция тарихына яңа сәхифә. № 9.
 В. Нуруллин. Барыбыз өчен дә кирәкле китап. № 10.
 Р. Нәфиков. Тарихыбызның мәһим мәсьәләләре. № 8.
 М. Рәфыйков. Шигърият үрләре. № 9.
 Ф. Урманчиев. Жырласаң җыр. № 6.
 Р. Хәйретдинов. Нур өстенә нур. № 1.
 Ш. Әхмәдуллин. Әйдә киттек сәфәргә. № 2.

СӘНГАТЬ

- Г. Ахунов. Сәхнәдә — Айрат Арсланов. № 2.
 И. Вәлитова. Театрыбызның таң йолдызы. № 9.
 М. Газар. Фатыйма Ильская. № 4.
 Я. Нурлыгаянов. Моңнар чинмәсе. № 2.
 В. Остроумов. XVIII—XIX гасырларда Казанда татар корылмалары архитек-
 турасы. № 6.
 Ж. Фәйзи. Жырлар эзлим... № 1.
 С. Червоная. Туғаннарча дуслык шартларында. № 2.
 З. Шәһиморатов. Эпизодик рольләр аша. № 1.
 М. Шинанов, Ә. Рәшитов. Тәгәрмәчләрнең таныш җыры. № 6.
 Х. Якупов. Зур һәм җаваплы күргәзмә. № 12.

Е. И. ПУГАЧЕВ ВОССТАНИЕСЕНЕҢ 200 ЕЛЛЫГЫНА

- С. Алишев. Князь Яосиф Енгальчев һәм башкалар. № 8
 С. Алишев, М. Госманов, Бөек крестьяннар сугышына 200 ел. № 9.
 Документлар. № 9.

ИСТӘЛЕКЛӘР, ОЧРАШУЛАР

- Г. Идеалло. Беренче зур сәяхәт. № 3, 5, 6, 7, 8.
 Г. Кашшаф. Революция солдаты. № 9.

БЕЗНЕҢ КАЛЕНДАРЬ

- З. Акперов. Бөөк гуманист шагыйрь. № 11.
М. Глухов. Егылмас инде сыналган жан... № 3.
Камал I. № 9.
Т. Петеркки. И. Я. Яковлев. № 5.
В. Семенова. Зур дуслыкның бер истәлеге. № 2.
В. Скворцов. Н. Э. Бауман. № 6.
Әхмәт Фәйзи. № 4.

«ЧАЯН» БҮЛГЕ

- Г. Афзал. Эпиграммалар. № 3.
В. Булатов. Жөмлөләр. № 6.
Г. Гобәй. Халык һәм дин. № 3.
З. Нури. Ут ник сүнде!.. № 2.
З. Нури. Шаян уттан чаткылар. № 7.
И. Туктар. Жөмлөләр. № 6.
«Чаянны котлау. № 3.
Ф. Шөфигуллин. Кычткан чыпчыгы. Хикәя. № 6.
Әдәбият һәм сәнгать яңалыклары. № 1—11.

oooooooooooo

ОТЫШ
6 сумнан 10000 сумга
кадәр,
катнашсагыз
СПОРТЛОТО-2
уенында !

Бәясе 50 тиен
Цена 50 коп.

КАЗАН УТЛАРЫ (ОГНИ КАЗАНИ)

Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал

ОРГАН СОЮЗА
ПИСАТЕЛЕЙ
ТАТАРИИ

ИНДЕКС 73210